

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**Avrupa Birliği Örneği Üzerinden Bir Analiz
İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği**

Yüksek Lisans Tezi

Yasin Kanik

Nisan 2026

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**Avrupa Birliği Örneği Üzerinden Bir Analiz
İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği**

Yüksek Lisans Tezi

Yasin Kanik

Danışman

Doç. Dr. Fatma Sarıaslan

Nisan 2026

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Yasin Kanik tarafından hazırlanan “Avrupa Birliği Örneği Üzerinden Bir Analiz İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği” başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Fatma Sarıaslan

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Enes Bayraklı

Türk Alman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ali İhsan Kahraman

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 06 / 04 / 2026

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin ISNAD yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Fatma Sariaslan

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Yasin Kanik

ÖZET

Avrupa Birliği Örneği Üzerinden Bir Analiz İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği

Kanik, Yasin

Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Fatma Sarıaslan

Nisan 2026

Uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde yer alan liberal yaklaşımlar uluslararası iş birlikteliklerinin bölgesel ve küresel anlamda barış ve istikrarın sağlanması noktasında önemli kazanımlar sağladığını belirtmektedir. Bu doğrultuda uluslararası sistem içerisinde iş birlikteliğini sağlamak amacıyla birçok uluslararası örgüt kurulmuştur. Başarılı bir iş birlikteliği sonucunda kurulan uluslararası örgütler ise uluslararası sistem içerisinde ciddi sorunlar teşkil eden birçok konuda kalıcı çözümlerin hayata geçirilmesinde önemli katkılar sunmaktadır. Bu örgütlerden birisi de Avrupa Birliği yapılanmasıdır. Asırlar boyunca kendi içlerinde savaş ve iç karışıklıklarıyla mücadele eden Batılı ülkelerin kurmuş oldukları Avrupa Birliği yapılanması bölgesel anlamda barış ve refahın inşasında iş birlikteliğinin önemini açıkça göstermektedir.

Tarihî süreç incelendiğinde, İslam ülkeleri arasında da Batılı ülkelerde olduğu gibi iş birliğini güçlendirecek ve bölgesel sorunlara etkili çözümler üretebilecek yapılanmalar oluşturma çabalarına girişildiği gözlemlenmektedir. Bu süreçte söz konusu ülkeler, bir yandan İslam İşbirliği Teşkilatı ve D-8 gibi İslam birliği temelli dayanışma yapılarını hayata geçirirken; diğer yandan Afrika Birliği ve Türk Devletleri Teşkilatı gibi bölgesel, ekonomik ve siyasi çıkarların öncelendiği çok taraflı iş birliklerine yönelmişlerdir. İslam ülkeleri arasında iş birliği çabaları her ne kadar yeni yapılanmalar şeklinde somut örnekler ortaya koymuş olsa da günümüzde bölgesel sorunlara etkin çözümler üretebilecek kapsayıcı bir iş birliği ihtiyacı devam etmektedir. Bu noktada, İslam ülkeleri arasında Avrupa Birliği'ne benzer bir iş birliği yapılanmasının hayata geçirilmesinin hem bölgesel hem de küresel ölçekte huzur ve istikrarın sağlanmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu nedenle bu çalışma, İslam ülkelerinin münferit ulusal çıkarlarının ötesine geçerek kolektif hareket etme iradesi ortaya koyabilecekleri ve bölgesel krizleri yönetme kapasitesine sahip sürdürülebilir bir iş birliği modelinin inşa edilebilirliğini sorgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İş Birliği, Entegrasyon Teorileri, Avrupa Birliği, İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği, İslam İşbirliği Teşkilatı

ABSTRACT

An Analysis on the Example of the European Union Cooperation Among Islamic Countries

Kanik, Yasin

Master's Thesis, Department of International Relations

Supervisor: Assoc. Prof. Fatma Sariaslan

February 2026

Liberal perspectives in the field of international relations assert that substantial improvements in maintaining regional and worldwide peace and stability can be achieved through international collaboration. To guarantee cooperation within the international system, numerous international organizations have been founded in accordance with these strategies. International organizations that are the product of fruitful collaboration play a major role in putting long-term fixes into place for a variety of issues that pose serious challenges to the international system. The European Union is one of these organizations. The foundation of the European Union, which was formed by Western nations that had endured centuries of internal conflict and civil upheaval, amply demonstrates the value of collaboration in fostering regional and international peace and prosperity.

When examining the historical process, it is observed that Islamic countries, similar to Western nations, have embarked on efforts to create institutional structures that strengthen cooperation and generate effective solutions to regional problems. In this process, while these countries have realized solidarity-based structures centered on Islamic unity, such as the Organization of Islamic Cooperation and the D-8, they have also pivoted toward multilateral collaborations like the African Union and the Organization of Turkic States, where regional, economic, and political interests take precedence. Although cooperation efforts among Islamic countries have manifested in concrete examples of new structures, the need for inclusive cooperation capable of producing effective solutions to regional problems persists today. At this point, it is considered that the establishment of a cooperation structure among Islamic countries similar to that of the European Union would contribute to the promotion of peace and stability at both the regional and global levels. Therefore, this study aims to question the feasibility of constructing a sustainable cooperation model through which Islamic countries can move beyond individual national interests, demonstrate a collective will to act, and possess the capacity to manage regional crises.

Keywords: International Cooperation, Integration Theories, European Union, Cooperation among Islamic Countries, Organization of Islamic Cooperation

TEŞEKKÜR

Akademik yolculuğumun en kritik dönemecinde çalışmamı büyük bir nezaketle sahiplenerek ve engin birikimiyle rehberliğini esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Fatma Sarıaslan'a en içten saygı ve şükranlarımı sunarım.

Ayrıca, savunma ve gelişim sürecindeki yapıcı eleştirileriyle tezimin nihayete erdirilmesinde önemli katkılar sunan değerli jüri üyelerim Prof. Dr. Enes Bayraklı ve Dr. Öğr. Üyesi Ali İhsan Kahraman'a; akademik ve çalışma hayatımda bana her türlü kolaylığı ve manevî desteği sağlayan hocalarıma ve mesai arkadaşlarıma; bu meşakkatli yolda tüm sıkıntılarıma sabırla göğüsleyen canım aileme ve her koşulda yanımda olduklarını hissettiren değerli dostlarıma sonsuz teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİL LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	x
1.Bölüm: GİRİŞ.....	1
2.Bölüm: Entegrasyon Teorileri	4
2.1.Ulus-Üstü Entegrasyonu Öngören Yaklaşımlar	4
2.2. Hükümetlerarasıcılık Yaklaşımı	14
3.Bölüm: Uluslararası - Ulus-Üstü İş Birliği: Avrupa Birliği	22
3.1 AB Öncesi Avrupa Tarihine Genel Bir Bakış.....	22
3.2 Avrupa Birliğinin Kurulum Süreci.....	27
4.Bölüm: İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği	40
4.1. Hilafetten Uluslararası Örgütlere: İslam Dünyasında Siyasi Dayanışmanın Kurumsal Seyri 40	
4.1.1. İlk Dönemlerinden II. Dünya Savaşı'na: İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği.....	40
4.1.2.İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönemde İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği	48
4.2.İslam Ülkeleri Arasında İş Birliğinin Kurumsal Yapısı: İslam İşbirliği Teşkilatı.....	61
4.2.1.Birliğin Doğuşu: Tarihî Arka Plan ve Kuruluş Süreci	63
4.2.2.Birliğin Kurumsallaşması: İslam Konferansı Teşkilatından İslam İşbirliği Teşkilatı'na Birliğin Gelişim Süreci	67
4.2.3. Birliğin İşlevsellik Sınavı: Arap Baharı ve İsrail Soykırımı Ekseninde Bir Değerlendirme	78
5.Bölüm: İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği ve AB	83
5.1.İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği ve Ulus Üstü Entegrasyon	83
5.1.1.Federalizm Üzerinden Ulus Üstü Entegrasyonun Değerlendirilmesi	83
5.1.2.Hükümetlerarasıcılık Yaklaşımı Üzerinden Ulus Üstü Entegrasyonun Değerlendirilmesi	85
5.2. İslam İşbirliği Teşkilatı ve Avrupa Birliği	93
5.2.1.Oluşum Süreçleri Açısından İİT ve AB Yapılanmalarının Karşılaştırmalı Analizi	94

5.2.2.Kurumsal Yapılanmaları Açısından İİT ve AB'nin Karşılaştırmalı Analizi.....	98
6.Bölüm: SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA.....	105

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa No.
Şekil 1 : İslam İşbirliği Teşkilatı Logosu	62

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomi Topluluğu
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
API	: Avrupa Politik İşbirliği
ASEAN	: Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği Örgütü
AT	: Avrupa Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
CENTO	: Merkezi Antlaşma Teşkilatı
DİBK	: İslam Ülkeleri Dışışleri Bakanları Konferansı
D-8	: Gelişen Sekiz Ülke
EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
Euratom	: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
IDB	: İslam Kalkınma Bankası
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
İKT	: İslam Konferansı Teşkilatı
KİK	: Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi
MAB	: Mağrip Arap Birliği
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşma Örgütü
OAPEC	: Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü
OEEC	: Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü
RCD	: Kalkınma için Bölgesel İş Birliği
SAARC	: Güney Asya Bölgesi İşbirliği Örgütü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

1.BÖLÜM: GİRİŞ

Günümüzde aktör ve konu bağlamında çok katmanlı ve karmaşık bir ilişkiler ağına sahip olan uluslararası yapı, bireyden küresel sistemin kendisine geniş bir aktör ve güvenlikten ticarete geniş bir konu yelpazesi dahilinde önemli iş birlikteliklerine şahitlik etmektedir. Bu nedenle iş birliği kavramı uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde savaş ve rekabet konuları kadar önemli bir inceleme alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan teorik ve pratik çalışmalar, uluslararası sistem içerisinde yer alan aktörlerin farklı niyet ve amaçlar doğrultusunda çeşitli iş birliği yapılanlarını hayata geçirmelerini kolaylaştırmakta ve hatta teşvik etmektedir. Kuzey Atlantik Anlaşma Örgütü (NATO), Avrupa Birliği (AB) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi günümüzün etkin uluslararası örgütleri, iş birliği odaklı uluslararası ilişkiler çalışmalarının somut yansımalarıdır. Uluslararası alanda sayıları gün geçtikçe daha da artan bu iş birliği yapılanmaları hem bölgesel hem de küresel anlamda barış ve istikrarın sağlanmasına önemli katkılar sunmaktadır. Bu noktada AB yapılanması güzel bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. İş birliği ve entegrasyon konularında ekonomiden siyasete birçok alanda önemli bir gelişme kat eden AB, birliğe üye olan devletlerin sorunlarını ortak bir düzlemde çözüme kavuşturmalarına ve bu sayede yakınlaşmalarına imkân tanımaktadır. Üyeleri arasında ortak kimlik ve kültür anlayışının da oluşmasını teşvik eden AB, sağlamış olduğu bu imkânlar sayesinde tarihi savaş ve rekabetlerin yaşandığı Avrupa kıtasında kalıcı istikrar ve barışın temini ve sürekliliğini sağlamaktadır.

Günümüzde nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan devletler, başka bir deyişle İslam ülkeleri arasında da böyle bir iş birliği modeline ihtiyaç duyulduğu önemli bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Nitekim Afrika, Orta Doğu ve Asya gibi birbirine yakın coğrafyalarda yoğunluklu olarak varlıklarını sürdüren İslam ülkeleri hem bölgesel hem de küresel düzeyde ortak çözüm bekleyen pek çok sorunla karşı karşıya kalmaktadırlar. Müslüman ülkelerin yoğun olarak bulunduğu bu bölgelerde, ekonomik ve siyasi alanlarda yaşanan istikrarsızlıklar ile iç karışıklıklar, söz konusu devletler arasında daha güçlü ve sürdürülebilir bir iş birliği anlayışının gerekliliğini ve hatta zorunluluğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu duruma binaen İslam ülkeleri arasında başta İslam İşbirliği Teşkilatı olmak üzere birçok iş birliği yapılanması oluşturulmuş ancak bu iş birliği girişimleri AB örneğinde olduğu gibi bölgesel gereksinimlerin başarılı bir şekilde karşılanması noktasında yeterli olamamıştır. Bu nedenle bu çalışmada, ilgili bölgelerde

yoğunluklu olarak varlıklarını sürdüren İslam devletleri arasında bölgesel ihtiyaçları karşılayabilecek bir iş birliği anlayışının hayata geçirilebilirliği, Avrupa Birliği gibi bölgesel iş birliğini hayata geçirebilmiş başarılı bir örnek üzerinden incelenecektir.

Bu inceleme, günümüzde BM'den sonra en fazla üyeye sahip ikinci uluslararası örgüt olan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın, AB modeline benzer bir iş birliği yapılanmasına dönüştürülebilirliği üzerinden gerçekleştirilecektir. İslam ülkeleri arasında iş birliği konusunu ele alabilmek adına incelenebilecek birçok iş birliği yapılanması bulunmasına karşın İslam İşbirliği Teşkilatı'nın (İİT) tercih edilmesinin temel nedeni İslam ülkelerini İslam dayanışması doğrultusunda ortak bir organizasyon çatısı altında toplayan en kapsamlı yapılanma olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinileceği üzere İslam ülkeleri arasında oluşturulan farklı iş birliği yapılanmaları kuruluş amaçları doğrultusunda ekonomiden siyasete birçok farklı konuda faaliyetler yürütürken İİT iş birliğine konu olan alanların kahir ekseriyetini tek bir çatı altında ele almayı hedeflemektedir. Hem konu bazlı olarak hem de üye çeşitliliği bakımından kapsayıcı bir yapılanmaya sahip olan İİT, mevcut özellikleri nedeniyle bu tez çalışmasının temel inceleme birimlerinden biri olacaktır.

Çalışma, yöntem olarak nitel araştırma teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Öncelikli olarak literatür taraması yapılan tez çalışmasında araştırma konusu kapsamına giren yerel ve yabancı tez çalışmaları, makaleler, kitaplar, dergiler, video ve internet kaynaklarından yararlanılmıştır. Literatür taraması sonucu elde edilen veriler ise örnek olay incelemesi ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Araştırma boyunca İslam ülkeleri arasında AB modeli bir iş birliği yapılanması hayata geçirilebilir mi? sorusunun cevabı aranmıştır. Bu doğrultuda AB oluşum ve gelişim süreçlerine bilimsel açıklama getiren entegrasyon teorileri ilgili çalışmanın teorik temellerini oluşturmuştur. Entegrasyon teorileri başlığı altında AB sürecini açıklamaya çalışan birden fazla bütünleşme yaklaşımı bulunmasına karşın bu çalışmada İslam ülkeleri arasında iş birliği konusu Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı aracılığıyla ele alınarak AB benzeri bir iş birliği yapılanmasının İslam ülkeleri arasında gerçekleştirilebilirliği bu teorik temelde irdelenmiştir. Hükümetlerarasıcılık teorisi üzerinden gerçekleştirilen İİT ve AB karşılaştırmalı analizi ise tezin özgün yanını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Entegrasyon teorileri nelerdir? Avrupa birliği nasıl kurulmuştur? Entegrasyon teorileri, özellikle Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı, AB oluşumun sürecini nasıl gerekçelendirmektedir? İslam ülkeleri arasında iş birliği anlayışı

nedir ve tarihî süreç içerisinde nasıl bir gelişim göstermiştir? İslam İşbirliği Teşkilatı neden ve nasıl kurulmuştur? Entegrasyon teorileri açısından İslam ülkeleri arasında gerçekleştirilen iş birliktelikleri nasıl değerlendirilmektedir? İslam İşbirliği Teşkilatı Avrupa Birliği modeli bir iş birliği yapılanmasına dönüştürülebilir mi? gibi alt sorulara cevaplar aranmıştır. Bu amaç doğrultusunda ilgili çalışma Entegrasyon Teorileri, Uluslararası-Ulus Üstü İş Birliği; Avrupa Birliği, İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği ve İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği ve AB olmak üzere dört temel konu başlığından oluşmaktadır.

2.BÖLÜM: ENTEGRASYON TEORİLERİ

Farklı birleşenlerin bir araya gelmesini ifade eden ve Türkçede “bütünleşme” ve “uyum” kavramlarına karşılık gelen Fransız kökenli ‘entegrasyon’ kavramı uluslararası ilişkiler disiplini açısından tanımsal bir muğlaklığa sahiptir. Bu nedenden ötürü entegrasyon konusunda yapılan literatür taramasında bu kavrama dair pek çok farklı tanımlamayla karşılaşmak mümkündür. Her ne kadar tanımsal bir mutabakat oluşmamış olsa da uluslararası ilişkiler disiplini açısından entegrasyon kavramı daha çok devlet temelli olarak ele alınmaktadır. Bu noktadan hareketle entegrasyon kavramını genel olarak “devletlerin dış ve önemli iç politikalarını bağımsız yönetme yeteneklerinden ve arzularından vazgeçerek ortak kararlar almayı veya bu karar alma yetkisini merkezi bir organa devretmeyi tercih etmeleri olarak tanımlamak” mümkündür. Bu tanımsal yaklaşım incelendiğinde entegrasyon çalışmalarının devletler arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi yönünde araştırmalar yapan bir alan olduğunu söylemek doğal olarak mümkün hâle gelmektedir. Bu araştırmaların sonucu olarak üretilen entegrasyon teorileri ise devletler arasında gerçekleştirilen üst düzey iş birlikteliklerinin nedenleri ve nasılları hakkında bizlere önemli veriler sunmaktadır. Bu teoriler temelde altıya ayrılmaktadır. Bunlar: Federalizm, Konfederalizm, İşlevselcilik, Yeni İşlevselcilik, Hükümetlerarasıcılık ve Liberal Hükümetlerarasıcılık’tır. Bu bölümde ilgili teoriler iki alt başlık hâlinde incelenecektir. Bu başlıklar Ulus-Üstü Entegrasyonu Öngören Yaklaşımlar ve Hükümetlerarasıcılık Yaklaşımı’dır.

2.1.Ulus-Üstü Entegrasyonu Öngören Yaklaşımlar

Devletler arası iş birliği farklı biçimlerde tezahür edebilmektedir. Bazı iş birliktelikleri, devletlerin egemenlik haklarına saygıyı esas alarak önceden belirlenmiş, sınırlı konu ve yetki alanları içerisinde yürütülürken; bazıları ise egemenlik yetkilerinin aşamalı olarak ya da doğrudan bir üst otoriteye devredilmesi suretiyle gerçekleştirilmektedir. Federalizm, Konfederalizm, İşlevselcilik ve Yeni İşlevselcilik yaklaşımları devletler arası iş birliğini ulus-üstü bir yapılanma olarak tasavvur eden teorilerin başında gelmektedirler.

Federalizm, ulus-üstü bir yapılanma tasavvuruna sahip olan en önemli yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavramsal kökenleri Latince uzlaş ve pazarlık anlamlarına

gelen Feodus kelimesine dayanan¹ Federalizm, 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Avrupa kıtasında oluşan acı bilançonun yeniden yaşanmaması ve uluslararası yapı içerisinde barış ve istikrarın oluşturulması adına ortaya konulmuş bir entegrasyon teorisidir. Federalizme göre uluslararası sistem içerisinde farklı ulusal kimlikler ve bu kimlikler etrafında şekillenen çıkarlara sahip birçok devletin olması, kaçınılmaz bir şekilde bu devletler arasında çıkar çatışmaları ve dolayısıyla rekabet alanlarının oluşmasına neden olmaktadır. Federalizm, bu durumun çözüme kavuşturulup uluslararası yapı içerisinde barış ve istikrarın yeniden inşa edilebilmesi adına, ulus devletlerin egemenlik haklarını ortak bir anayasa çerçevesinde kurulacak olan uluslar üstü bir yapıya devretmesi gerektiğini savunmaktadır. Uluslararası yapı içerisinde barış ve istikrarın yeniden temini adına Federalizmin sunmuş olduğu bu çözüm önerisinde ulus devletler federe yönetimleri ve bu devletlerin egemenlik haklarını devretmiş oldukları ulus-üstü yapı ise federal yönetimi temsil etmektedir.² Egemenlik alanlarının sınırları anayasal bir düzenleme ile belirlenmiş olan federe ve federal yönetim yapılarının birleşimi sayesinde ise Federalizmin hedeflemiş olduğu federasyon devleti kurulmuş olacaktır. Federalist yaklaşım, oluşturulacak olan federal yapılanmanın, ulus devletlerin farklılaşan çıkarlarını bir çatı altında toplayacağı ve uluslararası sistemin üst bir otoriteden yoksunluğunu temsil eden anarşik yapısını gidereceği için uluslararası yapı içerisinde bölgesel ve küresel anlamda düzen ve istikrarın sağlayıcı rolünü üstleneceğini iddia etmektedir. Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada ve Rusya federal yönetim anlayışına sahip ülkeler arasında yer almaktadır.

Bir entegrasyon teorisi olarak Federalizmin temellerini 17. yüzyılda hayata geçirmeye çalıştığı yönetim uygulamaları nedeniyle William Penn'e kadar götürmek mümkündür. William Penn'i, 18. yüzyılda yazmış olduğu "Ebedî Barış Üzerine" adlı eseriyle uluslararası bir federasyon yapısının oluşturulması gerektiğini savunan Immanuel Kant takip etmiştir.³ 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Pierre-Joseph Proudhon merkeziyetçi yönetim anlayışına karşı yerel yönetimlerin özerkliğini

¹ Alper Arısoy, "Avrupa da Federalizm Geleneği ve Avrupa Bütünleşmesinde Federalist Akımlar", *Ege Akademik Bakis (Ege Academic Review)* 10/4 (Ekim 2010), 1195-1195.

² Erdem Tekçi, *Sermayenin Uluslararasılaşması, Devletin Dönüşümü: Avrupa Bütünleşme Teorilerine Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 11.

³ Immanuel Kant, *Perpetual Peace: A Philosophical Essay*, çev. M. Campbell Smith (London: George Allen & Unwin, 1917), s.94, (Erişim 30 Aralık 2025), <https://archive.org/details/perpetualpeaceph00kant/page/n15/mode/2up>.

savunarak Federalizm düşüncesinin önemli isimleri arasında yerini almıştır.⁴ 19. yüzyılda dünya edebiyatının ünlü isimlerinden olan Fransız yazar Honore de Balzac ve Victor Hugo yazmış oldukları birçok eserde merkezi yönetim anlayışının sıkıntılarına vurgu yaparak Federalizm düşüncesine katkı sağlamışlardır.⁵

20. yüzyıla gelindiğinde Richard Coudenhove-Kalergi ve Altiero Spinelli gibi önemli isimlerin katkılarıyla Federalizm düşüncesi geliştirilip hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Coudenhove-Kalergi, 1923 yılında yayınlamış olduğu “Pan-Europa” adlı eserinde, Avrupa kıtasında bulunan devletlerin birleşimini sağlayan bir federal yapılanmanın hayata geçirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁶ Coudenhove-Kalergi, yazmış olduğu eserinde, Avrupa’da kalıcı barışın sağlanabilmesinin Avrupalı devletler tarafından ABD benzeri bir federal yönetim anlayışının hayata geçirilmesiyle sağlanabileceğini belirtmiştir. Coudenhove-Kalergi’ye göre Avrupa’da federal bir yapılanmanın oluşturulması, Avrupalı devletlerin hem ulusal kimlik ve kültürlerini koruyabilmelerini hem de çatışan ulusal çıkarları sebebiyle uzun yıllardır yaşanan savaş ve rekabetlerinin yerini iş birliği ve dayanışmaya bırakmasını sağlayacaktır. Bu nedenle bölgesel barış ve istikrarı sağlayabilmek adına federal bir Avrupa yapılanması oluşturulup ABD’de olduğu gibi Avrupa halkını ve devletlerini temsil eden Temsilciler Meclisi ve Senato gibi yargı, yasama ve yürütme organlarının hayata geçirilmesi gerekmektedir.⁷ Coudenhove-Kalergi’nin Pan-Europa yani Avrupa Birliği eseri ve oluşturmuş olduğu Pan-Avrupa Hareketi iki dünya savaşı arası dönemde federal bir Avrupa birliğinin oluşturulması adına ilk önemli bütünleşme çabası olmuş ve bu çabalar Federalizm düşüncesinin Avrupa kıtasına yayılmasında önemli katkılar sağlamıştır.⁸

Federalizm düşüncesinin 20. yüzyıldaki bir diğer önemli düşünürü olan Altiero Spinelli, 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa’da kalıcı barış ve istikrarın Coudenhove-Kalergi’nin düşüncelerine benzer bir şekilde federal Avrupa birliğinin oluşturulmasıyla mümkün olacağını savunmaktaydı. Spinelli bu fikirlerini, 1941 yılında

⁴ Pierre-Joseph Proudhon, *Federasyon İlkesi*, çev. Merve Özsalan (İstanbul: Öteki Yayınevi, 2015), 62-70.

⁵ Caner Sancaktar, “Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri”, *Uluslararası İlişkilerde Teorik Çalışmalar*, ed. Hasret Çomak – ed. Caner Sancaktar (İstanbul: Beta, 2013), 124.

⁶ Richard Coudenhove-Kalergi, *Pan-Europa*, (Vienna: Pan-Europa Verlag, 1923), 32-36.

⁷ Selman Duran, *Yirminci Yüzyıl Sonrası Bölgesel Bütünleşme Teorileri: Uluslararası Sistemde Yeni Aktörler ve Egemen Ulus-Devletin Değişen Yapısı* (İstanbul: Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 63-64.

⁸ Tekçi, *Sermayenin Uluslararasılaşması, Devletin Dönüşümü: Avrupa Bütünleşme Teorilerine Eleştirel Bir Yaklaşım*, 11.

Ernesto Rossi ile birlikte kaleme almış oldukları “Ventotene Manifestosu”nda Avrupa’da yaşanan mevcut sorunlara dikkat çekerek açıklamaya çalışmıştır. Bu eserinde Spinelli ve Rossi, Avrupa’nın karşı karşıya kaldığı sorunlarla mücadele etme konusunda Milletler Cemiyetinin ya da tek başlarına Avrupalı devletlerin yeterli olamadığına vurgu yaparak, tüm bu meselelerin oluşturulacak olan Avrupa federasyonu çatısı altında gayet kolay bir şekilde halledilebileceğini savunmaktaydılar. Nitekim Spinelli ve Rossi’ye göre Avrupalı devletler arasında yaşanan ve dünya savaşlarının çıkmasına dahi neden olabilecek boyutlara ulaşan çoğu sorun, Avrupa federasyonu yapılanmasının oluşturulması hâlinde tıpkı federal bir devlete bağlı eyaletler arasında yaşanan sorunlara dönüşecek ve bu sorunlara yönelik kolayca çözüm üretilebilecektir.⁹

Günümüzde bölgesel ve küresel anlamda barış ve istikrarın sağlanması noktasında önemli bir bütünleşme teorisi olarak ele alınmaya devam edilmekte olan Federalizm yaklaşımı, teorinin temelini oluşturan bazı konularda önemli eleştirilere maruz kalmaktadır. Bu eleştirilerin başında devletlerin egemenlik haklarından bir üst otorite lehine feragat edebilmesinin zorluğu konusu gelmektedir. Federalizme yöneltilen eleştirilerden bir diğeri ise anayasal yapılanmaya yönelik aşırı vurgudan kaynaklanmaktadır. Ayrıca pratikte güçlü olmasına karşın teorik açıdan zayıf kaldığı yönünde eleştirilere de maruz kalan Federalizm yaklaşımına yöneltilen yoğun itirazlar sonrasında, bir diğer entegrasyon teorisi olan Konfederalizm yaklaşımı ön plana çıkmaya başlamıştır.

Avrupa bütünleşme sürecinde bir entegrasyon teorisi olarak Konfederalizm, Federalizmin ulusüstü yapısına karşı bir direnç olarak 1940’ların sonunda ortaya çıkmıştır. Konfederalizm yaklaşımı temelde devlet yapılanmalarının egemenlik haklarını koruduğu daha gevşek bir bütünleşme sürecinin hayata geçirilmesini savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre konfederal bir yapılanmanın hayata geçirilmesi için öncelikle iş birliği sürecine taraf olan devletlerin tamamının ortak onayının alındığı bir uzlaşının sağlanması gerekmektedir¹⁰. Sağlanan uzlaş sonucunda oluşan anlaşmalar, konfederal yapılanmaların faaliyet alanlarının ve kurumsal yapısının hukuki bir zeminde tanımlanmasını sağlamaktadır. Yapılan anlaşmaların sınırları içerisinde yer alan konularda anlaşmaya taraf devletlerin egemenlik haklarını üst bir otoriteye devretmesi sonucunda ise konfederal bir yapının oluşumu gerçekleştirilmiş olmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde federal

⁹ Altiero Spinelli-Ernesto Rossi. “The Manifesto of Ventotene” CVCE (Erişim 21 Eylül 2025).

¹⁰ İsmail Cem Karadut, “Ulus-Ötesi Bir Siyasal Örgütlenme: Federalizm ve Konfederalizm Arasında Avrupa Birliği”, *Akdeniz İİBF Dergisi* 13/25 (Mart 2013), 4.

yapılanmaların dışında kalan diğer devletler arası iş birlikteliklerinin tamamı konfederal yapılanma olarak tanımlanabilmektedir. Bu tanımlama ışığında BM, AB, İİT ve NATO gibi birçok uluslararası kurum ve kuruluş konfederal yapılanmaların önemli örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Konfederal yaklaşım, egemenlik haklarını üst bir otoriteye devretme konusunda direnç gösteren devletlere, uluslararası hukuk nezdinde egemenliklerini koruma imkânı sunarken esnek hukuki yapısı sayesinde olası anlaşmazlık durumlarında üye ülkelerin çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirilebilen bir üst otorite inşa etme fırsatı da tanımaktadır.¹¹ Konfederalizmin sunduğu bu imkân sayesinde federal yönetim anlayışına geçiş sürecini kolaylaştırma potansiyeline sahip olduğunu belirten John Pinder, Konfederalizmi devletler arasında siyasî entegrasyonu sağlamada tutarlı bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir.¹² Federal bir Avrupa Birliği oluşturulmasına yönelik izlenen politikalara karşı Avrupalı devletlerin ulusal çıkarlarını koruyan bir yapılanmaya gitmesi gerektiğini savunan Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle ise Konfederalizmi Avrupa Birliği'nin sağlanması açısından geçiş dönemi olmaktan çok ulaşılması gereken ana hedef olarak görmektedir.¹³ Nitekim De Gaulle, iktidarı dönemi boyunca Avrupa Birliği'nin federal bir yapılanmaya dönüşmemesi noktasında önemli bir mücadele göstermiş ve bu durum 1960'lı yılları kapsayan dönem içerisinde başta "Boş Sandalye Krizi" olmak üzere birçok soruna neden olmuştur.¹⁴ Günümüzde federal bir yapıya dönüştürülmesine yönelik çabalar devam ettirilmesine karşın AB konfederal bir yapı olma özelliğini önemli ölçüde korumaktadır.

Konfederalizm yaklaşımında ulusal kimliklerini koruyan üye devletler yetki bakımından konfederal yapılanmayı temsil eden üst yapıdan daha güçlüdür. Bu nedenle yaklaşım önemli eleştirilere de maruz kalmaktadır. Nitekim üye devletler üst otoriteye yetki vermediği için birçok konfederal yapılanma önemli sorunlar karşısında işlevsiz bir hâl almakta ve bunun sonucunda yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Ayrıca, birçok

¹¹ Kaan Düzdemi, "Avrupa Birliği'nin Hukuki ve Siyasal Yapısının Federal-Konfederal Devlet Teorisi Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Milletlerarası Kamu Hukuku Alanında Uluslararası Araştırmaları-I*, ed. Sadullah Özel (Ankara: Eğitim Yayınevi, 2025), 76-78.

¹² Sancaktar, "Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri", 127-128.

¹³ Laurent Warloutet, "Charles de Gaulle's Idea of Europe. The Lasting Legacy", *Kontur* 19 (2010), 27.

¹⁴ Mehmet Cevat Yıldırım, *Avrupa Birliğinde Federalist Yaklaşımın Bütünleşme Perspektifine Etkisi ve Türkiye Tartışması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 180-182.

düşünür uluslararası sistemde yaşanan sorunların en temelde devletler ve onların çıkar mücadelelerinden kaynaklandığını savunmaktadır. Bu sebeple çözümü yine devletler aracılığıyla üretmeye çalışan Konfederalizm yaklaşımını yoğun bir şekilde eleştirmektedir.

Federalizm ve Konfederalizmin devlet merkezli çözüm önerilerine yoğun eleştiri getiren İşlevselcilik yaklaşımı, temelde entegrasyon süreçlerinin devletler aracılığıyla sağlanamayacağını savunmaktadır. İşlevsel yaklaşıma göre ulus devletlerin barış ve istikrarı sağlayamamalarının temel sebebi savaş ve çıkar anlaşmazlıklarına yol açan irrasyonel ve işlevsiz politikalar üretmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁵ Bu irrasyonel politikalar aynı zamanda uluslararası yapılanmalar üzerinden de hayata geçirilmeye çalışıldığı için İşlevselcilik uluslararası örgütleri de işlevsiz yapılar olarak görmektedir.

Uluslararası yapı içerisinde uzmanlık gerektiren teknik konuların giderek daha da fazla önem kazanmaya başladığını savunan İşlevselcilik yaklaşımı, bu sorunların çözümü adına işlevsizleşen uluslararası örgütlenmelerin siyasî kaygılardan uzak olan teknik alanlara yoğunlaşması gerektiğini belirtmektedir. İşlevselciliğe göre uluslararası örgütlenmeler sert politika alanına giren siyasî ve askerî sorunlar gibi büyük problemlere yönelmek yerine insanların acil çözüm beklediği güncel ve teknik sorunlarına yönelik faaliyetler yürüterek başarılı bir iş birliği süreci başlatmalıdırlar.¹⁶ Uzmanlık gerektiren iktisadi ve teknik alanlarda başarılı ve uygulanabilir çözümler getirecek olan bu yapılanmalar ise ürettikleri başarılı çözümler sayesinde bölgesel ve küresel barış ve istikrara önemli derecede katkı sağlayacaklardır. Böylesi bir desteğin hayata geçirilebilmesi için ulus devletlerin uluslararası örgütlere yetki vermeleri gerekmektedir. Nitekim İşlevsel teoriye göre yetki devri konusu uluslararası yapıların iktisadi ve teknik alanlardaki başarıları sayesinde kendiliğinden çözüme kavuşturulacaktır. Bu yaklaşıma göre uluslararası örgütlerin uzmanlık alanlarında başarılı çözümler üretmeleri nedeniyle ulus devletler bu süreçte kendi rızalarıyla uzmanlık alanlarına giren konularda uluslararası örgütlere yetki devri yapacaklardır. Yetki sahibi örgütlerin iktisadi ve teknik alanlardan başlayacak olan işlevsel faaliyetleri ise ramifikasyon yani dallanma yöntemiyle diğer alanları da içine alacak şekilde genişleyerek büyüyecektir¹⁷. İşlevsel teoriye göre gün

¹⁵ Tekçi, *Sermayenin Uluslararasılaşması, Devletin Dönüşümü: Avrupa Bütünleşme Teorilerine Eleştirel Bir Yaklaşım*, 15.

¹⁶ Sinem Akgül Açıkmeşe, “Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 1/1 (Bahar 2004), 1-32.

¹⁷ Caner Sancaktar, “Uluslararası İlişkilerde İşlevselci Yaklaşım: İşlevsel İşbirliği, Bütünleşme ve Barış”, *Turansam* 14/55 (Eylül 2022), 136.

sonunda alansal genişlemesini tamamlayacak olan uluslararası örgüt, ulus devletlerin yetkisiz yapılar hâline gelmesini sağlayacak ve bütün yetkileri kendi bünyesinde toplayarak sahip olduğu uzman kadrosu ve kurumsal yapılanmaları ile bölgesel ve küresel anlamda entegrasyon sürecini başarıyla gerçekleştirecektir. Bu sayede ulus-üstü entegrasyon gerçekleşmiş olacaktır.

İşlevsel yaklaşımın en önemli isimlerinde biri ve kurucusu kuşkusuz David Mitrany'dir. Bir entegrasyon teorisi olarak İşlevselciliği hayata geçiren Mitrany'i devlet dışı bir süreç takip edilerek bütünleşmeyi sağlamaya iten en önemli neden ise devletlerin özellikle çıkar çatışması ve güven problemi yaşadıkları siyasi konularda bir araya gelerek iş birliği yapmalarının zor olacağı konusundaki düşüncesi olmuştur.¹⁸ Nitekim iki büyük dünya savaşına şahitlik eden Mitrany, devletlerin siyasî konularda girişmiş oldukları rekabetlerin acı sonuçlarını yaşayarak deneyimleme fırsatı bulmuştur. Mitrany, böyle bir savaş durumunun yeniden yaşanmaması adına, 1933 yılında kaleme aldığı Uluslararası Hükümetin Gelişimi (The Progress of International Government) ve 1943 yılında kaleme aldığı İşleyen Bir Barış Sistemi (A Working Peace System) adlı eserlerinde devletlerin başarılı bir iş birliği sürecini işlevsel alanlardan başlayacak şekilde nasıl hayata geçirebileceklerine dair fikirlerine yer vermiştir. Mitrany'e göre istikrarlı bir küresel yapının oluşturulabilmesi için bir dünya federasyonu yapısının kurulması gerekmektedir. Lâkin Mitrany kurulacak olan bu yapılanmanın önündeki en büyük engel olarak savaş ve rekabetlere neden olan ve birbirlerine karşı güven sorunu yaşadığı için ortak bir anayasa veya anlaşma temelinde bir araya gelemeyen ulus devlet yapılanmalarını görmektedir. Bu nedenle Mitrany, Federal ve Konfederal yaklaşımların öngördüğü devlet temelli bir bütünleşme sürecinin doğrudan hayata geçirilemeyeceğini düşünmektedir. Mitrany'in pragmatik, teknokratik ve esnek bir işlevsel bütünleşmeyi ön görmesinin sebebi de tam olarak bu düşüncesine dayanmaktadır.¹⁹ Federal ve Konfederal yaklaşımların savunduğu gibi doğrudan siyasî bir bütünleşme sürecine karşı olan Mitrany, devletlerin kendi rızalarıyla yetki devrinde bulunacağı ve bu süreçte egemenlik haklarına yönelik bir tehdit algılamayacağı bir alandan başlamak suretiyle bütünleşme sürecinin gerçekleştirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Mitrany'e göre böylesi bir süreci başlatacak olan alanlar ise çıkar çatışmalarına neden olan siyasi alanlar değil daha önce değinildiği üzere işlevsel

¹⁸ Tekçi, *Sermayenin Uluslararasılaşması, Devletin Dönüşümü: Avrupa Bütünleşme Teorilerine Eleştirel Bir Yaklaşım*, 16.

¹⁹ A.g.m, 16.

bütünleşmenin hareket noktasını oluşturan ekonomik ve teknik alanlardır. Mitrany'ın belirttiği olduğu bu fikirler İşlevsel teorinin özünü oluşturmuştur.

Bir entegrasyon teorisi olarak İşlevselcilik yaklaşımı, ekonomik ve teknik alanlara yönelik yapmış olduğu yoğun vurguya karşın entegrasyon süreçlerinde siyasi aktörlerin ve süreçlerin rolünü görmezden geldiği gerekçesiyle ağır eleştirilere maruz kalmıştır. İşlevselcilik yaklaşımına yöneltilecek bir diğer eleştiri ise entegrasyon süreçlerine etki eden bölgesel ve küresel koşullar ile din, dil ve kültür gibi faktörleri göz ardı ettiği yönündedir. Almış olduğu bu yoğun eleştiriler ve özellikle AB bütünleşme sürecinde karşılaşılan yeni sorunlara cevap verebilme noktasında zorluk çekmesi nedeniyle yeni dönemde İşlevsel teori revize edilmeye çalışılmış ve bu çalışmalar sonucunda Yeni İşlevsel teori ortaya çıkmıştır.

Avrupa bütünleşmesinin sağlanabilmesi adına çaba sarf eden elitlerin İşlevselcilik yaklaşımına yönelik yapmış oldukları katkılar, Yeni İşlevsel teorinin temellerinin atılmasını sağlamıştır. Bu nedenle elitist bir teori olarak da tanımlanan Yen İşlevselciliğin temelleri, Ernst B. Haas'ın 1958 yılında yayınlanan *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957* (Avrupa'nın Birleştirilmesi: Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Güçler, 1950-1957) isimli kitabıyla atılmıştır.²⁰ Haas, ilgili eserinde, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) deneyiminden yola çıkarak devletlerin egemenlik haklarından feragat edişini ve ulus-üstü bir yapılanmanın hayata geçirilme süreçlerini ele almıştır. Haas Yeni İşlevselciliğin ortaya çıkışını "Güç veya hukuk dışında barışa giden başka yolların olduğunu göstermek istedim" sözleriyle özetlemektedir.²¹ Bu eserinde Yeni İşlevselciliğin entegrasyon sürecine yönelik yaklaşımını ulusüstücülük (Supranationalism) ve yayılma(spillover) kavramları aracılığıyla açıklayan Haas, ayrıca entegrasyon sürecini ekonomik determinizme dayandırmak yerine devletleri yöneten hükümetlerin, partilerin ve iş dünyası içerisinde yer alan başta işçiler olmak üzere birçok çıkar grubunun varlığını dikkate alarak açıklamaya çalışmıştır. Nitekim Haas'a göre bölgesel entegrasyon, toplumsal aktörlerin çıkarlarını göz önünde tutarak kendi hükümetleri yerine ulus-üstü yapılara güvenmeyi tercih etmeleri sayesinde gerçekleşecektir.²² Haas'ın görüşlerini

²⁰ Erhan Akdemir, "Avrupa Birliği'nin Bütünleşme Teorisi", *Avrupa Birliği*, ed. Nejad Doğan - ed. Betül Yüce Dural (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019), 18.

²¹ Ernst B. Haas, *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950-1957* (California: University of Notre Dame Press, 2004), xiv.

²² *A.g.e.*, xiv-xv.

İşlevselcilikten ayıran temel özellik ise entegrasyon süreçlerine yayılma etkisiyle siyasî bütünleşmeyi de katması olmuştur. Haas'a göre ekonomik entegrasyon, her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın, siyasi motivasyona dayanabilir ve sıklıkla siyasi sonuçlar doğurur.²³ Bu açıdan, Yeni İşlevselci yaklaşım entegrasyon sürecinde siyasî bütünleşmenin teknik ve ekonomik bütünleşmenin bir uzantısı olarak kaçınılmaz bir şekilde gerçekleşeceğini ifade etmektedir.²⁴ Siyasa bütünleşmeyi teşvik eden temel neden ise iş birliği yapılan teknik ve ekonomik alan içerisinde yer alan konuların diğer alanlarla bağlantılı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlantı nedeniyle bir alanda gerçekleştirilmek istenen entegrasyon çabasının başarıya ulaşabilmesi adına bağlantılı olduğu diğer alanlarda da entegrasyon süreçlerinin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Ekonomi alanında başlayan entegrasyon sürecinin gümrük birliği, ortak ulaşım ağlarının oluşturulması ve ortak yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesini zorunlu hâle getirmesi bu duruma güzel bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni İşlevsel yaklaşıma göre, devletlerin daha rahat iş birliği yapabileceği ekonomik ve teknik alanlardan başlayan entegrasyon çabası, bağlantılı olan konular arasında yayılma etkisi sonucu diğer siyasî alanları da kapsayacak şekilde genişleyerek bütünleşme sürecinin başarıyla gerçekleştirilmesini sağlayacaktır. Bu sayede bölgesel ve küresel barış ve istikrar temin edilmiş olacaktır.

Yeni İşlevsel yaklaşımda üç çeşit yayılma etkisi söz konusudur. Bunlardan ilki işlevsel yayılma türüdür. Bu yayılma türü klasik İşlevsel yaklaşımdan miras alınmıştır. İkinci yayılma türü ise Yeni İşlevsel yaklaşımı İşlevselcilikten ayıran siyasî yayılma türüdür. Son olarak ise coğrafi yayılma kavramı karşımıza çıkmaktadır. Entegrasyon sürecinin geliştirilmesi ile birlikte ekonomik ve siyasî alanlarda bütünleşme sağlanırken aynı zamanda sürece katılım sağlayan yeni üyeler ile birlikte bütünleşme süreci coğrafi olarak da yayılma göstermektedir.²⁵

Avrupa entegrasyonunu anlamak adına önemli bir teorik alt yapı oluşturan Haas'ı birlikte çalışmış olduğu Philippe C. Schmitter, Leon Lindberg, Amitai Etzioni ve Joseph Nye gibi birçok önemli isim takip etmiş ve Yeni İşlevselciliğe önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu düşünürlerden Schmitter, entegrasyon süreçlerinde devlet dışı

²³ A.g.e, 12.

²⁴ Tekçi, *Sermayenin Uluslararasılaşması, Devletin Dönüşümü: Avrupa Bütünleşme Teorilerine Eleştirel Bir Yaklaşım*, 23.

²⁵ Açıkmeşe, "Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi", 8.

aktörlerin önemine vurgu yaparak bu aktörlerin yayılma sürecine olan katkılarını ele almıştır. Leon Lindberg ise kolektif karar verme süreçlerine yönelik çalışmalarıyla Yeni İşlevsel yaklaşıma katkı sağlamıştır. “Bütünleşmeyi; belirlenmesi, tanınması, karşılaştırılması, ölçülmesi ve analiz edilmesi gereken bir interaktif süreç” olarak gören²⁶ Lindberg, entegrasyon sürecini ise bu sürece taraf olan aktörlerin siyasi bir topluluk oluşturma amacı gütmeksizin beklenti ve davranışlarını merkeze kaydırmaları olarak tanımlamaktadır.²⁷ Bu çerçevede entegrasyon sürecini ulus-üstü yapılar yerine sürece taraf olan aktörlerin karar alma aşamalarına yoğunlaşarak inceleyen Lindberg, bütünleşmenin sağlanabilmesi adına bu sürece taraf olan aktörlerin ortak bir çıkar algısına sahip olmaları gerektiğini belirtmektedir.²⁸ Joseph Nye ise entegrasyonu oluşturan ‘süreçler’ üzerine yoğunlaşarak bölgesel bir bütünleşmenin gerçekleşmesini belirleyen şartları ortaya koymaya çalışmıştır. Nye’ye göre Yeni İşlevselciğin yedi temel süreç mekanizması vardır. Bunlar: Spill-Back Mekanizması, İlişkilerin Yönetimi, Koalisyon Oluşumu, Elit Sosyalizasyonu, Bölgesel Grup Oluşumu, İdeolojik Yakınlık ve Dış Aktörlerin Katılımı’dır.²⁹ Lindberg ve Scheingold’un teoriye kazandırdıkları bir kavram olan Spill-Back entegrasyon sürecinin geriye dönük olarak da işleyebilen bir süreç olduğuna işaret etmektedir. İlişkilerin Yönetimi süreci ise karşılıklı olarak artan ilişkilerin ulusal düzeyde sürdürülmesini ifade eder. Bu süreci takip eden koalisyon oluşumu süreci de bütünleşmeyi geliştirici bir etki yapma potansiyeline sahip olmaktadır. Bir diğer süreç mekanizması olan Elit Sosyalizasyonunda ise hükümet yetkililerinin entegrasyon süreçlerine yoğunlaşarak kendi ulusal çıkarlarına yabancılaşma tehlikesiyle karşılaşabilecekleri belirtilmektedir. Bölgesel Grup Oluşumu, İdeolojik Yakınlık ve Dış Aktörlerin Katılımı süreçleri entegrasyonun sağlanması noktasında hem olumlu hem de olumsuz yönde katkı sunma olasılığını bünyelerinde barındırmaktadırlar.³⁰ Amitai Etzioni de Nye gibi Yeni İşlevselcilik yaklaşımına entegrasyon süreçleri hakkındaki düşünceleriyle katkıda bulunmuştur. Etzioni her entegrasyon sürecinin nihai olarak ulus-üstü bir siyasî yapılanmayı oluşturacağını belirtmektedir. Oluşan ulus-üstü yapılanmada ihtiyaç duyulan siyasî entegrasyonun ise yayılma etkisi sayesinde sağlanacağını savunan Etzioni, ekonomik

²⁶ Akdemir, “Avrupa Birliği’nin Bütünleşme Teorisi”, 18.

²⁷ Elif Toprak, “Entegrasyon Teorileri”, *Uluslararası İlişkiler Kuramları II*, ed. Tayyar Arı, ed. Elif Toprak, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019), 8.

²⁸ Toprak, “Entegrasyon Teorileri”, s.8.

²⁹ Mehmet Büyükçiçek, *Teoriden Pratiğe: Avrupa Birliği*, (Ankara: İksad Yayınevi, 2019), 13.

³⁰ Toprak, “Entegrasyon Teorileri”, 10.

entegrasyondan siyasî entegrasyona doğru genişleyerek hayata geçirilecek olan bu süreci aşamalara ayırmaktadır. Bu aşamalar sırasıyla “başlangıç aşaması, intibah (uyum) aşaması, ödüller ve yükümlülükleri tahsis edici aşama, sosyal bütünleştirici (itaat) ve normatif bütünleştirici (rıza) aşamalarıdır”.³¹

1950’li ve 60’lı yılların başında Avrupa Bütünleşme süreçlerinde yaşanan gelişmelerin anlaşılması noktasında önemli bir bakış açısı sunan Yeni İşlevsel yaklaşım tıpkı İşlevsel yaklaşımda olduğu gibi bütünleşme süreçlerinde teknik konulara fazlaca yoğunlaştığı için önemli eleştirilere maruz kalmıştır. Yeni İşlevsel yaklaşıma yöneltilen bu eleştirinin temelinde sert politika kapsamına giren konularda iş birliği ve entegrasyon süreçlerinin gerçekleştirilmesine yönelik karşılaşılan zorlukları dikkate almadığı iddiası gelmektedir. Ayrıca elitist bir teori olan Yeni İşlevselcilik yaklaşımı, siyasî elitin rasyonel kararlar alıp hayata geçirme noktasında her daim tutarlı bir davranış sergileyemeyebileceği gerçeğini göz ardı ettiği gerekçesiyle de eleştirilerin hedefi hâline gelmiştir.

Kısacası, Federalizm ve Konfederalizm gibi yaklaşımlar devlet merkezli olarak, İşlevselcilik ve Yeni İşlevselcilik gibi yaklaşımlar ise devletler yerine teknik ve işlevsel iş birliği alanlarının merkezde olduğu bir süreç öngörüsüyle ulus-üstü entegrasyonun gerçekleşebileceğini savunmaktadırlar. Bu doğrultuda ortaya koymuş oldukları teorik çerçeve, devletler arasında gerçekleşen ve kısmi olarak da olsa başarıya ulaşan ulus-üstü entegrasyon çabalarını anlama ve anlamlandırma noktasında önemli veriler sunmaktadır.

2.2. Hükümetlerarasıcılık Yaklaşımı

AKÇT ile başlayan Avrupa bütünleşme sürecinin Avrupa Ekonomi Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Eurotom) gibi kurumların hayata geçirilmesi ile başarılı bir genişleme sürecine girmesi, İşlevsel ve Yeni İşlevselcilik gibi ulus-üstü entegrasyonu destekleyen yaklaşımların 1950’li yıllarda önemini artırmasına neden olmuştur. Ancak 1960’lı yıllara gelindiğinde, Avrupa bütünleşme sürecinde yaşanan önemli gelişmeler bu yaklaşımların teorik altyapısını sarsıcı bir etki gerçekleştirmiştir. 1963 yılında Fransa’da iktidara gelen De Gaulle hükümetinin İngiltere’nin Avrupa Topluluğu’na (AT) üyelik başvurusunu veto etmesi ve tarihte “Boş Sandalye Krizi” olarak bilinen konsey toplantılarına katılmama kararı alması, Avrupa bütünleşmesinde ciddi sorunlara neden olmuştur. Yaşanan bu gelişmelere açıklama getirebilme noktasında

³¹ Caner Sancaktar, “Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri”, 135.

yetersiz kalan ulus-üstü entegrasyon yaklaşımları bu alandaki teorik hâkimiyetlerini kaybetmeye başlarken, Stanley Hoffmann önderliğinde bütünleşme süreçlerinin doğasını betimleyen yeni bir teorik çerçeve oluşmaya başlamıştır.

Realist bir teorisyen olan Stanley Hoffmann, Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının temellerini “Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe” adlı eseriyle atmıştır. Bu çalışmasında Batılı ülkeler üzerine yoğunlaşan Hoffmann, yönetim anlayışları ve güç kapasitelerinde değişim ve dönüşümler yaşanmış olsa bile devletlerin uluslararası yapı içerisinde halen temel aktör olma özelliklerini koruduklarını belirtmektedir.³² Hoffmann’ın bu görüşü Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının da temelini oluşturmaktadır. Nitekim Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı uluslararası sistem içerisinde temel aktör olarak devletleri görmektedir. Bu nedenle entegrasyon süreçlerine devletler üzerinden açıklama getiren Hükümetlerarasıcılık, bu yönüyle İşlevsel ve Yeni İşlevsel yaklaşımlardan taban tabana farklılaşmaktadır. Bu yaklaşıma göre devletler ulusal çıkarları doğrultusunda diğer devletler ile iş birliği süreçlerine katılım sağlama kararı almaktadırlar. Devletler arası iş birliği süreçlerinde ulus-üstü yapıların oluşumu ve bu yapılara yetki devrinde bulunulması da yine çıkarları uyuşan devletlerin yapmış oldukları müzakereler neticesinde hayata geçirilmektedir. Hükümetlerarasıcılık yaklaşımına göre devletler arasında gerçekleştirilen bu görüşmeler müzakere süreçlerine katılan devletlerin hükümet temsilcileri arasında sürdürülmektedir. Bu nedenle devletler arasında gerçekleşen iş birliği ve entegrasyon çalışmaları esasında hükümetler arası bir müzakere sürecinden ibarettir.

Devletler arası iş birlikteliklerinin hayata geçirilmesi noktasında önemli bir sınıflandırmaya dikkat çeken Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı, yüksek politika (high politics) ve alçak politika (low politics) ayrımı çerçevesinde iş birliği ve entegrasyon süreçlerini ele almaktadır.³³ Bu yaklaşıma göre alçak politika alanına giren ekonomi, ticaret, ulaşım, kültür ve sanat gibi alanlarda iş birlikteliklerinin gerçekleştirilmesi, AB örneğinde görüldüğü gibi, daha olası ve mümkünken sert politika alanına giren güvenlik ve dış politika konularında iş birlikteliklerinin gerçekleştirilmesi olasılığı daha düşük ve hatta çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Hoffmann, sert politika alanında devletler arası

³² Stanley Hoffmann, “Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe”, *Daedalus Dergisi* 95/3 (1966), 901.

³³ Duran, *Yirminci Yüzyıl Sonrası Bölgesel Bütünleşme Teorileri: Uluslararası Sistemde Yeni Aktörler ve Egemen Ulus-Devletin Değişen Yapısı*, 77.

entegrasyonun geliştirilememesinin ve dolayısıyla federal bir yapılanmanın hayata geçirilememesinin sebebini kendi tabiriyle iş birliği sürecine katılan devletlerin “yolculuk bagajlarının” hafif olmamasına bağlamaktadır.³⁴ Hoffmann’a göre devletlerin yolculuk bagajlarının hafif olmaması durumu bir devletin uluslararası sistem içerisinde uzun yıllar bağımsız bir birim olarak varlık göstermiş olması ve/veya köklü ve gelişmiş bir kurumsal devlet yapısına sahip olması anlamına gelmektedir. Devletlerin köklü bir geçmiş birikimine ve kurumsal yapıya sahip olmalarının entegrasyon süreçlerini zorlaştırdığını belirten Hoffmann, bu nedenle Federalizmin ön görmüş olduğu başarılı bir entegrasyon sürecinin ancak yolculuk bagajları hafif olan yani tarihi kökleri zayıf olan ya da yapısal anlamda köklü bir gelişim gösterememiş devletler arasında başarıyla hayata geçirilebileceğini savunmaktadır. Bu duruma ABD örneği üzerinden açıklık getirmeye çalışan Hoffmann, birleşik bir Amerika hayalinin gerçekleştirilmesinin sebebini birlikteliği oluşturan birimlerin uzun geçmişlere dayanan köklü bir tarihi birikime sahip olmamalarına bağlamaktadır. Nitekim Amerika kıtası üzerinde sömürge güçlerine karşı vermiş oldukları bağımsızlık mücadelesini kazanarak kurulan yeni devletler, köklü bir ulusal aidiyete sahip olmadıkları için entegrasyon süreci ile birlikte kurulan ulus-üstü yapılanmaya daha kolay bir şekilde adapte olabilmış ve bu sayede ABD’yi başarılı bir şekilde hayata geçirmişlerdir. ABD benzeri bir entegrasyon sürecinin ise Avrupa’da hayata geçirilemeyeceğini vurgulayan Hoffmann, gerekçe olarak Avrupalı devletlerin ABD’yi oluşturan devlet yapılanmalarına göre yolculuk bagajlarının daha ağır olmasını yani daha köklü bir ulusal geçmişe ve yapılanmaya sahip olmasını göstermektedir.³⁵ Hoffmann’ın görüşleri doğrultusunda şekillenmiş olan Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı da bu nedenden ötürü AB entegrasyon sürecinde sert politika konularında iş birlikteliklerin mevcut koşullar altında gerçekleştirilerek federal bir ulus-üstü yapılanmanın oluşturulamayacağını savunmaktadır. Nitekim günümüzde Avrupalı devletlerin sert politika alanına giren güvenlik ihtiyaçlarını NATO aracılığıyla karşılamaları ve dış politikalarını ise bağımsız bir şekilde oluşturmaları, Hükümetlerarasıcılığın ileri sürmüş olduğu teorik yaklaşımı destekleyici bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hoffmann’ın entegrasyon süreçlerine yönelik yapmış olduğu ikinci önemli vurgu iç ve dış koşulların varlığına yöneliktir. Hoffmann içeride devletlerin siyasi sistemler ve çıkar grupları ile uyum içerisinde politik bir topluluk olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu

³⁴ Hoffmann, “Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe”, 906.

³⁵ A.g.m, 905-906.

politik topluluk ise içerisinde barındırmış olduğu farklı etnik gruplar ve sınıflar ile ortak kural ve alışkanlıklara sahip olmalıdır. Başka bir deyişle, Hoffmann'a göre uluslararası entegrasyon ön koşul olarak ulusal entegrasyonu gerektirmektedir.³⁶ Dışarıda ise anarşik yanı üst bir otoritenin olmadığı bir yapı bulunmaktadır. Devletlerin anarşik uluslararası sistem içerisinde başarılı bir entegrasyon sürecini hayata geçirebilmesi için daha önce değinmiş olduğumuz gibi öncelikle yolculuk bagajlarının hafif olması ve ayrıca mevcut koşullar altında uluslararası sistemin sunmuş olduğu fırsat ve tehditlerin iş birliğini destekler mahiyette olması gerekmektedir.³⁷

Esasında 1951 yılında kurulan AKÇT ile başlayan Avrupa entegrasyon süreci Hoffmann'ın öne sürmüş olduğu iç ve dış koşulların uyum ve benzerliği sayesinde başarılı bir şekilde hayata geçirilmiştir. Nitekim alçak politika konularına giren alanlarda AKÇT ile başlayan entegrasyon sürecinin bu sürece taraf olan devletlerin ulusal çıkarlarına hitap etmesi- 2. Dünya Savaşı Avrupalı devletleri ekonomik, siyasi ve askeri anlamda zor bir duruma sokmuştu. Bu nedenle Avrupalı devletler AKÇT ile başlayan entegrasyon süreçlerine ulusal çıkarlarını koruyup geliştirmek adına taraf olmuştur- ve devleti oluşturan iç koşulların bu iş birliğine yanaşması Hoffmann öncülüğünde Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının ileri sürmüş olduğu ulusal entegrasyon şartının karşılanmasını sağlamıştır. Ayrıca 2. Dünya Savaşı sonrasında oluşmaya başlayan çift kutuplu yapı içerisinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) tehdit unsuru olarak ve ABD'nin ise teşvik unsuru olarak ön plana çıkması dış koşulların da entegrasyon süreçlerinin hayata geçirilmesi noktasında teşvik edici bir rol oynamasını sağlamıştır. Hükümetlerarasıcılık yaklaşımına göre iç ve dış koşulların entegrasyon süreçlerini teşvik edici bir rol oynaması AKÇT ile başlayan başarılı bir entegrasyon sürecinin AET'ye dönüşerek başarılı bir süreç takip etmesini sağlamıştır. Lâkin Hoffmann'ın da belirttiği üzere Avrupa entegrasyonunun edinmiş olduğu bu başarı alçak politika alanına giren alanlarla sınırlı kalıp bu süreç hükümetlerin ulusal çıkarları ile uyuşan alanlarda gerçekleştirmiş oldukları uzlaşılar doğrultusunda sürdürülmüştür.

Günümüzde Avrupa Anayasasının hayata geçirilmesi çabalarının 2005 yılında gerçekleştirilen referandumda AB'nin kurucu üyeleri arasında yer alan Hollanda ve Fransa tarafından reddedilmesi ve ayrıca İngiltere'nin BREXIT süreci sonucu AB'den ayrılması

³⁶ A.g.m, 904.

³⁷ A.g.m, 906-907.

Hükümetlerarasıcılığın temel varsayımlarının geçerliliğini haklı çıkarmaktadır. Bu duruma karşın, 1980’li yıllara gelindiğinde Avrupa entegrasyon sürecinde yaşanan gelişmeler Hükümetlerarasıcılık yaklaşımına yönelik önemli eleştirilerin yöneltilmesine neden olmuştur. Bu eleştirilerin başında Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının uluslararası sistem içerisinde temel aktör olarak devletleri görmesi gelmektedir. Nitekim bu minvalde yöneltile eleştirilere göre uluslararası sistem içerisinde devletlerin yanı sıra bireyden uluslararası organizasyonlara kadar birçok farklı aktör uluslararası sistem içerisinde devletler kadar önemli katkı ve etkiye sahip bir şekilde yer almaktadır. Bu nedenle Stanley Hoffmann gibi Avrupa entegrasyon sürecini Hükümetlerarası yaklaşım çerçevesinde açıklamaya çalışan Andrew Moravcsik, mevcut eleştirileri dikkate alarak “Liberal Hükümetlerarasıcılık” yaklaşımını ortaya koymuştur.

Moravcsik de Hoffmann gibi entegrasyon sürecinin iktidarı elinde bulunduran hükümetler arasındaki müzakereler doğrultusunda gerçekleştiğini belirtmektedir. Ancak Moravcsik’i Hoffmann’dan ayıran temel nokta devletleri siyasî bir topluluk olarak değil farklı çıkar gruplarının etkisi altında kalan bir yapı olarak görmesidir. Moravcsik’e göre seçimle iktidar sahibi olan hükümetler bir sonraki dönemde iktidarlarını koruyabilme kaygısıyla hareket etmektedirler. Bu nedenle iktidara gelmelerini sağlayan çıkar gruplarının talep ve beklentileri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmaktadırlar. Nitekim seçmen beklentilerini dikkate al(a)mayan ve bu beklentileri karşılama noktasında başarılı politikalar takip etmeyen ya da edemeyen hükümetler bir sonraki seçimlerde yeniden iktidara gelme şanslarını ciddi bir şekilde zorlaştırmış olacaklardır. Bu çıkarımı doğrultusunda Moravcsik, iç politika değişkenlerinin hükümetleri doğrudan etkilediğini ve devletlerin dış politika oluşturma süreçlerinde iç faktörlerden etkilendiğini ileri sürmektedir.³⁸ Buradan hareketle Hoffmann’ın yapmış olduğu iç ve dış politika ayırımına karşı çıkan Moravcsik, temel olarak iç politikanın dış politikayı ve dolayısıyla entegrasyon sürecinin seyrini belirlediğini savunmaktadır. Moravcsik’in birey ve ulusal çıkar gruplarını da entegrasyon sürecine etki eden aktörler olarak görmesi ve iç politikanın dış politikayı şekillendiren bir etken olarak tanımlaması ortaya koymuş olduğu yaklaşımın Klasik Hükümetlerarasıcılık yaklaşımından ayrılarak liberal özellik kazanmasına neden olmuştur. Bu nedenle Hükümetlerarasıcılık yaklaşımına yönelik gerçekleşen eleştirilere cevap olarak

³⁸ Andrew Moravcsik-Frank Schimmelfennig, “Liberal Intergovernmentalism”, *Princeton Education* (Erişim 10 Ekim 2025).

Moravcsik'in ortaya koymuş olduğu yeni yaklaşım Liberal Hükümetlerarasıcılık olarak tanımlanmaktadır.³⁹

Liberal Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı içerisinde ön plana çıkan ikinci özellik ise dış politikada devletler arası entegrasyonun geleceğini belirleyen 'pazarlık ve rekabet' sürecidir. Nitekim iç politikada entegrasyon sürecine yönelik çıkarlarını tanımlayıp bu doğrultuda dış politika planlaması yapan hükümetler sahip oldukları farklı çıkarlarını uluslararası kurumlar aracılığıyla pazarlık masasına oturtmaktadırlar. Liberal Hükümetlerarasıcılık yaklaşımına göre pazarlık süreçlerinde her ne kadar ulusal ve uluslararası düzeyde baskı gruplarının etkisi olsa da entegrasyonun geleceğini şekillendiren temel aktör klasik Hükümetlerarasıcılık yaklaşımında olduğu gibi belki çıkarlar doğrultusunda hareket eden hükümetlerce yönetilen devletlerdir. Bu görüşe göre rasyonel bir şekilde hareket eden devletler pazarlık süreçlerinde ulusal çıkarlarını ortak bir paydada uzlaştırmaya çalışmaktadırlar. Gerçekleştirilen bu pazarlık süreçleri sonucunda ise ortak çıkarlarını en üst seviyede karşılayabilmek adına devletlerin yetki devrinde bulundukları ulus-üstü yapılanmalar hayata geçirilmektedir.⁴⁰ Yetki devrinde bulunan ulus-üstü yapılanmaların oluşturulma nedeni ise temelde pazarlık süreçlerinde alınan kararların hayata geçirilip işleyişinin denetlenmesini sağlamaktır. Bu nedenle pazarlık sonucu oluşturulan ulus-üstü yapılanmalar esasında devletlerin çıkarlarını koruyup geliştirmeye hizmet eden birimler olarak görülmekte ve dolayısıyla devletlerin bu yapılara yetki devretmeleri rasyonel bir karar olarak değerlendirilmektedir.⁴¹ Bu değerlendirmeler ışığında Moravcsik, ulus-üstü yapılanmaları ikincil öneme sahip yapılar olarak görerek devletlerin entegrasyon süreçlerindeki temel önemini koruduğunu savunmaktadır.

Kısacası, Moravcsik 'e göre Liberal Hükümetlerarasıcılığı yaklaşımını üç temel aşama altında tasnif etmek mümkündür. Bu aşamalar: ulusal çıkar politikasının oluşturulması, uluslararası düzeyde pazarlık süreci ve ulus-üstü yapılanmaların hayata geçirilmesi şeklinde tanımlanmaktadır.⁴² İlk aşama olan ulusal çıkarların oluşturulması

³⁹ Duran, *Yirminci Yüzyıl Sonrası Bölgesel Bütünleşme Teorileri: Uluslararası Sistemde Yeni Aktörler ve Egemen Ulus-Devletin Değişen Yapısı*, 83.

⁴⁰ A.g.m, 84.

⁴¹ Tekçi, *Sermayenin Uluslararasılaşması, Devletin Dönüşümü: Avrupa Bütünleşme Teorilerine Eleştirel Bir Yaklaşım*, s.35-36.

⁴² Dilek Dede, *Çok Düzeyli Yönetişim Olgusunun Kent Konseyleri Bağlamında İncelenmesi: Helsinki, Stockholm, Bergen, Barselona Kent Konseyleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), s.33.

sürecinde iç politika dinamikleri ve ekonomik çıkarlar önemli bir role sahip olmaktadır. Pazarlık aşamasında ise temel amaç ulusal çıkarları maksimize edecek bir uzlaşının sürece katılım sağlayan devletlerin hükümetleri arasında oluşturulmasıdır. Ulus-üstü yapılanmaların hayata geçirilmesi aşaması ise pazarlık sürecine taraf olan hükümetlerin yetki devrinde bulunarak uzlaşma sonucu alınan kararların hayata geçirilmesine işaret etmektedir. Devletler arası entegrasyonu arz talep ilişkisi üzerinden tanımlayan Moravcsik'e göre pazarlık süreçlerinde talep kavramı iç faktörler tarafından teşvik edilen hükümetlerin iş birliği istemine arz kavramı ise oluşturulan entegrasyonun kendisine karşılık gelmektedir. Bu arz talep ilişkisi ise entegrasyonun düzeyini göstermektedir.

Fransa'da iktidara gelen De Gaulle hükümetinin 1960'lı yıllarda Avrupa entegrasyon sürecinde neden olduğu duraksama dönemi, Hoffmann'ın vurgulamış olduğu ve Avrupa Birliği başlığı altında bir sonraki bölümde daha da ayrıntılandırılacak olan iç ve dış koşulların teşviki nedeniyle 1980'li yıllara kadar devam etmiştir. Ancak 1980'li yıllara gelindiğinde, entegrasyon sürecinin paydaşı olan hükümetlerin iş birliğini yeniden canlandırmaya yönelik artan istekliliği sayesinde bu duraksama dönemi yerini tekrar bir canlanma sürecine bırakmıştır. Avrupa entegrasyon sürecinde “Beyaz Kitab”a dayanarak ortak pazar anlayışından tek pazar hedefine geçilmesi ve bu süreci takip eden 1993 yılında imzalanan “Maastricht Anlaşması” ile parasal birliğin tamamlanması, ortak dış işleri ve güvenlik politikalarının yanı sıra adalet ve iç işlerinde ortak iş birlikteliklerinin oluşturulması ve Avrupa vatandaşlığının hayata geçirilmesi noktalarında önemli kararlar alınması canlanmayı tetikleyen temel gelişmeler olmuştur. Bu durum Klasik Hükümetlerarası yaklaşımı yerine Liberal Hükümetlerarasıcılık ve diğer ulus-üstü entegrasyon teorilerinin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ancak bu noktada gözden kaçırılan önemli bir durum söz konusudur. 1980 sonrası dönemde yaşanan gelişmeler, Klasik Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının ileri sürmüştüğü gibi iç ve dış koşulların Avrupalı hükümetleri entegrasyon süreçlerine destek vermeye teşvik etmiştir. Nitekim Soğuk Savaşın sonlarının yaşandığı bu dönemde hegemonyasını ilan etmeye hazırlanan ABD ve yükselen Asya karşısında ekonomik ve siyasî çıkarlarını güvence altına alarak varlıklarını devam ettirmek isteyen Avrupalı devletler, yeni dönemde tek başlarına oluşan yeni güç odaklarıyla baş edebilecek güce sahip olmadıkları için alçak politika alanında gerçekleştirmekte oldukları mevcut iş birlikteliklerini daha da derinleştirip genişletmek amacıyla hareket etmişlerdir. 1980'li yıllar itibarıyla oluşan iç ve dış faktörlerin Avrupalı hükümetlerin bu yönde bir politika izlemelerini teşvik etmesi günümüzde “sui generis” yani

“kendine özgü” bir yapı olarak tanımlanan AB’nin ortaya çıkışına neden olmuştur. Bu duruma karşın Klasik Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının ileri sürmüş olduğu gibi AB hâlâ sert politika alanına giren güvenlik ve dış politika konularında entegrasyonu derinleştirip genişletememektedir. Bu durum Klasik Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının diğer entegrasyon teorilerinden ayrılarak günümüzde hâlâ geçerliliğini korumaya devam ettiğini göstermektedir. Bu nedenle bu çalışmaların ilerleyen bölümlerinde İslam ülkeleri arasında iş birliği konusu nihai olarak Klasik Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı üzerinden ele alınacaktır.

3.BÖLÜM: ULUSLARARASI - ULUS-ÜSTÜ İŞ BİRLİĞİ: AVRUPA BİRLİĞİ

Devletler, sahip oldukları egemenlik haklarına anarşik uluslararası sistem içerisinde bir kısıtlama ya da ortadan kaldırılmasına yönelik bir müdahale gelmemesi için, diğer devlet ve devlet dışı aktörlerle iş birliği ya da rekabet ilişkisi içerisine girebilmektedirler. Önemli bir iş birliği örneği olan Avrupa Birliği de, 2. Dünya Savaşı sonrası büyük bir güç kaybına uğrayan Avrupalı devletlerin egemenlik haklarını güvence altına almak ve üye devletleri iç ve dış tehditlere karşı daha iyi koruyabilmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Lâkin bu iş birliği örneğinde, devletler uluslararası sistem içerisinde varlıklarını koruyup devam ettirebilmek adına egemenlik haklarının bir kısmını belirlenmiş alanlarda düzenleyici ve denetleyici haklara sahip bir üst otoriteye kendi rızalarıyla tedricen vermek suretiyle korumaya almaktadırlar.

Avrupalı devletlerin egemenlik haklarının bir kısmından daha büyük bir çıkar elde etmek amacıyla üst bir otorite lehine feragat etmeye rıza göstermeleri, belli bir tarihi birikimin ve destekleyici iç ve dış koşulların bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Avrupa kıtası üzerinde ilk çağlardan 20. yüzyılın ortalarına kadar uzanan rekabet ve çıkar mücadeleleri neticesinde elde edilen bu tarihi birikim, kıta Avrupasında yer alan devletlerin ve toplumların savaş ve güç mücadelesinin yıkıcı yüzünü acı bir şekilde görmelerini sağlamıştır. Bu acı deneyimlerin sonucu olarak ortaya çıkan tahribat ise anarşik uluslararası sistem içerisinde Avrupalı devletlerin kendi varlıklarını tek başlarına koruyup devam ettiremeyecek hâle gelmelerine neden olmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısında şekillenen bu yeni siyasi ve ekonomik iç koşullar, dış faktörlerin teşvikiyle birleşerek uzun süre pratiğe aktarılamayan Avrupa Birliği hedefinin somutlaşmasını mümkün kılmıştır. Günümüzde bölgesel barış ve istikrarın sağlanması noktasında önemli bir örneklik teşkil eden Avrupa Birliği yapısı bu sayede hayata geçirilmiştir. Bu bölümde bu yapılanma genel hatlarıyla ele alınacaktır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle AB'nin önemini daha iyi anlayabilmek adına AB öncesi dönemde Avrupa kıtasında yaşanmış olan olaylara genel bir bakış atılacaktır. Daha sonra ise AB'nin kurulum süreci ve bu süreçte yaşanmış olan hadiseler ele alınacaktır.

3.1 AB Öncesi Avrupa Tarihine Genel Bir Bakış

Tarihi geçmiş milattan önce 35,000'li yıllara kadar götürülebilen günümüz Avrupa'sına Orta Asya'dan gelen ilk göç dalgalarının MÖ 6000 ve 3500'lü yıllarda

yaşandığı tahmin edilmektedir. MÖ 3000'lerden itibaren Minos ve Miken uygarlıklarıyla temelleri atılan Antik Yunan medeniyeti, Arkaik dönem, Pers savaşları ve ardından yaşanan Peloponnesos Savaşı ile şekillenmiştir. MÖ 338 yılında II. Filip'in Yunan şehir devletlerini ele geçirmesi ve devamında oğlu Büyük İskender'in geniş fetihleriyle birlikte Helenistik döneme girilmiştir.⁴³ Daha sonra Roma İmparatorluğu Avrupa'da siyasi, hukuki ve kültürel bir birlik inşa etmiş ancak Kavimler Göçü sonrası 395'te ikiye ayrılan ve 476'da yıkılan Batı Roma'nın ardından Avrupa'da otorite boşluğu doğmuştur.⁴⁴ Ortaya çıkan bu güç boşluğu feodal bir düzen oluşturularak doldurulmaya çalışılmıştır.⁴⁵ Orta Çağ boyunca krallar, derebeyleri ve kilise arasında kurulan hiyerarşik düzen skolastik düşüncenin hâkim olduğu bir yapıyı ortaya çıkarırken, kilisenin siyasî, fikrî ve dinî alanlardaki baskısı yeni bir güç mücadelesine yol açmıştır.⁴⁶ Kilisenin başat aktör olarak öne çıktığı bu dönem karanlık çağ olarak zihinlere kazınmıştır.

Kilisenin siyasî baskısı, özellikle 11. yüzyıldaki Gregoryen Reformları ile güçlenmiş ve papalık, Avrupa'nın birbirine rakip krallıkları arasında gerçekleşen rekabeti kullanarak hükümdarlar üzerinde belirleyici bir otorite tesis etmiştir. Bu süreçte Kilise, Yahudi ve Müslüman tebaaları önce hükümdarın mülkü ("serfs of the royal chamber") olarak tanımlayarak kralların birer varlığı hâline getirmiş, ardından dışlayıcı doktrinler aracılığıyla bu grupları insandışılaştırarak ortadan kaldırılmalarını meşrulaştırmıştır. Hayatta kalma mücadelesi veren Avrupa kralları ise, papalığın aforoz veya tahttan indirme gibi cezalarından kaçınmak ve "en Katolik hükümdar"ın kendileri olduğunu göstermek adına, bu azınlıkları sürgün, katliam veya zorla din değiştirterek asimilasyon ve yok etme yoluna gitmişlerdir. Modern milliyetçiliğin ve ulus-devletlerin ortaya çıkışından yüzyıllar önce gerçekleşen bu etnik ve dini temizlik dalgaları, Batı Avrupa'yı dini açıdan homojen yapısına büründürerek bugünkü ulus yapılarının demografik zeminini çok erkenden hazırlamıştır. Öyle ki 1526 yılına gelindiğinde, İngiltere, Fransa, Portekiz ve İspanya gibi büyük Avrupa güçlerinin topraklarında tek bir açık Müslüman veya Yahudi topluluğu dahi hayatta kalamamıştır.⁴⁷

⁴³ John Morris ROBERTS, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015), 23-81.

⁴⁴ Selim Hilmi Özkan, *Avrupa Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 51.

⁴⁵ Özkan, *Avrupa Tarihi*, 57-60.

⁴⁶ ROBERTS, *Avrupa Tarihi*, 315-320.

⁴⁷ Şener Aktürk, "Not So Innocent: Clerics, Monarchs, and the Ethnoreligious Cleansing of Western Europe", *International Security Dergisi* 48/ 4 (Bahar 2024), 87-136.

İstanbul'un fethi sonrasında başlayan yeni dönemde bir taraftan İtalya yarımadasında yaşanan gelişmeler ve öbür yanda Portekiz ve İspanya'nın destekleriyle yapılan yeni keşifler, Avrupa'da Yeni Çağın başlamasını sağlamıştır.⁴⁸ İtalya yarımadasında varlığını sürdüren şehir devletleri bölgede sahip oldukları otonom yapıları sayesinde ticari alanda önemli bir refah ve zenginlik elde etmişlerdir. Elde edilen bu zenginliğin bilim ve sanata yönlendirilmesi ise Avrupa'da Rönesans döneminin başlamasına neden olmuştur. Portekiz ve İspanya'nın öncülüğünde başlayan coğrafi keşifler ise Avrupa'ya yeni teknolojik ve ekonomik kaynakların girmesini sağlamıştır. Bu dönemde Avrupa'nın İslam medeniyeti aracılığıyla Antik Yunan bilim ve sanatına yönelik yeni bir dönüş harekâtı başlatması, mevcut gelişmelerin de katkısıyla skolastik düşüncenin mimari olan Kiliseye karşı bilimsel ve siyasî ayaklanmaların artmasına neden olmuştur. Martin Luther'in öncülüğünde somut bir adıma dönüşen bu ayaklanmalar Avrupa'da reform dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde, reform hareketlerini destekleyenler ile reform karşıtı kilise ve destekleyicileri arasında yaşanan çatışmalar, din savaşları döneminin başlamasına neden olmuştur. Bu dönemin sonunda imzalanan Westfalya anlaşması, Avrupa'da kilisenin hâkimiyetine büyük bir darbe vurarak devletlere kendi egemenlik alanları içerisinde dini anlayış ve inanış şekillerine uygun bir tercih yapabilme hakkı tanımıştır.⁴⁹ Orta Çağ sonları ve Yeni Çağın başı itibariyle yaşanan bu gelişmeler, Orta Çağdan beri devletlerin egemenliklerine yönelik büyük bir tehdit oluşturan kilisenin devlet egemenliğini kabul edip kontrolü altına girmesinin önünü açmıştır. Bu durum günümüz Avrupa'sının şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim kilisenin bilimsel ve siyasî dayatmalarına karşı Avrupa'da aklı ön plana alan ve insanların akıl yoluyla hakikate kilise gibi aracı bir otorite olmadan da ulaşabileceğine yönelik gelişen düşünceler hümanizm, sekülerizm ve pozitivizmin Avrupa'da gelişmesine neden olmuştur.

Aydınlanma dönemi olarak adlandırılan bu dönemde bilimsel anlamda yaşanan gelişmeler önce sanayileşme ve şehirleşme anlayışını ve bunun uzantısı olarak sömürge yarışının başlamasını tetiklemiştir. Bu durum ise, Orta Çağ Avrupa'sında daha çok din ve yönetim hakkı iddiası temelli gelişen savaş ve mücadelelerin, Yeni Çağ ile birlikte hammadde ve yeni pazar arayışları nedeniyle sömürgecilik yarışı şeklinde devam etmesine

⁴⁸ Özkan, *Avrupa Tarihi*, 112-116.

⁴⁹ Merve S. Ö. Özcan, "Westphalian Devletler Sistemi ve Modernleşmenin Geleneksel Dünyanın Büyük Güçleri Olan İmparatorluklara Etkisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)* 5/1 (Haziran 2019), 54.

neden olmuştur. Başlarda Portekiz ve İspanya'nın güçlü konumda olduğu sömürge yarışlarında, zamanla İngiltere ve Fransa gibi ülkeler avantacı ele geçirdiler. Hâlihazırda Avrupa kıtası içerisinde köklü bir rekabet ve çıkar çatışması yaşayan İngiltere ve Fransa, 14. yüzyılın başlarında Fransa tahtının kimin hakkı olduğu konusunda yaşadıkları anlaşmazlıklar yüzünden 100 yıl savaşları olarak bilenen önemli bir sıcak çatışma yaşamışlardır.⁵⁰ O dönem yaşanmaya başlanan bu çatışmalar, sömürge dönemine gelindiğinde, başta Afrika ve Amerika kıtaları olmak üzere küresel alanda önemli bir rekabete dönüşmüştür. Bu rekabetlerin sonucunda İngiltere karşısında önemli bir kayıp yaşayan Fransa, Amerika'daki sömürgelerini terk etmek zorunda kalmıştır. Fransa'dan sonra Amerika kıtasında önemli bir sömürge gücü hâline gelen İngiltere ise, yine Fransa'nın da bölgedeki sömürge karşıtı bağımsızlık hareketlerine önemli destekler vermesi nedeniyle, bu hareket karşısında yenilgiye uğramış ve sömürgelerinin çoğunu kaybetmiştir. Bu dönemde Amerika kıtasında Amerika Birleşik Devletleri kurulurken Avrupa'nın iki büyük gücü olan Fransa ve İngiltere ise büyük güç kayıpları yaşamışlardır. Özellikle Fransa hem İngiltere ile giriştiği mücadelelerden ötürü hem de savurgan ve kötü yönetim anlayışı nedeniyle büyük ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmış ve kendi halkının tepkisini ve hoşnutsuzluğunu üzerine çekmiştir. Süreç içerisinde gittikçe daha da kötüleşen ekonomik ve siyasî şartlar, 1789 yılında Fransız ihtilalinin gerçekleşmesine neden olmuştur. İngiltere ile Fransa arasında, Yüz Yıl Savaşları ile başlayan Fransız tahtı üzerinde hak iddiasına yönelik rekabet, ayrıca her iki ülke halkı arasında milliyetçi duyguların oluşup yükselmesine sebebiyet vermiştir. Bu dönemde Fransız halkı içerisinde yükselen milliyetçi duygular, 1789 İhtilali'nin ruhunu oluşturmuş; Fransız Devrimi'yle başlayan Yakın Çağ'da milliyetçi duygular, Avrupalı monarşiler için hem tehdit unsuru olarak algılanmış hem de amaçlarına ulaşmada bir çıkar aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bu yeni dönemde birleşimlerini geç tamamlayan İtalya ve Almanya devletleri sömürgecilik yarışında diğer Avrupa devletlerine göre oldukça geride kalmışlardır. Bu açığı kapatmak için her iki devlet de yeni fırsat ve çözüm arayışları içerisindeydi.⁵¹ Almanya Fransa'dan almış olduğu Alsace-Lorraine bölgesindeki maden kaynakları sayesinde ham madde ihtiyacını karşılamaya çalışıyordu. Ama Fransa bu bölgeyi Almanya'dan geri almak

⁵⁰ ROBERTS, *Avrupa Tarihi*, 249.

⁵¹ Joseph S. NYE - David A. Welch, *Küresel Çatışma ve İşbirliğini Anlamak*, çev. Renan Akman, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 6/136-146.

istemekteydi. Aynı dönemlerde Balkanlarda Osmanlı tebaasına bağlı birçok azınlık grup Fransız ihtilali sonrası artan milliyetçilik duygusunun da yardımıyla ayrılıkçı hareketler oluşturmaya başladılar. Bu durumu kendi çıkarlarına yönelik yeni fırsatlara çevirmek isteyen İngiltere ve Rusya başta olmak üzere birçok bölge devleti ise, kendi çıkarları doğrultusunda destekledikleri ve besledikleri ayrılıkçı gruplar aracılığıyla Arap coğrafyası ve Balkanlar başta olmak üzere farklı birçok coğrafyada ayaklanmalar ve savaşların yaşanmasına neden olmuştur. Bu ayaklanmalar neticesinde Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya gibi ülkeler başta olmak üzere günümüzde varlıklarına devam ettiren birçok Avrupa devleti kurulmuş oldu. Balkanlarda kurulan bu devletler sınır ve toprak paylaşımları nedeniyle kendi aralarında Balkan Savaşlarına giriştiler. Avrupa’da bir yandan büyük güçler arasında sömürge yarışları diğer yandan milliyetçi ayaklanmalar ve sınır anlaşmazlıkları gibi nedenlerle devletler arasında birçok sıcak çatışma yaşanırken aynı zamanda artan teknolojik gelişmeler sebebiyle devletler büyük yıkım ve kayıplara yol açabilecek güçlü silahlar üretmekteydiler. Sahip oldukları güç kapasiteleri ve emperyalist çıkarları nedeniyle savaşa girmeye meyilli ve istekli olan Avrupalı devletler, Avusturya-Macaristan tahtının varisi Arşidük Franz Ferdinand’ın 1914 yılında bir Sırp tarafından suikasta uğraması sonrasında bu durumdan yararlanarak 1. Dünya Savaşına girmişlerdir.

Büyük ölüm ve yıkımlara sebep olan 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları yıkılmış, Almanya’da ise monarşi sona ermiş ve bu süreçte Avrupa’nın siyasi haritası köklü biçimde değişmiştir. Savaş sonrasında Avrupa kıtasında ağır maddi ve manevi hasarlar oluşmuş ve bu süreçte otoriter devlet yönetimleri ortaya çıkmaya başlamıştır. İki dünya savaşı arasında kurulan Milletler Cemiyeti devletler arasındaki devam eden sorunlara kalıcı çözümler getiremediği için 1939 yılında Almanya’nın Polonya’ya girmesiyle birlikte 2. Dünya Savaşı başlamıştır. Savaş 1945 yılında sona erdiğinde, uzun yıllar dünya siyasetinde önemli bir konuma sahip olan Avrupalı devletler, ağır ekonomik ve toplumsal sorunlarla karşı karşıya kaldılar.

Geçmiş çağlardan 1945’li yıllara kadar uzanan bu özeti mahiyetindeki Avrupa tarihi, dikkat edildiği üzere, adeta savaş, rekabet ve yıkımlarla dolu bir hikâyeye sahiptir. Her ne kadar son yüzyıllarda yaşanan önemli gelişmelerle insanlık tarihini ileriye götürecek önemli adımlar atılmış olsa da bu gelişmeler dahi ya başlangıçları ya da kazanımları nedeniyle, Avrupalının elinde yeni rekabet ve mücadele alanları hâline gelmiştir. Bu nedenle, dünyanın en yıkıcı iki büyük cihan savaşına neden olan bu kıtada varlık gösteren devletler için, günümüzde Avrupa Birliği tarzı bir iş birliğinin hayata

geçirilmiş olması, son yüzyılın en kayda değer gelişmelerinden biri ve küresel barış ile istikrarın önemli bir kazanımı olarak karşımızda durmaktadır.

3.2 Avrupa Birliğinin Kurulum Süreci

Rönesans ile başlayan ve Sanayi Devrimi ile birlikte devam eden dönemde uluslararası sistem içerisinde gücünün zirvesine ulaşan Avrupa, kendisini üzerinde güneş batmayan imparatorlukların bulunduğu, bilimsel gelişmelerin merkezi konumunda olan ve uygarlık ve medeniyet anlayışının ölçüsünü belirleyip temsilciliğini üstlenen bir güç merkezi olarak tanımlamaktaydı. 2. Dünya Savaşı sonrasında bu gücünü kaybeden Avrupa'nın uluslararası sistem içerisinde sahip olduğu eski konumunu 1945 sonrası dönemde Amerika ve Sovyet Rusya'sı kendi aralarında paylaşmışlardır. Bu durum karşısında Avrupalı devletler hem savaş sonrası dönemde üstesinden gelmek zorunda kaldıkları sorunlara karşı hızlı ve kalıcı bir şekilde çözüm bulabilmek adına hem de Avrupalı devletler arasında bir daha iki dünya savaşı örneğinde olduğu gibi büyük yıkımlara sebebiyet verecek sorunlar yaşanmaması için barış ve iş birliği mekanizmaları geliştirme ihtiyacı duymaya başlamışlardır. Bu ihtiyaca binaen Avrupa Birliği sürecinin temelleri atılmıştır.

Avrupa'da bir birlik oluşturulması düşüncesi esasında 1950'li yıllarda gündeme gelmiş yeni bir düşünce değildi. Victor Hugo ve Erasmus gibi düşünürler fikirleriyle Şarlman ve Napolyon gibi liderler ise ordularıyla bu düşüncüyü gerçekleştirmek adına önemli adımlar atmışlardır. Lâkin 1950'li yıllara geldiğimizde uzun yıllar devam eden savaş ve rekabetler hem Avrupalı devletlerin hem de bölge halklarının barışa olan ihtiyaç ve isteklerini güçlendirmiştir. Bu barışın sağlanması için ise karar vericiler yani hükümet temsilcileri tarafında ortak çıkar ve amaçlar üzerine kurulu bir Avrupa Birliği yapılanması kurulması gerektiği fikrinde birleşildi. İç koşulların entegrasyon sürecini teşvik edici bir rolü icra etmesi ise Avrupa Birliğinin hayata geçirilmesi noktasında önemli bir kolaylık sağladı. Sıra entegrasyon sürecinin bir diğer ayağı olan dış koşulların Avrupa entegrasyonunu teşvik eden bir yapı arz etmesindeydi.

Avrupa Birliği örgütlenmesinin kurulmaya çalışıldığı 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası sistem içerisinde iki büyük güç yükselmekteydi. Bu güçlerden birisi Amerika Birleşik Devletleri olurken diğeri ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğiydi. İkinci Dünya Savaşı sonrası galip gelen tarafta yer alan bu iki ülke savaş sonrası dönemde

kurulacak yeni dünya düzenini oluşturma konusunda fikir farklılıklarına sahiplerdi.⁵² Birinci Dünya Savaşı esnasında gerçekleşen Bolşevik İhtilali ile devrilen Çarlık Rusya'sı, yerini Lenin'in liderlik etmiş olduğu komünist bir yönetim anlayışına bırakmıştı. Amerika ise serbest piyasa ekonomisinin hâkim olduğu liberal bir anlayış ile yönetilmekteydi. Taban tabana zıt bir yönetim anlayışına sahip olan bu iki devlet arasındaki anlaşmazlıklar 2. Dünya Savaşı sonrasında açık biçimde ortaya çıkan Soğuk Savaş dönemiyle belirgin hâle gelmiştir. Bu tartışmaların ortasında kalan Avrupa, Soğuk Savaş boyunca Doğu ve Batı blokları arasında bölünmüş; bu bölünmenin en simgesel örneği Berlin Duvarı olmuştur. Bu dönemde, Avrupa'nın doğusunda kalan devletler Sovyetler Birliği'nin yanında yer alırken batısında kalan devletler ise ABD yanlısı politikalar izlemeyi tercih etmişlerdir. 2. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da yaşanan bu gelişmeler birleşik Avrupa fikrinin ABD tarafından yoğun bir şekilde desteklenmesine neden olmuştur. Nitekim Sovyetler Birliği'nin Batı Avrupa'ya yönelik genişleme politikası gütmesi durumunda, dünya savaşları neticesinde ekonomisi ve savunma gücü zayıflamış olan Batı Avrupalı ülkeler Sovyet istilasına tehdidi ile karşı karşıya kalacaklardı. Bu durum hem ABD'nin hem de Batı Avrupa devletlerinin egemenliklerine ve güvenliğine karşı önemli tehditler oluşturduğu için Batı Avrupalı devletlerle ABD bu süreçte birlikte hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla ABD teşvik edici rolüyle ve SSCB ise bir tehdit unsuru olarak dış faktörlerin Avrupa entegrasyonunu desteklemesini sağlamıştır. Bu sayede Stanley Hoffmann'ın Hükmetlerarasıcılık yaklaşımında ortaya koymuş olduğu iç ve dış koşullar tamamlanarak Batı Avrupa ülkeleri arasında bölgesel bir entegrasyon süreci başlamıştır.

ABD öncelikle 2. Dünya Savaşı sonrası Avrupalı devletlerin savaşın ağır sonuçlarıyla mücadele edebilmeleri adına ekonomik kalkınma planı olan Marshall Planını 1947 yılı haziran ayında açıklayarak Avrupa'ya destek vermeye başlamıştır. 1948 yılı nisan aya gelindiğinde ise Marshall planının öngördüğü desteğin sistemli bir şekilde yönetilmesi ve yönlendirilmesi adına Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OECE) kurulmuştur.⁵³ Bu tarihi takip eden süreçlerde Avrupalı devletler birleşik Avrupa fikrinin gerçekleştirilmesi adına bir dizi görüşme ve anlaşma yapmaya başlamışlardır.

Avrupa Birliği'nin kurulum aşaması olan ilk dönemlerde birlik oluşturulması noktasında bazı fikir ayrılıkları yaşanmaktaydı. Bu fikir ayrılıkları temelde kurulması

⁵² Nye-Welch, *Küresel Çatışma ve İşbirliğini Anlamak*, 204-208.

⁵³ Selda Kıracı- Buket İlhan, "Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortak Politikalar", *Milli Eğitim Dergisi* 40/188 (Ekim 2010), 192.

planlanan birliğin yapısının nasıl olması gerektiği konusu üzerine yoğunlaşmış durumdaydı. İngiliz devlet adamı Winston Churchill, 1946 yılındaki Zürih konuşmasında bir “Avrupa Birleşik Devletleri” kurulması gerektiğini ifade ediyor ancak kendi ülkesini bu yapının dışında bir destekçi olarak konumlandırıyordu.⁵⁴ Kıta Avrupa’sında yer alan Avrupalı devletler ise birbirlerinin egemenlik haklarına ve ulusal çıkarlarına saygı duyan devletlerarası bir iş birliği modeli mi hayata geçirilmeli yoksa ortak bir Avrupalı kimliği altında ulus-üstü bir yapılanma mı oluşturulmalı sorularına cevap aramaktaydılar.

Bu duruma karşın 1950’li yıllarda Avrupalı devletler dünya savaşlarına girmelerinde önemli bir etkiye sahip olan ekonomik temelli sorunların ortadan kaldırılması adına başarılı çözüm adımları atmaya devam etmekteydiler. Bu adımlardan birisi 1950 yılında AB’nin babası olarak adlandırılan Jean Monnet’in desteğiyle Fransız Dışışleri Bakanı Robert Schuman tarafından ortaya koyulmuştur. Schuman, uzun yıllar Fransa ve Almanya arasında savaşlara neden olacak derecede büyük bir sorun olan Alsas-Loren bölgesinin paylaşımı sorununa çözüm bulmak ve kömür  elik kaynaklarının ortak paylaşımını sağlayabilmek adına başta Almanya ve Fransa olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin de katılımına izin veren bir çözüm önerisinde bulunmuştur. Literatüre Schuman Doktrini olarak anılan bu teklif, Avrupalı devletler arasındaki en büyük ortak çıkar çatışmalarından birini; alçak politika kapsamındaki işlevsel alanlarda başlayacak devletler arası iş birliğiyle çözmeyi ve böylece Avrupa’da dünya savaşlarına yol açabilecek ölçekte çatışmaların yeniden yaşanmasını engellemeyi amaçlıyordu. Nitekim bölgesel çatışmalar Avrupalı devletleri oldukça zayıflatmış, şehirlerin, nüfuslarının, siyasî ve ekonomik yapılarının ağır yara ve tahribata uğramasına neden olmuştu. Böylesi bir ağır tablonun Avrupa’da bir daha yaşanmaması taraftarı olan Avrupalı devletler 3 Haziran 1950 yılında Schuman Deklarasyonunu imzaladılar.⁵⁵ İ lerinde Federal Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg’un da bulunduğu bu 6 devlet Schuman doktrinine uygun bir şekilde 1951 yılında Paris Anlaşmasını imzalayarak Avrupa Kömür ve  elik Topluluğu (AKÇT) olarak adlandırılan bir birlik kurdular. Avrupa devletleri arasında uzun yıllar savaş ve rekabetin kaynağı olan Alsace-Lorraine bölgesi, bu iş birliği sayesinde barışın ve ortaklığın sembolü hâline gelerek bölgesel entegrasyonun hız kazanmasını sağlamıştır.

⁵⁴ Didem Saygın - Mehlika   zlem Ultan, “Ekonomi ve Siyaset Bağlamında İngiltere-Avrupa Birliği İlişkileri: Tarihsel Bir Analiz”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Sayı 23, (2012), 73-74.

⁵⁵ İlter Turan, “Avrupa Birliği’nin Tarihsel Gelişimi”, *Digitaleurope* (Erişim 7 Ekim 2025).

Avrupa entegrasyonunun hayata geçirilmesi sürecinde AKÇT'nin başarılı bir rol üstlenmesinde topluluğa üye olan ülke hükümetlerinin ortak çıkarlarının uyuşmasının önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim üye devletler arasında ortak karar alma noktasında önemli bir belirleyici role sahip olan çıkar uyumu örgüt içerisinde hızlı karar alıp hayata geçirebilmeyi ve süreçlerde ortak hareket edebilmeyi kolaylaştırmaktadır. AKÇT'e üye devlet hükümetleri arasında sağlanan uyum da böyle bir etki yaparak kısa sürede başarılı sonuçlar elde edilmesini entegrasyonun yeni iş birliktelikleriyle derinleştirilmesini sağlamıştır.

6 Mayıs 1956 yılında Belçika Dışişleri Bakanı Paul-Henri Spaak, sunmuş olduğu bir raporla Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun nasıl bir iş birliği süreci sonucunda hayata geçirilebileceğini ortaya koymuştur. 1957 yılına gelindiğinde gündeme alınan bu iki kurumun kurulması adına AKÇT'e üye ülkeler arasında Roma Anlaşması imzalanmıştır.⁵⁶ 1958 yılında kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun temel amacı Avrupalı devletlerin sahip olduğu mal, hizmet, iş gücü ve sermayenin ortak bir pazar içerisinde serbest dolaşımının sağlanmasıydı. Bu amaçla birlikte AEK, Avrupalı devletler arasında karşılıklı iş birlikteliklerini ve bu doğrultuda bağımlılıkları artırarak bölgesel entegrasyonun sağlanmasına hizmet etmekteydi. Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ise üye devletlerin nükleer araştırma programlarının uyum ve düzenini sağlayarak nükleer enerjinin barışçıl amaçlar doğrultusunda güvenli bir şekilde kullanılmasını sağlamak için oluşturulmuştu.

Avrupalı devletler arasında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ile başlayan ve ilerleyen süreçlerde Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ile de genişleyerek devam eden iş birliği süreci, bu iş birlikteliklerine taraf olan ülkelere önemli kazanımlar sağlamaya başlamıştır. Bu süreçte Almanya sanayi sektöründe ön plana çıkmayı başarırken Fransa ise hem 2. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın kontrolü altında olan Alsace-Lorraine bölgesinden ihtiyacı olan hammaddeyi karşılamış hem de Almanya'nın gelişen ve büyüyen savunmasının iki ülke arasında yeni bir savaşa neden olması engellenmiştir. Ayrıca bu dönemde mal, sermaye, iş gücü ve pazarın belli standartlarda ortak kullanıma açılması Fransa gibi tarımla uğraşan ülkelerde çiftçilerin desteklenmesine ve ürünlerinin Avrupa pazarına sorunsuz bir şekilde yayılması nedeniyle zenginleşip güçlenmelerine önemli derecede katkı sağlamıştır. Buna karşılık sanayi

⁵⁶ İlknur Karaaslan, "Avrupa Birliği Sosyal Politikası; Tarihsel Gelişim, Temel Dinamikler ve Geleceğe Dair Öngörüler", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/41 (Nisan 2021), 114.

sektöründe büyük ivme kazanan Batı Almanya gibi devletler ise yeni pazarlara açılarak büyük kazanımlar elde etmeye başlamışlardır.

AKÇT ile birlikte somutlaşmaya başlayan Avrupa birliği düşüncesinin ilk dönemlerinde sürece aktif katılımı için İngiltere de davet edilmiş olmasına karşın başlarda izleyici konumunda kalmayı tercih etmiştir. Nitekim bu dönemde kendisini hâlâ bir küresel güç olarak gören İngiltere, odağını kendi imparatorluk geçmişinden gelen İngiliz Milletler Topluluğu'na ve ABD ile olan karşılıklı ilişkilerine yönlendirmiş durumdaydı.⁵⁷ İngiltere, AKÇT'nin ardından daha ileri bir bütünleşme adımı olarak tasarlanan AET yerine, ulus-üstü yetkilere dayanmayan ve daha çok hükûmetler arası nitelik taşıyan geniş bir serbest ticaret düzeni kurulmasını savunuyordu. AKÇT'nin altı kurucu ülkesi ortak bir uzlaşıyla AET'yi fiilen faaliyete sokmasıyla birlikte İngiltere de AET'ye alternatif bir oluşum olan Avrupa Serbest Ticaret Birliği'ni (EFTA) Avusturya, Danimarka, Norveç, Portekiz, İsveç ve İsviçre'nin katılımlarıyla imzalanan Stockholm Konvansiyonu ile oluşturdu. Ancak 1960 yılı itibariyle Avrupa entegrasyon sürecinde iş birliğine taraf olan ülkelerin elde etmiş oldukları kazanımlar, diğer Avrupa ülkelerinin de bu iş birliği sürecine katılım göstermeye başlamasını sağlamıştır. 1961 yılında İngiltere de AET'e katılım amacıyla başvuru yapmış lâkin Fransa tarafından bu başvuru reddedilmiştir. 1967 yılında ikinci kez ret cevabı alan İngiltere ancak 1973 yılında Danimarka ve İrlanda'yla birlikte topluluğa üye olabilmişlerdir.⁵⁸

1970'li yıllara gelmeden önce birleşik Avrupa fikri açısından 1965 yılında önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bu dönemde literatürde Füzyon yani Birleşme Antlaşması (Merger Treaty) olarak geçen bir uzlaşma ile AKÇT, AET ve Eurotom, Avrupa Topluluğu adı altında tek çatıda toplanmıştır.⁵⁹ Bu üç kurum için Avrupa Topluluğu çatısı altında oluşturulan tek bir konsey ve tek bir komisyon yapısı, ileride Avrupa Birliği olarak adlandırılacak iş birliği süreci için önemli bir başlangıç noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. 1968 yılında gerçekleştirilen gümrük birliği ise Avrupa Birliği hedefine bir adım daha yaklaşılmasını sağlamıştır. Gümrük birliği sayesinde AT'ye üye olan devletler arasında malul mallara

⁵⁷ Saygın - Ultan, "Ekonomi ve Siyaset Bağlamında İngiltere-Avrupa Birliği İlişkileri: Tarihsel Bir Analiz", 74.

⁵⁸ Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Başkanlığı (AB), "Avrupa Birliğinin Tarihçesi" (Erişim 15 Ekim 2025).

⁵⁹ Turan, "Avrupa Birliği'nin Tarihsel Gelişimi".

yönelik gerçekleştirilen gümrük vergileri kaldırılırken, üye olmayan ülkelere yönelik ise ortak bir gümrük tarifesi uygulaması hayata geçirilmiştir.

1960'lı yıllarda Avrupa Birliği hayalinin gerçekleştirilmesine yönelik ciddi adımlar atılırken önemli sorunlarla da karşı karşıya kalınmıştır. Bu sorunların başında, topluluğun genişlemesine yönelik atılan adımların üye ülke hükümetleri tarafından çıkar sorgulamasına neden olması gelmektedir. 1961 yılında AET'ye üyelik başvurusunda bulunan İngiltere'nin üyelik başvurusuna Fransa'nın -daha doğrusu de Gaulle hükümetinin- sıcak bakmaması, bu sorunun o dönemki dışavurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim o dönem Fransa'da iktidarda bulunan Fransa Cumhurbaşkanı General de Gaulle, İngiltere'nin üyelik başvurusunu kendi ülkesinin topluluk içerisindeki yeri ve konumuna yönelik bir tehdit olarak algılayıp onay vermemektedir.⁶⁰ Bu nedenle, İngiltere Avrupa Topluluğuna ancak de Gaulle'nin iktidarı devrettikten sonraki dönem olan 1973 yılında katılabildi.

60'lı yıllarda yaşanan bir diğer sorun ise önceki bölümde kısmen bahsetmiş olduğumuz boş sandalye krizidir.⁶¹ Bu kriz, AET komisyonunun bağımsız bir bütçeye sahip olmasına yönelik anlaşmazlıklar nedeniyle ortaya çıkmıştır. General de Gaulle hükümeti tarafından yönetilen Fransa, Avrupa Komisyonunun kendisine ait bir bütçeye sahip olması durumunda devletler üstü otoritesinin daha da fazla artarak üye devletlerin egemenlik haklarının ihlal edileceği bir durumla karşı karşıya kalacağını iddia etmekteydi. Bu nedenle komisyonun bütçesinin üye devletlerin yardımlarıyla sağlanması gerektiğini savunan Fransa, 1965 yılında AET Bakanlar Konseyi toplantılarına katılmayarak sandalyesinin boş kalmasını sağlamıştır. Bu durum oy birliğiyle karar alan konseyin karar alma mekanizmasının işleyişini sekteye uğratmıştır. Bu duruma çözüm getirmek amacıyla oy birliği yerine oy çokluğu anlayışını benimseyen Bakanlar Konseyi, bu sefer de Fransa'nın topluluk dışında kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu duruma çözüm bulmak adına Fransa'yla masaya oturan AET üyesi devletler, Fransa ile 1966 yılında Lüksemburg Anlaşması imzalayarak bir çözüm geliştirmeyi başarmışlardır. Lüksemburg Anlaşması gereği ulusal çıkarları doğrudan ilgilendiren meselelerde Bakanlar Konseyi kararlarının oy birliği yöntemi ile belirlenmesi kararlaştırılmış ve Komisyonun kendisine

⁶⁰ Turan, "Avrupa Birliği'nin Tarihsel Gelişimi".

⁶¹ Sinan Veziroğlu, "Lüksemburg Uzlaşısına Giden Süreçte Yaşananlar ve Günümüze Etkileri" *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/41 (Kasım 2021), 216-299.

ait bir bütçeye sahip olma isteği de reddedilmiştir.⁶² Bu sayede Gaulle hükümeti, yaklaşık yedi ay boyunca boş bıraktığı Fransa'nın AET Bakanlar Konseyi'ndeki koltuğuna temsilcisini yeniden göndermiştir. 1960 ve 70'li yıllar arasında yaşanan bu iki sorundan da anlaşılacağı üzere, bir taraftan Avrupa bütünleşme süreci alçak politika alanlarında başarılı bir şekilde devam ettirilirken, diğer taraftan ise oluşturulacak birliğin yapısı ve devletlerin egemenlik yetkilerini bir üst otoriteye devretme meselesi konusunda entegrasyon sürecine taraf hükümetler arasında ciddi görüş ayrılıkları bulunduğu görülmektedir. Ayrıca 1960'lı yıllarda yaşanan bu sorunlar, Avrupa entegrasyon sürecinde Fransa'yı temsil eden de Gaulle hükümetinin sürecin gidişatını etkileyebilme kapasitesini göstermesi açısından da önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Söz konusu dönem, Hükümetlerarası yaklaşımının Avrupa Birliği entegrasyon sürecinde etkisini belirgin biçimde hissettirdiği yıllara tekabül etmektedir.

1970 yılına gelindiğinde Avrupa Topluluğuna üye devletler tarafında Avrupa Politik İşbirliği (API) yapılanması kurulmuştur. Bu yapılanmanın temel amacı Avrupa topluluğuna üye olan devletlerin dış politika konularında birlik ve uyum içerisinde hareket edebilmesine yardımcı olmaktır. Lâkin AT'ye üye devletler arasında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle, yaptırım gücüne sahip olamayan API'nin kararları tavsiye niteliğinden ötesine geçememiştir. Bu gelişme, Avrupa entegrasyonunun hayata geçirilmesi noktasında aşılması gereken önemli bir eşik olan yüksek politika alanında bütünleşmeyi sağlama hedefinin başarısız bir denemeyle sonuçlanmasına neden olmuştur.

1973'te İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın Avrupa Topluluğu'na katılmasıyla AT'nin üye sayısı 9'a çıktı. Bu yılı takip eden 1974 yılında Avrupa Topluluğu içerisinde yılda üç kere toplanması kararlaştırılan bir Avrupa Konseyi oluşturulması kararı alınmıştır. Avrupa Topluluğuna üye devletlerin başkanlarının katılımıyla toplanan Avrupa Konseyi, günümüz Avrupa Birliği yapılanması içerisinde de önemli bir rol üstlenerek varlığını devam ettirmektedir. 1978 yılına gelindiğinde Avrupa Konseyi, Avrupa Parlamentosu'nda seçimlerin doğrudan genel oylama ile yapılması kararı almış ve 79 yılı haziran ayında AP'nin ilk genel seçimleri gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda değinilen gelişmeler yaşanmış olmakla birlikte, 1970'li yıllar ve sonrasında ortaya çıkan küresel ekonomik sorunlar ile devletler arasında mali yükün

⁶² A.g.m, 221.

paylaşımı konusunda yaşanan iç çekişmeler, Avrupa entegrasyonunda alçak politika alanlarında devam eden mevcut ilerlemeleri de önemli ölçüde yavaşlatmıştır. Bu nedenle söz konusu dönem, Avrupa entegrasyon tarihi içerisinde durgunluk dönemi yani Eurosclerosis⁶³ olarak anılmaktadır.⁶⁴

1970 yılları sonları ve 1980'li yılların başlarında Avrupa Birliği sürecinde bir karamsarlık dönemi yaşanmasına karşın 1981 yılında Yunanistan'ın birliğe üye olmasıyla birlikte Avrupa Topluluğuna üye sayısı 10'a yükselmiştir. 1985 yılına gelindiğinde ise Avrupa Birliği üzerindeki karamsar hava dağılmaya başlayarak birlikteliğinin geleceğini belirleyecek somut hedef ve adımlar ortaya konulmuştur. 1985 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan Beyaz Kitap aracılığıyla ilan edilen bu hedeflerden birisi, topluluğun uzun yıllar yürütmüş olduğu ortak pazar politikasında değişikliğe giderek tek pazar politikasını 1993 yılına kadar üye devletler arasında hayata geçirmektir.⁶⁵ Beyaz Kitap ile ortaya konulan tek pazar hedefi esasında Avrupa Topluluğuna üye devletler arasında sınırların olmadığı özgür bir ticaret alanı oluşturmayı ifade etmekteydi. Ayrıca kurulacak olan bu özgür ticaret alanında mal, kişi, hizmet ve sermayenin hiçbir engelle maruz kalmadan serbestçe dolaşımı sağlanmak istenmekteydi.

1985 yılının aralık ayında toplanan Avrupa Konseyi, Roma Antlaşması'nda yapılacak düzenlemeler doğrultusunda Avrupa Tek Senedi'nin hazırlanmasına karar verdi. Bu gelişmeleri takip eden 1 Ocak 1986 tarihinde İspanya ve Portekiz'in birliğe üye olmasıyla birlikte Avrupa Topluluğuna üye devlet sayısı 12'e yükselmiştir. 17 Şubat 1986'da Batı Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, Lüksemburg ve Portekiz; 28 Şubat'ta ise Danimarka, İtalya ve Yunanistan hazırlanan Avrupa Tek Senedi'ni imzaladı. Avrupa Tek Senedinin temel amacı Beyaz Kitapta belirtilen tek pazar hedefini hayata geçirmek ve Avrupa Topluluğunu kuran antlaşmaları kapsamlı bir şekilde değişikliğe uğratarak Avrupa entegrasyonunu kolaylaştırıp hızlandıracak ve birlikteliğinin gelişmesini sağlayacak yeni düzenlemeleri hayata geçirmektir. İlter Turan'a göre Avrupalı devletlerin Tek Senede destek vermesinin altında yatan temel neden ise okyanus aşırı

⁶³ Eurosclerosis, özellikle 1970'lerin ilk yarısından itibaren Avrupa Topluluğu/Avrupa bütünleşmesi bağlamında ekonomik durgunluk (yavaş büyüme, işsizlik artışı vb.) ile siyasal ataletin/entegrasyonda ivme kaybının birlikte yaşandığı dönemi betimlemek için kullanılan; iktisat literatüründe ise Herbert Giersch'in vurguladığı biçimiyle bu tablonun kurumsal katılıklar ve özellikle işgücü piyasasıyla ilişkisini tartışan bir kavramdır.

⁶⁴ Gilles Pittoors, "The European Parliament and the development of European citizenship: From Tindemans to Spinelli (1972-1984)", *EPRS | European Parliamentary Research Service* (Haziran 2024), 1-2.

⁶⁵ Haluk Günoğur, *Avrupa Birliği*, (Ankara: Avrupa Ekonomik Danışma Merkezi Yayını 2007), 23-24.

lkeler olan ABD ve Japonya'ya kayan Avrupa sermayesinin yeniden Avrupa kıtası içerisine akması ve bu sayede Avrupalı devletlerin ABD ve Japonya ekonomileriyle rekabet edebilecek duruma gelmelerini sağlamaktı.⁶⁶ Avrupa Tek Senedi, Bakanlar Konseyi'nin bazı önemli politika kararlarında oy çokluğu ile karara bağlamasına imkân sağlaması nedeniyle önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim daha önce de değinildiği üzere Bakanlar Konseyinde karar alınabilmesi için önemli konularda daha çok oy birliği şartı geçerliydi. Bu durum ise karar alma süreçlerini yavaşlatmaktaydı. Avrupa Tek Senedinin sağladığı bu kazanım sayesinde artık Bakanlar Konseyi bünyesinde daha hızlı karar alınabilme imkânı doğmuştur.

Batı Avrupa kıtasında birleşik Avrupa fikrine yönelik önemli ve başarılı adımlar birbiri ardına atılıp Avrupa Topluluğu giderek daha fazla genişleyerek büyürken Doğu Avrupa bölgesinde ise Sovyet Rusya'sı kş dönemine girmişti. Bu dönemde Berlin duvarının yıkılmasıyla birlikte hem Doğu ve Batı Almanya arasında birleşme süreci gerçekleşmiş hem de Doğu Avrupa lkeleri Sovyet denetiminden kurtulup demokratikleşmeye başlamıştır. Doğu Avrupa'da yaşanan bu gelişmeler Avrupa Topluluğunun geleceği hakkında önemli bir etki yapmıştır. Nitekim birleşik Avrupa fikrinin hayata geçirilmeye başlandığı 2. Dünya Savaşı sonrası yıllarda bir dış faktör olarak Sovyet tehdidi Avrupa Birliği'nin oluşum sürecini teşvik edici bir rol oynamaktaydı. 1990 yılı itibariyle ortadan kalkan bu tehdit hem ABD'nin Avrupa Birliği ile olan ilişkilerinin bu tarihten itibaren nasıl bir seyir alacağı konusunda hem de Avrupalı devletlerin Sovyet denetiminden kurtulan Doğu Avrupalı devletlerle birlikte bu iş birliği sürecini sürdürüp sürdürmeyeceği konusunda önemli bir belirsizliğin yaşanmasına neden olmuştur. Lâkin bu süreçte Batı Avrupa devletlerinin, alçak politika alanında gerçekleşen mevcut iş birliğinden edinmiş oldukları kazanımları koruyup birlikteliklerini devam ettirmek istemeleri ve yeni bir pazar ve kaynak imkânları sunan Doğu Avrupalı devletlerle ilişkilerini geliştirmeye yönelik arzu ve istekleri nedeniyle birleşik Avrupa fikri SSCB sonrası dönemde daha da fazla güçlenerek devam ettirilmiştir. Bu dönemde Avrupa entegrasyonunun devamlılığını sağlayan temel dış faktör, Soğuk Savaş sonrası dönemde oluşan yeni küresel düzende ekonomik ve siyasî çıkarların alçak politika alanlarında gelişerek devam eden entegrasyon sürecini desteklemesi olmuştur.

⁶⁶ Turan, "Avrupa Birliği'nin Tarihsel Gelişimi".

Bu yeni dönemde Avrupa Topluluğu değişen koşullara ve beklentilere uygun bir düzenleme gerçekleştirebilmek adına 1991 yılı itibariyle yeni bir anlaşma üzerinde çalışmaya başlamıştır. Literatüre Maastricht Anlaşması olarak geçen bir uzlaşıyla başarılı bir şekilde nihayete erdirilen bu çalışmalar sonucunda, Avrupa Topluluğu Avrupa Birliği adını alarak yeni bir yapılanmaya gitmiştir.⁶⁷ Avrupa Birliği Anlaşması olarak da anılan Maastricht Anlaşması, Avrupa topluluğunun kurucu anlaşmaları olan Paris, Roma ve Avrupa Tek Senedi anlaşmalarında önemli değişiklikler yaparak bu anlaşmaları tek çatı altında toplayan 200 maddelik yeni bir düzenlemenin hayata geçirilmesini sağlamıştır. Bu anlaşma, devletler arasında ortaklığı pekiştirmek ve iş birlikteliğini genişletmek adına ulaşılması gereken önemli amaçlara sahipti. Bu amaçların ilki 1999 yılına kadar tek pazar hedefini destekleyecek parasal birliğin tamamlanmasıydı. Anlaşmanın bir diğer hedefi ise Avrupa vatandaşlığı fikrini hayata geçirmektir. Bu amaçların yanında güvenlik, adalet, içişleri ve dışişleri alanlarında uyumlu politikalar geliştirerek ortak hareket alanı oluşturmak da bulunmaktaydı. Avrupa Birliği hedeflemiş olduğu bu amaçları gerçekleştirebilmek adına üç sütun üzerine inşa edilen yeni bir yapılanmaya geçmiştir. Bu sütunlar Avrupa Topluluğu, Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası ile Adalet ve İçişleri bölümlerinden oluşmaktadır. Avrupa Topluluğu Avrupa Ekonomi Topluluğu'nun yerini, Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası ise Avrupa Politik İşbirliği'nin yerini ikame etmek amacıyla kurulmuştur.⁶⁸

Avrupa Birliği hem yeni yapısı hem de uluslararası sistem içerisinde yaşanan yeni gelişmelerin birleşik Avrupa fikrini teşvik edici yönü nedeniyle, 1990 yılı itibariyle hızla gelişip genişlemeye başlamıştır. 1993 yılı haziran ayında Danimarka'da gerçekleşen zirvede, AB genişleme politikası Doğu ve Batı Avrupa'nın tamamını içine alacak şekilde alansal büyüme gitmiştir. Lâkin bu süreçte Doğu Avrupa ülkelerinin birliğe katılımlarını gerçekleştirilebilmesi için belli şartları yerine getirmeleri gerekmektedir. Bu şartlar Kopenhag Kriterleri ile belirlenmiştir.⁶⁹ Kopenhag Kriterlerini sağlayan devletlerin Avrupa Birliği'ne üyeliklerinin gerçekleştirilmesi süreci esasında daha organize ve düzenli bir Avrupa Birliği genişleme süreci oluşturma çabalarının bir yansımasıdır. Bu gelişmeleri takiben 1995 yılında Avusturya, İsveç ve Finlandiya'nın birliğe katılımıyla Avrupa

⁶⁷ AB, "Avrupa Birliğinin Tarihçesi".

⁶⁸ Turan, "Avrupa Birliği'nin Tarihsel Gelişimi".

⁶⁹ Tanja Marktler, "The Power Of The Copenhagen Criteria", *Croatian Yearbook of European Law and Policy (CYELP)* 2/2 (Aralık 2025), 344.

Birliği'nin üye sayısı 15'e çıkmıştır. Avrupa Birliği genişleme sürecine hız kesmeden devam ederken 1997 yılında imzalanan Amsterdam Antlaşması ile birlik değişen koşullara daha iyi cevap verebilecek yeni bir düzenleme sürecine girmiştir. Bu süreçte özellikle insan hakları konusuna önemli bir vurgu yapılmış ve birliğe üye olmak isteyen devletlerin bu noktada insan haklarına yönelik düzenlemeleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmeleri temel bir koşul olarak istenmiştir. Amsterdam Anlaşması ile birlikte Avrupa Birliği'nin karar alma süreçlerinde kullanmış olduğu oy çokluğu anlayışı üzerinde de iyileştirmeler yapılmış ve ayrıca esnek bütünleşme anlayışının önü açılarak Avrupa bütünleşmesinin daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

2000'li yıllarda Avrupa Birliği bölgesinde gündemde olan en büyük sorunlardan biri ortak bir anayasanın oluşturulması konusunda yaşanmaktaydı. Birleşik Avrupa fikrinin hayata geçirilmeye başlandığı 2. Dünya Savaşı sonrası dönemden 2000'li yılların başına kadar geçen sürede gerçekleştirilen adımlar ve izlenen politikalar, ortak bir Avrupalı kimliğinin oluşup şekillenmesine katkı sağlamıştı. Lâkin Avrupa Birliği içerisinde ortak bir kimlik oluşurken bu ortak kimliği temsil eden halklar ortak bir Avrupa Anayasasından yoksunlardı. 2001 yılında toplanan Avrupa Konseyi Leaken Zirvesi'nde bu ihtiyacı göz önünde bulundurarak ortak bir Avrupa Anayasası oluşturulması gerektiği kanaatine varmışlardır. Avrupa bütünleşmesi için önemli bir aşama olan Avrupa Anayasası, birliğe üye devletler ile AB arasındaki ilişkilere yönelik önemli yasal düzenlemeler getirmeyi amaçlamaktaydı. 21. yüzyılda hızlı bir şekilde değişen koşullara ve artan üyelik taleplerine karşı Avrupa Birliği'nin hızlı ve etkili bir şekilde cevap verebilecek mekanizmalara ihtiyaç duyması da Anayasa ihtiyacını ortaya çıkaran nedenler arasında yer almaktaydı. Bu nedenlerden dolayı Avrupa Birliği için ortak bir anayasa hazırlama konusu ortak Avrupa fikrinin daha fazla yaklaşmak adına önemli bir adım olarak görölmekteydi. Nitekim ortak bir anayasa hazırlanmasının öneminin farkında olan Avrupalı devletler anayasa oluşturma sürecinde Avrupa Birliği'ne üye devletlerin yanı sıra aday ülkeler ve Avrupa Birliği'ni oluşturan alt kurumların da sürece aktif katılımını sağlayarak geniş kapsamlı ve genele hitap eden bir anayasa taslağı oluşturmayı hedeflemişlerdir. Bu sayede hazırlanacak olan anayasa üzerinde geniş çaplı bir mutabakatın sağlanmasını amaçlayan Avrupa Birliği, yürürlüğe girecek olan bu anayasa ile birlikte birliğini daha da güçlendirmeyi hedeflemekteydi. Lâkin bu amaçlar doğrultusunda geniş katılımlı bir süreç sonucu hazırlanan Anayasa metni, yapılan referandum neticesinde Fransa ve Hollanda'da da kabul görmemesi nedeniyle hayata geçirilememiştir. Bu duruma karşın ortak bir anayasayı hayata

geçirme noktasında kararlı olan Avrupa Birliği hazırlanmış olan Anayasa antlaşması üzerinde yeni düzenlemeler yaparak Lizbon Antlaşması'nı düzenlemiştir. Bu yeni anlaşma ise Avrupa Birliği'ne üye devletler tarafından 2007 yılında imzalanmış ve 2009 yılında yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile Avrupa Birliği'nin karar alma süreçlerinde iyileştirmeler yapılmış ve birliğin demokratik değerlere daha çok bağlı olduğu bir oluşum hâline gelmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Lizbon Antlaşması aynı zamanda birliğin kurucu anlaşmalarında düzenlemeler yaptığı için günümüzde Reform Antlaşması olarak da adlandırılmaktadır.⁷⁰

Avrupa'da bir yandan Anayasa antlaşması hazırlanıp yürürlüğe sokulmaya çalışılırken öbür yandan ise birliği genişletip güçlendirecek yeni gelişmeler yaşanmaktaydı. Bu gelişmelerden birisi ortak para birimi olan Euro'nun 2002 yılında tedavüle girmesi ile birlikte ortak pazardan tek pazar anlayışına geçilmesi yönünde önemli bir başarı daha elde edilmesidir. Ayrıca 2004 yılında AB tarihinin en büyük alansal genişleme adımı atılarak Çek Cumhuriyeti, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya devletleri Avrupa Birliği'ne katılmışlardır. Gerçekleşen bu katılımlar sayesinde Avrupa Birliği üye sayısı 2004 yılı itibarıyla 25'e yükselmiş oldu. Bu sayı 2007 yılında Bulgaristan ve Romanya'nın katılımıyla 27'e yükselmiştir. 2013 yılında Hırvatistan'ın birliğe katılmasıyla birlikte AB üye sayısı 28'e ulaşmıştır. AB'nin artarak büyüyen üye sayısı 2016 yılında başlayan Brexit süreciyle birlikte bir üye kaybederek gerilemiştir. İngiltere, ulusal egemenliğini koruma, göç kontrolünü sağlama ve birliğe yapılan maddi katkıları azaltma gibi temel motivasyonlarla başladığı Brexit sürecini, 23 Haziran 2016'daki referandumun ardından 31 Ocak 2020'de Avrupa Birliği'nden resmen ayrılarak tamamlamıştır.⁷¹ Bu nedenle günümüzde Avrupa Birliği üye sayısı 27'ye düşmüştür.

Günümüzde beş asli (yapısal) ve 5 tali (işlevsel) kurumdan oluşan bir yapıya sahip olan Avrupa Birliği sahip olduğu bu kurumlar aracılığıyla alçak politika alanlarında Avrupa'da iş birliği ve istikrarın korunup sürdürülmesini sağlamaktadır.⁷² Avrupa Birliği'nin 5 yapısal kurumundan biri olan Avrupa Parlamentosu Bakanlar Konseyi ile

⁷⁰ Erhan Akdemir, "Avrupa Bütünleşmesinin Tarihçesi", *Avrupa Birliği*, ed. Belgin Akçay – ed. İlke Göçmen, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2014) 56-63.

⁷¹ European Institute (EI), "BREXIT", (Erişim 12 Aralık 2025).

⁷² İlke Göçmen, "AB Kurumları ve Politika Yapım Süreçleri", *Avrupa Birliği*, ed. Betül Yüce Dural ed. Nejat Doğan (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019), 57.

birlikte AB yasalarının ret, onay ve düzenleme görevini üstlenen bir yasama organıdır. Yapısal kurumlardan bir diğeri olan AB Bakanlar Konseyi ise karar alma organı olarak birliğin politikalarını belirlemek ve uygulanmasını sağlamakla görevlidir. Avrupa Birliği'nin idari organı olarak görev yapan Avrupa Komisyonu ise bağımsız bir yönetim birimi gibi çalışarak AB yapısının uluslararası sistem içerisinde temsilini ve AB kurumlarının idare ve yönetimini sağlamaktadır. Bu üç kuruma ek olarak Avrupa Adalet Divanı hukuki süreçlerde görev ve sorumluluk alırken Avrupa Sayıştay'ı ise AB'nin mali denetiminden sorumlu bir asli yapısal kurum olarak hizmet vermektedir. Avrupa Birliği'nin işlevsel kurumları ise Ekonomik ve Sosyal Konsey, Bölgeler Komitesi, Avrupa Yatırım Bankası, Ombudsman ve Avrupa Merkez Bankası'ndan oluşmaktadır. Bu kurumlar Avrupa Birliği'nin yerel yönetimlerin işleyişinden finansal destek ve düzenlemelerin yürütülmesine kadar birçok alanda hizmet vermesini sağlayarak AB'nin kurumları ve üye devletleriyle birlikte istikrarlı bir yapıya kavuşmasına asli yapısal kurumlar ile birlikte yardımcı olurlar.

Her ne kadar İngiltere'nin Brexit süreciyle birlikte 2020 yılında AB'den ayrılması sonrasında birliğin zayıflayacağı yönünde beklentiler oluşmuş olsa da günümüzde ekonomiden siyasete alçak politika konularını kapsayan birçok alanda Avrupa Birliği örgütü kurumları aracılığıyla bölgesel ve küresel iş birliğini başarılı bir şekilde sağlamakta ve sui generis yani kendine özgü bir yapı olarak yeni uluslararası iş birlikteliklerini teşvik etmektedir. Bu duruma karşın günümüz Avrupa'sında popüler sağ hareketlerin artması ve baş gösteren mülteci sorunları Avrupa Birliği'nin çözüm bulması gereken temel sorunların başında yer almaktadır.

4.BÖLÜM: İSLAM ÜLKELERİ ARASINDA İŞ BİRLİĞİ

İslam ülkeleri arasındaki iş birliği, tarihî kökenlerini İslam dininin birlik ve beraberliği teşvik eden öğretilerinden almakla birlikte, zaman içerisinde değişen siyasi, ekonomik ve toplumsal koşullar doğrultusunda farklı kurumsal yapılar ve anlayışlar etrafında şekillenmiştir. İslamiyet'in ilk yıllarında Hz. Muhammed (s.a.v) etrafında kenetlenen ve Medine döneminde ümmet olma bilinciyle temelleri atılan bu dayanışma ruhu, Müslümanların ortak bir kimlik altında bir arada hareket etmelerini sağlayan en temel itici güç olmuştur. Tarihî süreç içerisinde Halifelik makamı gibi birleştirici otoriteler ve “Sahibül Seyf” gibi güç kullanımına dayalı liderlik anlayışları üzerinden sürdürülen bu iş birliği arayışları, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte yeni bir kurumsal yapı ihtiyacını doğurmuştur. Bu kurumsal ihtiyaca karşılık gelen en kapsamlı iş birliği örneği günümüzde İslam İşbirliği Teşkilatı adıyla hayata geçirilmiştir. İİT'nin yanı sıra siyasetten ekonomiye birçok farklı alanda faaliyet gösteren uluslararası yapılanmalar da oluşturulmuş ve günümüzde hem bu organizasyonlar aracılığıyla hem de ikili ilişkiler geliştirilerek İslam ülkeleri mevcut iş birlikteliklerini sürdürmüşlerdir.

Bu bölüm kapsamında, İslam ülkeleri arasında iş birliği konusu iki temel başlık altında ele alınacaktır. Bu başlıklar: Hilafetten Uluslararası Örgütlere: İslam Dünyasında Siyasi Dayanışmanın Kurumsal Seyri ve İslam Ülkeleri Arasında İş Birliğinin Kurumsal Yapısı: İslam İşbirliği Teşkilatı'dır.

4.1. Hilafetten Uluslararası Örgütlere: İslam Dünyasında Siyasi Dayanışmanın Kurumsal Seyri

4.1.1. İlk Dönemlerinden II. Dünya Savaşı'na: İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği

İslamiyet'in yayılmaya başladığı ilk yıllarda İslam ülkelerinden söz etmek mümkün olmamakla birlikte İslam dininin birlik ve beraberliğe yönelik vermiş olduğu emir ve tavsiyeler Müslümanların bir arada hareket etmelerini sağlamaktaydı. Nitekim İslamiyet'in ilk yayıldığı dönemlerde Müslümanlar Hz. Muhammed (s.a.v)'in etrafında toplanmış ve ancak Hz. Muhammed (s.a.v)'in Medine'ye hicret etmesiyle birlikte ilk İslam devletinin

tohumları atılmaya başlanmıştır.⁷³ Medine döneminde yapılan mescit ve camiler, medreseler, Müslümanların kendilerine ait olarak kurdukları ticaret pazarları ve Ensar ve Muhacir kardeşliği ile gerçekleştirilen toplumsal kaynaşmalar Müslümanların ortak bir kimlik altında ümmet olma bilinciyle hareket etmelerine önemli derecede katkıda bulunmuştur. Müslümanlar İslam dini temelinde kendi ortak kimliklerini oluştururken bir yandan da Medine’de yaşamlarını sürdüren diğer toplumlarla da iş birlikteliği ve anlaşma yoluna gitmişlerdir. Medine Sözleşmesi ile kurulan bu iş birlikteliği diğer toplumlar karşısında Müslüman kimliğinin kabul edilmesi ve İslam siyaset anlayışı içerisinde farklı dini ve etnik kimliğe sahip toplumlarla barış ve huzur içerisinde yaşanabileceğini göstermesi bakımından önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁴ Lâkin özellikle Müslümanların Medine’de elde etmiş olduğu siyasî ve ekonomik kazanımlar ile dini alanlardaki mesajları Yahudi kabileler arasında hoşnutsuzluklara neden olmuş ve bu hoşnutsuzluk Medine Sözleşmesinin Yahudiler tarafından ihlal edilmesine sebebiyet vermiştir.⁷⁵ Bu nedenle Müslümanlar ve Yahudiler arasında başlayan savaşlar neticesinde Müslümanlar başarılı olarak Medine’de ilk İslam şehir devletinin kurulmasını sağlamışlardır. Yeni kurulan bu devletin lideri de doğal olarak Hz. Muhammed (s.a.v) olmuştur ve şehir devleti şeklinde örgütlenmiştir. Bu dönemde Müslümanlar arasındaki iş birliği ve dayanışmayı sağlayan en önemli unsur İslam dini ve onu tebliğ vazifesiyle görevli olan Hz. Muhammed (s.a.v)’in kendisidir.

Müslümanlar Medine’ye hicret ettikten sonra ilk siyasî yapılanmaları olan Medine şehir devletini kurarken aynı zamanda İslam dininin temel öğretileri doğrultusunda ekonomik yapılanmalarını da oluşturmaktaydılar. Bu yapılanmanın temelinde helal ürün ve hizmet servisi, faizsiz ekonomi sistemi ve Müslim ve gayrimüslim sınıflandırması üzerinden şekillenen vergilendirme yöntemi yer almaktaydı. Bu dönemde İslam dini tarafından haram olarak kavramsallaştırılan ve Müslümanlar tarafından üretim, tüketim ve ticaretinin kesin bir emir ile yasaklanmış olduğu her türlü mal ve hizmet alışverişinin varlığı Müslümanlar arasında özgün bir ekonomik yapılanma oluşturma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Fakat Medine döneminin başlangıç yıllarında ekonomik araçların önemli bir kısmı başta Yahudiler olmak üzere Müslüman olmayan zümrelerin kontrolü altındaydı ve

⁷³ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Medine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Eylül 2025).

⁷⁴ Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Eylül 2025).

⁷⁵ A.g.m.

Medine ekonomisi üzerinde önemli bir hâkimiyet gücü olan bu zümreler Müslümanların ekonomik ve ticari hassasiyetlerine ters düşen bir yönetim anlayışına sahiplerdi. Nitekim döneminin önemli ekonomi sektörlerinden olan tarım sektörünü Beni Nadir kabilesi, günümüzde borsa ve bankacılık sektörüne tekabül eden ve faiz anlayışının hâkim olduğu kuyumculuk sektörünü Beni Kaynuka kabilesi, Medine ekonomisi içerisinde önemli bir yere sahip olan deri sektörü ise Beni Kureyza kabilesinin kontrolü altındaydı. Ayrıca temel ihtiyaç ürünü olan su kuyuları ise yine aynı kabileler içerisinde yer alan gayrimüslimlerin tekelinde bulunmaktaydı. Bu koşullar altında Medine’de varlıklarını devam ettirmeye çalışan Müslümanlar ekonomik anlamda gayrimüslim zümrelere bağımlı bir durumdaydılar. Müslümanların hem gayrimüslim zümrelere bağımlı olarak yaşamalarını olanak dahilinde görmeyen hem de ilahî vahyin ışığında oluşturulan bir yaşam tarzını ekonomiden siyasete her alanda hayata geçirme vazifesini yerine getirmek isteyen Hz. Muhammed (s.a.v) bu doğrultuda ticarete uzmanlaşmış olan Muhacir ve tarımda uzmanlık sahibi olan Ensar grubu ile birlikte Müslümanlara ait ve İslami emirler çerçevesinde işleyen bağımsız bir pazar ve faizsiz bir ekonomi yapılanması oluşturmuştur. Kısacası, hicret sonrası yeni dönemde bir taraftan Müslümanlar tarafından yeni bir siyasî birim olarak Medine şehir devletinin temelleri atılırken diğer taraftan İslam inancı temelinde Müslümanların riayet etmede dinen yükümlü oldukları yeni ve şahsına münhasır bir ekonomik yönetim anlayışı hayata geçirilmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v)’in vefat ettikten sonraki dönemde ise İslam tarihinde Hulefa-yi Raşidin dönemi olarak geçen sırasıyla Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin halifelik dönemleri yaşanmıştır.⁷⁶ İslam dininin iletmiş olduğu mesaja göre Hz. Muhammed (s.a.v)’den sonra bir daha peygamber gelmeyeceği için Peygamberler sonrası dönemde İslam ümmetine liderlik edecek ve Müslümanları birleştirici bir rol üstlenecek yeni bir otoriteye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyaca binaen ortaya çıkan halifelik müessesinin Müslümanlar arasındaki iş birliği ve dayanışmanın sağlanması noktasında önemli katkıları olmuştur. Dolayısıyla, Hulefa-yi Raşidin döneminde Müslümanlar Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde olduğu gibi İslam sancağı altında tek bir devlet olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde hem siyasî hem de dinî liderliği temsil eden bir makam olan hilafet makamı, Müslümanları iş birliği ve dayanışmaya teşvik ederek mevcut İslam devletinin kısa sürede bölgesel ve sonrasında farklı coğrafyalara hükmeden

⁷⁶ Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Eylül 2025).

küresel bir imparatorluğa dönüşmesini sağladığını belirtmek gerekmektedir. Nitekim Hulefa-yi Raşidin döneminin son halifesi olan Hz. Ali döneminde İslam devleti Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Irak, İran, Horasan, Azerbaycan ve çevresi dahil olmak üzeri, Kuzey Afrika'dan Asya'ya kadar büyük bir coğrafyaya yayılmıştır.⁷⁷ Bu yayılma sadece devlet topraklarının genişlemesi açısından gerçekleşmemiş aynı zamanda İslam dini de hızlı bir şekilde farklı bölge ve toplumlar arasında yayılmaya ve kabul görmeye başlamıştır. Bu durum ise Müslümanların önceki dönemlerde olduğu gibi bir arada ve tek bir devlet çatısı altında varlıklarını devam ettirmelerini zorlaştırmıştır.

Halifelik makamının Müslümanlar arasındaki iş birliği ve dayanışmayı artırdığı kadar ayrışma ve bölünmelerin yaşanmasına da sebebiyet verdiğini belirtmek gerekmektedir. Nitekim İslam dünyasında hilafet tartışmaları çevresinde Hz. Osman dönemi ile başlayan ve Hz. Ali döneminde doruk noktasına ulaşan iç karışıklıklar Müslümanlar arasında bölünme ve gruplaşmaların başlayıp büyümesine ve dolayısıyla dini ve siyasî ayrışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum Müslümanlar arasında hem dini hem de siyasî olarak birleştirici role sahip olan halifelik makamına yönelik bağlılığı da olumsuz yönde etkilemiştir. Hilafet makamının meşruiyetine yönelik yaşanan dini ve siyasî fikir ayrılıkları ve İslamiyet'in geniş topraklara yayılması gibi nedenler ilerleyen dönemlerde yeni İslam devletleri ve halifelerin ortaya çıkmasını da tetiklemiştir. Nitekim 10. Yüzyıl, İslam dünyasında hilafet iddiasında bulunan Abbasiler, Fatımiler ve Endülüs Emevi Devleti olmak üzere üç farklı devlet ve bu devletlere meşrutiyet atfeden 3 farklı halifenin aynı dönemde yaşadığı üçlü halifelik dönemine şahitlik etmiştir.

Hulefa-yi Raşidin döneminin son halifesi Hz. Ali'nin şehadetinden sonra yerine geçen Hz. Hasan'ın hilafet makamından o dönem yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle Hz. Muaviye lehine çekilmesi ile birlikte Hz. Muaviye tarafından saltanatlıkla yönetilen Emeviler dönemi başlamıştır. Emevi Devleti her ne kadar İslam dünyasında yaşanan iç karışıklıkları siyasî ve askerî yöntemlerle bastırmaya çalışsa da önemli bir birleştirici rolü olan halifelik makamına yönelik gerçekleşen dini, siyasî ve ideolojik tartışmalar Müslümanlar arasındaki siyasi ve dini birliğin bozularak birden fazla İslam devletinin oluşmasına neden olmuştur. Mehmet Salih Geçit'e göre halifelik makamının Hulefa-yi Raşidin dönemi sonrasında Müslümanlar arasında iş birliği ve dayanışmayı sağlamasına yönelik rolünü yitirmesinin en önemli sebebi; Emevi dönemiyle birlikte halifelik

⁷⁷ A.g.m.

makamının dini misyonunu kaybederek siyasî bir temsil makamına dönüşmesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁸ Çünkü Hulefa-yi Raşidin döneminde dini alanda saygınlığa sahip olan âlimler ve sahabeler tarafından istişare veya tayin yoluyla seçilen ve İslam dini ile bağdaşmayan bir durum karşısında azledilebilen halifeler, Emeviler döneminde babadan oğula geçen veraset sistemiyle belirlenmekte ve ölene kadar ya da iktidarını kendi isteği ile veya zorla devredene kadar halifelik görevlerini devam ettirmekteydiler. Emevilerin kurucu lideri Hz. Muaviye'nin halifelik sistemini veraset yoluyla belirlenmesine yönelik almış olduğu kararın altında yatan neden olarak ise halifelik makamına yönelik yaşanan iç karışıklıkların sona erdirilip Müslümanlar arasından yeniden iş birliği ve dayanışmanın sağlanması gerekçesi yattığı iddia edilmektedir.⁷⁹ Artık Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı sağlama konusunda yeterli olamayan hilafet makamı yerini Emeviler dönemi ile birlikte benimsemeye başlayan Türkçeye kılıç hakkı olarak çevrilen Sahibül Seyf yani güç kullanımı aracılığıyla birliği sağlama anlayışına bırakmıştır. Bu yeni dönemde Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı sağlamak ve iç karışıklıkları nihayete erdirmek adına güç ve şiddete başvuran Emevi sultanları kılıçla zapt ettiği bölgelerde kılıç hakkı iddiasıyla siyasî bir temsil makamına dönüşen halifeliklerini meşrulaştırmaya çalışmışlardır.

Müslümanlar arasında yaşanmaya başlayan dini ve siyasî ayrışmalar ve Emevi devletinin benimsemiş olduğu şiddet ve baskı kullanımı İslam dünyasında Emevi iktidarına karşı hoşnutsuzlukların ve iç isyanların artmasına neden olmuştur. Bu durum Hulefa-yi Raşidin sonrası dönemde Emeviler yönetimi altında birlikte yaşayan Müslümanların yeni devletler kurmalarına imkân tanımıştır. Emevilere karşı başlatılan isyan ve direnişler neticesinde hilafet iddiası ile kurulan ilk İslam devleti Abbasiler olmuştur. Başlarda geniş bir coğrafyaya yayılan Müslümanların geneline hitap eden kapsayıcı bir siyasi duruş sergileyen Abbasiler, tarihi süreç içerisinde Emeviler döneminde olduğu gibi halifelik makamını dünyevi bir makam olarak kullanmaya başlamışlardır.⁸⁰ Bu durum Mısır bölgesinde hilafet iddiasında bulunan Fatımiler ile bugünkü İspanya topraklarında halifelik iddiasında bulunan Endülüs Emevi devletinin oluşmasına olanak sağlamıştır. 10. yüzyıla gelindiğinde artık tek bir halife ve İslam devleti sancağı altında yaşayamayan Müslümanlar

⁷⁸ Mehmet Salih Geçit, "İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkisinin Tarihçesine Genel Bir Bakış", *Universal Journal of Theology* 1/1 (Aralık, 2016), 39-40.

⁷⁹ A.g.m, 40.

⁸⁰ A.g.m, 41.

farklı coğrafyalarda ve kendi bakış açılarına özgü dini yorumlayış şekilleri doğrultusunda yeni İslam devletleri kurmuşlardır. Bu yeni dönemde İslam ülkeleri arasında iş birliğini sağlamak noktasında hilafet makamı eski dönemdeki birleştirici gücüne sahip olmasa da benzer dini yorumlayış tarzlarını benimseyen Müslümanlar arasında dayanışmayı sağlama konusunda döneminin en önemli birleştirici faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim birçok İslam ülkesi kendi dini görüşleri doğrultusunda Abbasi ya da Fatımi halifelerine biat ederek tabi olmaktaydılar. Bu sayede İslam dini içerisinde kendi dini yorumlayış şekillerini benimsemiş olan farklı İslam devletleri arasında iş birliktelikleri sağlanabilmekteydi. Bu durumu net bir şekilde gösteren en önemli örneklerden biri Abbasî Halifeliğine yönelik gerçekleştirilen saldırılara karşı Büyük Selçuklu Devleti'ni tutumu olmuştur. İslam dini içerisinde Ehli Sünnet anlayışını temsil eden Abbasî Halifeliğine yönelik yine İslam dinine mensup olan Şii Büheyvi Hanedanlığı tarafından gerçekleştirilen saldırılara karşı Abbasi halifesine yardıma Ehli Sünnet anlayışını benimseyen Büyük Selçuklu Devleti gitmiştir.⁸¹ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere bu dönemde halifelik makamı aracılığıyla yaşanan iş birliktelikleri Müslüman ülkelerin tamamını kapsamamakla birlikte aynı dini yorum anlayışına sahip İslam ülkeleri arasında gerçekleşmekteydi.

12. yüzyıl İslam dünyasında bu siyasi ve mezhepî bölünmüşlük durumu yaşanırken Eyyubiler devletinin kurucusu olan Selahaddin Eyyubi mevcut parçalanmışlığı sonlandırmak adına bu dönemde önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin başında Fatımi Halifeliğini 1171 yılında sonlandırarak Abbasi halifesi adına Mısır'da hutbe okutması gelmektedir.⁸² Halifelik makamının bölünmesi sorununa böylece çözüm getirmeye çalışan Selahaddin Eyyubi, ardından 1174 yılında Dımaşk, Halep ve Musul gibi stratejik merkezleri kademeli olarak kendi otoritesi altında birleştirerek Suriye bölgesinde bozulan bölgesel birliği de yeniden tesis etmiştir. İslam birliğini sağlama noktasındaki çabalarını bilimsel alanda da ortaya koyan Eyyubi, yönetimi altındaki bölgelerde Sünniliğin pekiştirilmesi için medreseler inşa ederek fikri bir birlik zemini oluşturmaya çalışmıştır.⁸³

Bu noktada ayrıca ifade edilmesi gereken bir başka husus ise bu dönemde Müslüman ülkeleri arasında yaşanan iş birlikteliklerinin sadece hilafet makamı

⁸¹ Hasan Hüseyin Adakıoğlu, “İlk Selçuklu–Abbasi İlişkileri”, *Türk Tarihi* (Erişim 5 Eylül 2025).

⁸² Fatma İnce, “Selahaddin Eyyubi'nin İslam Birliğini Kurma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 16/63 (Eylül 2019), 460.

⁸³ Mahmut Recep Keleş, “Eyyûbiler Dönemi Siyasi ve Dinî Dinamikler Bağlamında Şeyh Şihâbeddin Sühreverdî'nin İdamı”, *Eskiye* 53 (Haziran 2024), 551.

çerçevesinde gerçekleşmediğidir. İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte kurulan birçok yeni İslam devleti, Emeviler ile başlayan Sahibül Seyf iddiasını devam ettirerek hem İslam ülkeleri arasındaki ayrışmaları ve çatışmaları sonuçlandırıp Müslümanları tek bir çatı altında birleştirmek hem de Müslüman olmayan ülkelerle cihat ederek İslam’a hizmet eden bir cihan imparatorluğuna dönüşmek istemekteydiler.⁸⁴ Bu nedenle Emeviler ile başlayan ve Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına kadar geçen süreç içerisinde cihan imparatorluğu olma iddiasında bulunan pek çok büyük İslam devleti kurulmuştur. Bu devletler cihan imparatorluğuna dönüşme ve İslam ümmetinin hamisi olma amaçları doğrultusunda birbirleriyle birçok anlaşma ve iş birliktelikleri yapmışlardır. Nitekim bu dönemde Şii nüfusun yoğunlukla yaşadığı İran bölgesinde yer alan Avşar Hanedanlığının Müslüman ülkeler arasındaki dini çatışmaların bitirmek ve Müslüman olmayan ülkelere yönelik seferler düzenlemek için çağdaşı olan Osmanlı İmparatorluğu ile barış anlaşması yapma isteği, İslam ülkelerinin dini kaygıların yanında çıkar amaçlı farklı iş birlikteliklerine gidebildiklerini de göstermektedir.⁸⁵ Avşar Hanedanlığının İslam ülkeleri arasında yaşanan Şii Sünni çatışmasını bitirmek amacıyla girişmiş olduğu bu çabalar Avusturya ve Rusya ile savaş hâlinde olan ve Sünni inanca sahip çağdaşı Osmanlı İmparatorluğu’nun da çıkarına uygun düşmekteydi. Avşar Hanedanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan böyle bir iş birliği anlaşması hem İslam dünyası içerisinde yaşanan çatışmaların nihayete erdirilmesi hem de her iki devletin Müslüman olmayan ülkelere karşı güç kazanmaları adına döneminin önemli bir dayanışma örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunun 1517 Ridaniye Savaşı ile halifeliği o dönem elinde bulunduran Memlukleri yenmesi ve sonrasında İslam coğrafyası üzerinde mutlak hâkimiyet sağlaması ile birlikte hem hilafet hem de Sahibül Seyf hakkı Osmanlıların eline geçmiştir. Kendilerini “Hadimü’l-Haremeyni’ş-Şerifeyn” (Mekke ve Medine’nin hizmetkârı) olarak tanımlayan Osmanlı padişahları; bu yeni dönemde mukaddes toprakların güvenliğini sağlayarak, hac yollarının inşasını gerçekleştirerek ve İstanbul’u mukaddes emanetlerin merkezi hâline getirerek hilafetin manevi otoritesini ve meşruiyetini tüm İslam coğrafyasında pekiştirmişlerdir.⁸⁶ Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II.

⁸⁴ Enes Sadan, *Halifelik ve Şeyhülislamlık Kurumu’nun Tarihsel Arka Planı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 25.

⁸⁵ Cemil Hakyemez, “Nasıl Bir Şii-Sünni Birlikteliği?”, *Eskiye* 25 (Temmuz 2012), 72-73.

⁸⁶ Zekeriya Kurşun, “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 7 (Haziran 2017), 283.

Abdülhamid, İslam Birliği (İttihad-ı İslam) siyasetini devletin temel stratejisi hâline getirmiş ve Panislamizm olarak da bilinen bu politika çerçevesinde Müslüman topluluklarla doğrudan iletişim kurulmuş, Hicaz Demiryolu aracılığıyla hac yolunun güvenliği sağlanmış, Müslüman nüfusun bulunduğu beldelere dini eserler ve temsilciler gönderilerek halifelik makamı etrafında küresel bir bağ oluşturulmaya çalışılmıştır.⁸⁷ Bu sayede Osmanlı İmparatorluğu yıkılış tarihine kadar İslam dünyası üzerinde maddi manevi birlik ve dayanışmayı sağlayan koruyucu bir rol oynamıştır. Lâkin 1. Dünya Savaşı ile birlikte fiilen yıkılışı gerçekleşen Osmanlı İmparatorluğunun kontrolü altındaki topraklar üzerinde birçok devlet oluşmaya başlamış ve İslam coğrafyasının siyasî yapısı yeniden şekillenmiştir. Bu dönem, İngiltere, Fransa ve İtalya gibi batılı güçlerin işgal ve sömürge faaliyetlerine karşı bağımsızlık savaşı vermek zorunda kalan birçok İslam ülkesinin mücadelesine şahitlik etmiştir. Bağımsızlığını kazanan Müslüman nüfusunun yoğunlukta olduğu birçok ülke ise yeniden kurumsallaşma dönemine girmiştir. Bu devletlerden biri olan Türkiye Cumhuriyeti ulusal egemenliğin güçlendirilmesi, batılılaşma ve laiklik politikaları kapsamında 1 Kasım 1922’de saltanatı ve 3 Mart 1924’te halifeliği kaldırmıştır. Meclis tarafından kabul edilen “Hilafetin ilgasına ve Hanedan-ı Osmanî’nin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair Kanun” ile kaldırılan⁸⁸ halifeliğin yerine ülke sınırları içerisinde din işleriyle ilgilenen Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş ve bu durum Hulefa-yi Raşidin dönemi ile başlayan halifelik yönetimi anlayışının son bulmasına neden olmuştur. Ayrıca, İslam coğrafyası üzerinde oluşan yeni koşullar Sahibül Seyf yani kılıç hakkı ile Müslümanlar üzerinde liderlik iddiasında bulunabilecek bir devlet oluşumuna izin vermemekteydi. Bu yeni dönemde hem halifeliğin kaldırılması hem de Müslümanları tek çatı altında birleştirebilecek bir devlet yapılanmasının olmayışı Müslümanların yeni iş birlikteliklerine yönelmelerini sağlamıştır. Bu iş birlikteliği çabaları sonucunda bir grup Panislamist aydın⁸⁹ tarafından 1926 yılında Arapça ismi Mü’temerü’l-âlemi’l-İslâmî olan

⁸⁷ Recep Vardi, “2. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyasetinin Sosyolojik Sonuçları”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/16 (Temmuz 2014), 137-38.

⁸⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), “Hilafetin ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun” (Erişim 3 Ocak 2026).

⁸⁹ 19. Yüzyıl itibarıyla adından sıkça söz ettiren Panislamizm 2. Abdulhamit dönemi sonrasında da birçok Müslüman aydın tarafından benimsenerek savunulmuştur. Temelde Müslümanların tek bir İslam devleti veya uluslararası bir örgüt altında birleşmesi gerektiğini savunan bu ideolojik yaklaşım Dünya İslam Kongresinin kurulması esnasında önemli katkılar sunmuştur. Bu katkıları sunan Panislamist aydınlar arasında Hindistan Hilâfet Hareketi’nden Şevket Ali ve Muhammed Ali kardeşler, Filistin Başmüftüsü Emin el-Hüseyni, Ezher Şeyhi Muhammed ez-Zavâhirî, Suriye’den Muhammed Reşit Rıza, Türkiye’den Servet Bey ve Endonezya’dan Şeyh Ömer Çokroaminoto gibi isimler yer almaktadır.

Dünya İslam Kongresi kurulmuştur.⁹⁰ Mekke merkezli olarak kurulan kongrenin temel amacı İslam ülkeleri arasında ekonomik, siyasî ve kültürel ilişkileri geliştirmek ve Müslümanlar arasında iş birlikteliği ve dayanışmayı sağlamaktır. Bu amacı gerçekleştirirken İslam ülkeleri arasında tarafsız bir konum alan Dünya İslam Kongresi hiçbir İslam ülkesinin iç işlerine müdahalede bulunmamayı kendisine gaye edinmiştir. İslam ülkeleri arasında yaşanan sorunları çözmek amacıyla arabuluculuk görevi de üstlenen bu kongre, ilerleyen zamanlarda kurulan İslâm Konferansı Teşkilâtı ve İslâm Zirve Konferansı'nın oluşumuna da katkı sağlamıştır.⁹¹ Bu dönemde İslam ülkeleri arasında yaşanan iş birliktelikleri çabası sadece Dünya İslam Kongresi oluşumu ile sınırlı kalmamıştır. Ayrıca, 1937 yılında Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında İtalya tehdidine karşı güvenlik ve savunma amacıyla Sadabat Paktı da imzalanmıştır. Sadabat Paktı temelde pakta taraf olan ülkelerin birbirlerinin iç işlerine müdahale etmemeleri, karşılıklı olarak sınırlarına saygı duymaları, birbirlerine yönelik saldırılarda bulunmamaları ve olası uyuşmazlık durumlarında karşılıklı danışma mekanizmalarına başvurmaları gibi önemli konu başlıklarından oluşmuştur.⁹² 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası yapı içerisinde yaşanan değişim ve dönüşümler Paktın işvelini yitirerek önemini kaybetmesine neden olmuştur.

4.1.2.İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönemde İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği

1939 yılı itibariyle patlak veren 2. Dünya Savaşı uluslararası sistemin köklü bir değişim ve dönüşüme uğramasına neden olmuştur. Savaş, Avrupa'nın büyük sömürgeci güçleri olan Birleşik Krallık, Fransa, Hollanda, Belçika ve diğer ülkelerinin ekonomik olarak zayıflamasını sağlamıştır. Bu nedenden ötürü savaş sonrası dönemde bu ülkeler, savaştan kaynaklanan tahribatı onarmak ve kendi topraklarında yeniden düzen ve istikrarı sağlamakla meşgul olmak zorunda kalmışlardır.⁹³ Bu durum, batılı sömürge güçlerinin mevcut sömürgelerini kontrol etme kapasitelerini doğal olarak sınırlamıştır. Savaş sonrası dönemde sömürgelerdeki milliyetçi hareketler ve hâlihazırda devam eden bağımsızlık

⁹⁰ Muhammed Yılmaz İleri, *İslam Dünyası'ndaki Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş Birliği Çabalarında Türkiye Pakistan Örneği* (Ankara: Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 32.

⁹¹ M.Naeem Qureshi, "Dünya İslâm Kongresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Eylül 2025).

⁹² Temuçin Faik Ertan, "Sadabat Paktı", *Atatürk Ansiklopedisi* (Erişim 18 Eylül 2025).

⁹³ Özkan, *Avrupa Tarihi*, 218.

talepleri özellikle İslam ülkelerinin bulunmuş olduğu Afrika, Orta Doğu ve Asya’da etkili olmuştur. Bu gelişmelerin yaşandığı dönemlerde 1945 tarihli olarak kurulan Birleşmiş Milletler, dekolonizasyon yani sömürge anlayışının sona erdirilmesi tartışmalarının yürütüldüğü bir uluslararası siyasî zemin oluşturmuştur. Nitekim Milletler Cemiyetinin meşruiyet kazandırdığı manda düzeninin ardından Birleşmiş Milletler, ‘vesayet sistemi ve kendi kendini yönetemeyen topraklar rejimiyle’ kolonyal yönetimi belirli ölçüde uluslararası gözetim altında sürdürmeye imkân tanımış; ancak aynı zamanda BM Şartı’nda yer alan ‘halkların eşitliği ve kendi kaderini tayin’ ilkesi, özellikle 1950’ler ve 1960’larda bağımsızlık taleplerinin meşruiyetini güçlendiren bir dayanak hâline gelmiştir. Böylesi bir ortamda sömürge altında varlıklarını devam ettiren birçok İslam ülkesi verdiği mücadeleler sonucunda hızlı bir şekilde bağımsızlıklarını kazanmaya başladılar.

2. Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığını elde eden birçok yeni İslam ülkesi, uluslararası sistemde konumlarını güçlendirebilmek amacıyla farklı niteliklerde iş birliği arayışlarına yönelmiştir. Bu süreçte söz konusu ülkeler, bir yandan doğrudan İslam dünyası içinde dayanışma ve ortak hareketi hedefleyen, bu doğrultuda kuruluş amacı itibarıyla ‘İslam iş birliği’ fikrine dayanan İslam İşbirliği Teşkilatı ve D-8 yapılanmalarını hayata geçirirlerken; diğer yandan ise dinî kimlikten ziyade bölgesel, ekonomik ve siyasî çıkarların belirleyici olduğu, ancak üye yapısı itibarıyla nüfusunun önemli bir kısmı Müslüman ülkelerden oluşan çok taraflı iş birliği yapılanmalarını (Afrika Birliği ve Türk Devletleri Teşkilatı gibi) hayata geçirip katılım sağlamışlardır.

Temel amacı İslam birliğini sağlamak olmamasına karşın bağımsızlığını yeni kazanan Müslüman ülkeler tarafından 2. Dünya Savaşı sonrasında kurulan ilk iş birliği yapılanması Arap Devletleri Ligi (veya Arap Birliği) olmuştur. Bölgesel bir iş birliği örgütlenmesi olan Arap Birliği 1945 yılında Mısır Kahire merkezli olarak kurulmuştur. Arap dünyasında sömürgeciliğe karşı gelişen bağımsızlık hareketlerinin artan milliyetçiliğin bir sonucu olarak kurulan Arap Birliği’nin kurucu üyeleri arasında Mısır, Irak, Ürdün (Transjordan), Lübnan, Suudi Arabistan ve Suriye gibi Arap İslam ülkeleri yer almaktadır.⁹⁴ Filistin meselesi Arap Birliği’nin önemli bir motivasyon kaynağı ve ilk dönemlerde iş birliğinin derinleştirilmesinde büyük bir etkiye sahip önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde 22 üyesi ile varlığını devam ettirmekte olan Arap Birliği’nin temel kuruluş amacı ise bağımsızlıklarını yeni kazanan kurucu üyelerin

⁹⁴ İleri, *İslam Dünyası’ndaki Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş Birliği Çabalarında Türkiye Pakistan Örneği*, 44-45.

İngiltere, İtalya ve Fransa gibi Batılı devletlerin sömürgeci siyasetlerini sürdürmeleri karşısında özgürlük ve egemenliklerini korumak ve ayrıca siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal güçlerini birleştirmek olarak özetlemek mümkündür. Ek olarak, Arap Birliği, üye ülkeler arasında yaşanan ve ilerleyen süreçlerde yaşanabilmesi mümkün olan anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözme konusunda da örgüte üye ülkeler arasında iş birliği faaliyetleri gerçekleştirmektedir.⁹⁵ Arap Birliği her ne kadar günümüzde aktif şekilde faaliyetlerini sürdürmeye devam etse de bölgesel sorunların kalıcı olarak çözüm üretme ve AB tarzı bir bölgesel bütünleşmenin sağlanması noktasında başarılı bir örnek olamamıştır.

Bir taraftan uluslararası sistemin yeniden yapılandırıldığı diğer bir taraftan ise kutuplaşmaların ve bağımsızlık hareketlerinin devam etmekte olduğu 2. Dünya Savaşı sonrası ilk yıllarda İslam ülkelerinin iş birliği arayışları sadece Arap Birliği örgütü ile sınırlı kalmamıştır. Bu yeni dönemde İslam ülkeleri arasında gerçekleşen ve doğrudan İslam birliği hedefi gözetmeyen iş birliği arayışları uluslararası örgütlenmelerin yanı sıra konfederatif yapılanmalar, paktlar ve ekonomik alanlarda gerçekleştirilen kurumsal örgütlenmeler aracılığıyla da gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim 1955 yılında Sovyet tehdidine karşı başta Türkiye ve Irak olmak üzere Pakistan, İran ve İngiltere'nin katılımlarıyla nihai hâlini alan Bağdat Paktı, İslam birliği hedefi gözetilmemesine karşın, İslam ülkeleri arasında oluşturulan döneminin ilgili iş birliktelikleri arasında yer almaktadır. Bağdat'ta imzalanarak hayata geçirilen bu paktın amacı bölgedeki ülkeler arasında askeri iş birliğini ve savunmayı güçlendirmek, aynı zamanda komünizmin Orta Doğu'ya yayılmasını engellemektir.⁹⁶ Lâkin 1958 yılında paktın kurucu ülkelerinden biri olan Irak'ta gerçekleşen darbenin ardından Irak'ın paktan çekilmesi nedeniyle Bağdat'ta başlatılan iş birliği süreci devam ettirilememiştir. AB örneğinde olduğu gibi iş birliğine konu olan alanlarda mevcut kazanımları koruyarak genişleyip derinleşecek bir iş birliği ve bütünleşme imkânı bulamadığı için yeniden yapılanmaya giden Bağdat Paktı 1959 yılında "Merkezî Antlaşma Teşkilatı" (CENTO) ismini alarak yeni bir düzenleme geçirmiştir.⁹⁷ Bu yeni oluşum ise zamanla etki ve önemini kaybederek 1979 yılı İran devrimi sonrasında dağılmıştır.

⁹⁵ Doğu Durgun, "Arap Devletleri Ligi", *Tübitak Ansiklopedisi* (Erişim 28 Eylül 2025).

⁹⁶ Ömer Osman Umar, "Bağdat Paktı", *Atatürk Ansiklopedisi* (Erişim 28 Eylül 2025).

⁹⁷ M. Bürkan Serbest, "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişimine Türkiye'nin Rolü", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Temmuz 2016), 422.

Irak'ta askeri darbenin yaşanmış olduğu 1958 yılına gelindiğinde bir taraftan batı yanlısı politikalar izleyen İslam ülkeleri arasında Bağdat Paktı çerçevesinde kurulup geliştirilmeye çalışılan iş birliği çabalarının geleceği konuşulurken öbür taraftan ise artan Arap milliyetçiliği doğrultusunda Mısır ve Suriye arasında konfederal bir yapıya sahip olan Birleşik Arap Cumhuriyeti kurulmuştur. Pan-Arabizm yani Arap Birliği idealleri doğrultusunda kurulmuş olan Birleşik Arap Cumhuriyeti Arap dünyasında Sovyetler Birliği ve Batı ile denge kurmayı, ekonomik kalkınmayı hızlandırmayı ve özellikle Arap milliyetçiliğini teşvik etmeyi ve ilerleyen süreçlerde diğer Arap devletlerinin birliğe katılarak birleşik bir Arap devleti idealine ulaşılmasını hedefliyordu.⁹⁸ Arap dünyasında güçlü bir birleşik devlet kurma hayalinin somut bir örneği olarak tarihte yer alan Birleşik Arap Cumhuriyeti Suriye ve Mısır arasındaki siyasi ve ekonomik farklılıklar nedeniyle uzun ömürlü olamadı ve 1961 yılında askeri darbe yaşayan Suriye bu birliktelikten ayrıldı. Bu ayrılma Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin fiilen sona ermesine neden olmasına karşın Mısır 1971'e kadar resmi olarak "Birleşik Arap Cumhuriyeti" ismini kullanmaya devam etmiştir. Günümüzde Pan-Arabizm hareketinin en önemli çabalarından biri olarak kabul edilen Birleşik Arap Cumhuriyeti, ulusal çıkarların ve egemenliklerin İslam ülkeleri arasında bu tür birlikteliklerin sürdürülmesini zorlaştırdığını göstermesi bakımından döneminin önemli bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aynı dönemlerde iş birliği yapılanmaları Afrika bölgesinde bağımsızlıklarını kazanıp varlıklarını devam ettirmeye çalışan İslam ülkeleri ile diğer bölge devletleri arasında da gerçekleştirilmeye çalışılmaktaydı. 1963 yılında kurulan Afrika Birliği bu girişimlerin önemli bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Afrika Birliği örgütü temelde Afrika bölgesinde varlıklarını devam ettirmeye çalışan devletlerin bölgede devam eden sömürgecilik faaliyetlerine karşı bağımsızlıklarını ve egemenlik haklarını kazanmak ve korumak amacı ile kurulmuştur.⁹⁹ Bu nedenle doğrudan İslam birliğini sağlama hedefi olan bir iş birliği yapılanması değildir. Örgüt günümüzde ekonomi ve siyaset başta olmak üzere birçok farklı alanda bütünleşme ve kalkınmayı sağlamayı ve demokrasiyle yönetim prensibinin üye devletler arasında benimsenmesini hedeflemektedir. 2002 yılında belirlemiş olduğu yeni hedefler ile birlikte Afrika Birliği adını alan bu örgüt bölgesel sorunlarına yine bölgesel çözümler getirmeyi hedeflemesine karşın günümüzde bölgesel iş

⁹⁸ Kenan Şahin - Çağla Mavruk Cavlak, "Başarısız Bir Pan-Milliyetçilik Girişimi: Birleşik Arap Cumhuriyeti", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/16 (Ağustos 2018), 164-166.

⁹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (MFA), "Afrika Birliği (AfB)", (Erişim 28 Eylül 2025).

birliği ve bütünleşmeyi sağlama noktasında AB modeli bir iş birliği yapılanmasını hayata geçirememektedir. Nitekim birliğe üye devletleri ortak bir platformda buluşturan bu bölgesel iş birliği yapılanması AB modeli bir bütünleşme sürecini hayata geçirebilmesi amacıyla öncelikle üye devletler arasında siyasetten ekonomiye birçok alanda yaşanan temel bölgesel sorunlarla mücadele etmesi ve bu sorunlara kalıcı çözümler üretmesi gerekmektedir.

İslam ülkeleri arasında çıkar merkezli iş birliği arayışları 1964 yılına gelindiğinde Türkiye, Pakistan ve İran tarafından kurulan Kalkınma için Bölgesel İş Birliği (RCD) örgütlenmesinin hayata geçirilmesini sağlamıştır. Emin Ertürk’n yapmış olduğu tasnife göre Kalkınma için Bölgesel İş Birliği örgütü temelde beş amacı gerçekleştirmek için kurulmuştur. Bu amaçlar: “1. Malların üye ülkeler arasında serbest dolaşımını ve iş dünyaları arasında daha yakın ilişki kurulmasını sağlamak; 2. Ortak teşebbüsler için çaba harcamak; 3. Taşıma ve haberleşme sektörlerinde iş birliği yapmak; 4. Eğitim ve öğretim imkânlarını seferber etmek, ortak kültürel mirasa sahip çıkarak bu alandaki faaliyetleri birlikte yürütüp yaygınlaştırmak; 5. Ekonomilerin birbirini tamamlayıcı özelliğinden âzami derecede faydalanarak hızlı kalkınmaya yardımcı olmak” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁰ Örgüt bu amaçlarına ulaşabilmek adına AB modelinin ekonomik hedeflerine benzer bir şekilde gümrük tarifelerinin indirilmesi, ticaret engellerinin kaldırılması, başta petrol ve doğal gaz olmak üzere önemli enerji kaynaklarının taşınması için altyapı projeleri geliştirilmesi ve bu sayede ortak bir pazar oluşturma amacıyla hareket etmekteydi. Ayrıca ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişimine katkı sağlamak için kara, deniz ve hava yollarının tamamını kapsayan bölgesel ulaşım yolu koridorlarının inşası ve tadilatı da Kalkınma için Bölgesel İş Birliği örgütünün temel hedefleri arasında yer almaktaydı. Eğitim alanında öğrenci değişim programları ve farklı alanlarda ortak araştırma projeleri yürütmek gibi hedeflerle iş birliği sürecini daha da fazla genişletip derinleştirmek isteyen Kalkınma için Bölgesel İş Birliği örgütü birliğe üye devletlerin yaşamakta olduğu siyasî sorunlar sebebiyle kuruluşundan kısa bir süre sonra etkisi ve önemini kaybetmeye başlamıştır.¹⁰¹ 1979 yılında İran’da gerçekleşen devrim nedeniyle faaliyetleri durma noktasına gelen Kalkınma için Bölgesel İş Birliği örgütü 1985 yılına gelindiğinde örgüte üye ülkeler arasında geliştirilen yeni ilişkiler çerçevesinde yeniden yapılandırılmıştır.

¹⁰⁰ Emin Ertürk, “Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Teşkilatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Eylül 2025).

¹⁰¹ A.g.m.

Yapılan görüşmeler neticesinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) olarak yeniden şekillenen örgüt SSCB'nin dağılması ile birlikte Azerbaycan, Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'ın da birliğe katılmasıyla üye sayısını 10'a çıkarmıştır.¹⁰² Günümüzde varlığını yeni ismi ve üyeleriyle birlikte devam ettirmekte olan EİT üye devletler arasında ekonomiden siyasete geniş bir alanda iş birliğini geliştirip genişletmeyi hedeflemektedir. EİT her ne kadar yeni hedefleri doğrultusunda günümüzde faaliyetlerine devam ediyor olsa da teşkilata üye devletler arasında AB modeline benzer bir bütünleşme sürecini başlatmak ve bu amaç doğrultusunda iş birliği yapılan alanlarda ilişkilerin derinleştirilmesini sağlamak gibi uzun vadeli hedefleri bulunmamaktadır. Nitekim Teşkilat 'a üye olan devletlerin bölgesel iş birliği arayışlarını farklı iş birliği yapılanmalar aracılığıyla karşılamaya çalışmaları EİT'nin günümüzde önemini kaybetmesine neden olmaktadır.

İslam ülkeleri varlıklarını Afrika ve Orta Doğu bölgelerinin de olduğu gibi Asya kıtasında da devam ettirmektedir. Asya bölgesinde varlıklarını devam ettiren İslam ülkeleri de tıpkı diğer İslam ülkelerine benzer bir şekilde bağımsızlıklarını kazandıktan sonraki dönemde bölgesel ve küresel anlamda iş birliği arayışlarına katılım sağlamışlardır. Bu iş birlikteliklerinden birisi 1967 yılında kurulan Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği Örgütü (ASEAN)'dür. Endonezya ve Malezya gibi Asya bölgesinde varlığını devam ettiren önemli İslam ülkelerinin kurucu üyeler arasında yer aldığı Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği Örgütü'nün temelleri bu ülkelerin yanı sıra Singapur, Filipinler ve Tayland Dışişleri Bakanlarının da katılımlarıyla 1967 yılında Bangkok'ta atılmıştır. İlerleyen süreçte Birliği katılım sağlayan Brunei, Vietnam, Laos, Myanmar ve Kamboçya ile birlikte Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği Örgütü'nün üye sayısı günümüzde 10'a ulaşmıştır. Kuruluş amacı ise temelde üye ülkeler arasında ekonomiden siyasete ve güvenlikle eğitime geniş bir yelpazede iş birliğini sağlayıp geliştirmek ve bölgesel barış ve istikrarı tesis etmektir.¹⁰³ Soğuk Savaş döneminde daha çok çatışmaların sonlandırılması ve bölgesel istikrar ve kalkınmanın tesisi yönünde çalışmalar yürüten ASEAN Soğuk Savaş sonrası dönemde ise ekonomik kalkınma ve iş birliğine ağırlık vermiştir. Bu nedenle ASEAN günümüzde Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki tek bölgesel ekonomik topluluk olarak

¹⁰² İleri, *İslam Dünyası'ndaki Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş Birliği Çabalarında Türkiye Pakistan Örneği*, 42-43.

¹⁰³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (MFA), "Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN)" (Erişim 1 Ekim 2025).

tanımlanmaktadır.¹⁰⁴ 2015 yılında gerçekleşen 27. ASEAN Zirvesi'nde yayınlanan Kuala Lumpur bildirisi üye devletler arasında tek bir pazar oluşturulması noktasında önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Hâlihazırda bölgesel entegrasyonu gerçekleştirebilmek adına üye devletler arasında mal ve hizmetin serbest dolaşımının sağlanması ve vergilendirmelerinin kaldırılması da dahil olmak üzere birçok alanda anlaşma yapılmakta olmasına karşın AB modeli bir iş birlikteliği hayata geçirilememiştir. Nitekim ASEAN'a üye olan devletlerin siyasetten ekonomiye birçok alanda farklı yapı ve anlayışa sahip olmaları ASEAN'ın AB modeli bir iş birlikteliğine dönüşümünü engellemektedir.

1968 yılına gelindiğinde İslam ülkeleri tarafından gerçekleştirilen mevcut iş birlikteliklerine yeni bir yapılanma olarak Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü (OAPEC) eklenmiştir. Suudi Arabistan, Libya ve Kuveyt tarafından Beyrut'ta imzalanan anlaşma sonucu kurulan örgütün temel amacı üye ülkelerin petrol üretimi, kullanımı ve ticareti konularında ortak politikalar belirleyerek birlik ve bütünlük içerisinde hareket etmelerini sağlamaktır. Uzun vadede birliğe üye olan ülkeler arasında bütünleşmiş bir petrol endüstrisinin kurulmasının önemine de önemli bir şekilde vurgu yapan OAPEC¹⁰⁵ bu amaç doğrultusunda örgüte üye devletleri teknik ve ekonomik iş birliği yapmaya teşvik etmektedir. 1970 yılında Cezayir, Bahreyn, Katar, Abu Dhabi ve Dubai- 1972 yılı itibari ile Abu Dhabi ve Dubai Birleşik Arap Emirliği çatısı altında federal bir yapılanmaya kavuşmuştur – 1972 yılında ise Irak, Suriye ve Mısır birliğe üye olmuştur.¹⁰⁶ 1982 yılına gelindiğinde Tunus'un birliğe katılması ile üye sayısı 11'e yükselen örgüt varlığını günümüzde halen devam ettirmektedir. OAPEC günümüzde her ne kadar petrol politikalarının koordinasyonu ve ortak projelerin geliştirilmesi konusunda üye ülkeler arasında iş birliğini teşvik etmeye yönelik faaliyetlerine devam etse de üye ülkeler arasında petrol alanında başlayan iş birliği anlayışını süreç içerisinde farklı alanlara yayarak daha geniş bir iş birliği yapılanmasına dönüştürememiştir. Bu nedenle İslam ülkeleri arasında gerçekleşen bu iş birliği örneği de mevcut diğer iş birlikteliklerine benzer bir şekilde AB modeli bir iş birliği yapılanmasından farklılaşmaktadır.

¹⁰⁴ İleri, *İslam Dünyası'ndaki Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş Birliği Çabalarında Türkiye Pakistan Örneği*, 50.

¹⁰⁵ A.g.m, 43.

¹⁰⁶ Ali Akgün, *Petrol Fiyatlarındaki Değişimlerin İmkb-100 Endeksine Etkisi* (Konya:Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 21.

1979 yılına gelindiğinde İran'da gerçekleşen devrim bölgesel ve küresel anlamda önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu durum İslam ülkeleri arasında gerçekleşmekte olan mevcut iş birliği çabalarını etkilediği gibi bu iş birliği arayışlarının geleceğini de önemli derecede etkilemiştir. Nitekim devrim öncesi dönemde İran'da iktidarda olan Şah'a karşı yürüttüğü eleştiriler yüzünden yurt dışında bulunan Humeyni'nin devrim sonrasında devrim lideri olarak ülkesine geri dönmesi devrime dini bir boyut kazandırmıştır. Nüfusunun çoğunluğunu İslam dininin Şii ekolünü mensup vatandaşların oluşturduğu İran'da, Humeyni'yle birlikte devrim sonrasında Şii İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu yeni dönemde Şii inancının imamet noktasındaki görüş farklılığı¹⁰⁷ nedeniyle İran İslam Cumhuriyeti kendisini İslam coğrafyasının lideri olarak tanımlamaktaydı. Bu nedenle, yeni dönemde dini lider sıfatıyla İran'ı yöneten en yetkili isim olan Humeyni, İran dış politikasını İslam coğrafyasına liderlik etmek üzerine kurgulamaktaydı. Bu hedef doğrultusunda İran'da gerçekleşen İslam devriminin bir başlangıç olduğunu ifade eden Humeyni bu devrim hareketini İran dışında Şii nüfusunun bulunduğu İslam coğrafyalarında da devam ettirme amacı gütmüştür.¹⁰⁸ İran'ın rejim ihracı olarak kavramsallaştırılan bu dış politika anlayışı kendi bünyesinde Şii nüfusu barındıran bölge devletleri tarafından önemli bir güvenlik tehdidi olarak algılanmasına neden olmuştur. İran'ı kendileri için varoluşsal bir tehdit olarak gören Körfez ülkeleri bu nedenle 1981 yılında Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi'ni (KİK) kurmuşlardır. Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Suudi Arabistan, Umman, Katar ve Kuveyt'in üyesi olduğu KİK, kuruluşunun ilk yıllarında özellikle İran'a karşı bölgesel güvenlik ve istikrarın sağlanmasına yönelik iş birliği faaliyetleri yürütmekteydi. Bu doğrultuda Mısır ve Suriye'yi de içine alan ve başarısızlıkla sonuçlanan ortak bir Arap gücü oluşturma girişiminde bulunan KİK üyesi devletler süreç içerisinde KİK'in kuruluş sözleşmesinde belirtilen temel amaç olan ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda iş birlikteliklerinin geliştirilmesine daha da fazla ağırlık vereye başlamışlardır.¹⁰⁹ Genel olarak bakıldığında KİK tıpkı Avrupa Birliği

¹⁰⁷ Şiilikte ümmete liderlik etme konusunda kimin hak sahibi olduğunu belirten görüş imamet kavramıyla açıklanmaktadır. Şii inancına göre imamet peygamber damadı Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin hakkıdır. Bu yüzden dolayı Hz. Muhammed sonrası başa geçen dört halifenin hilafeti Şiiliğin imamet esasına göre meşru değildir. Bu yaklaşım tarzı İslam dini içerisinde önemli kırılmalara neden olmuştur.

¹⁰⁸ Türel Yılmaz Şahin-Damla Kocatepe, "İran'ın Güvenlik Politikasında Yemen'in Rolü: Tarihsel ve Mezhepsel Bir Değerlendirme", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 24/42 (Şubat 2022), 53-54.

¹⁰⁹ Davut Dursun, "Körfez İşbirliği Konseyi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ekim 2025).

örneğine benzer şekilde dış tehditlere karşı bölgesel güvenlik ve istikrarı sağlamak, liberal ekonomi politikalarını benimsemek, üye devletler arasında ortak bir pazar oluşturmak suretiyle ekonomik entegrasyonu sağlamak ve savunma ve dış politika gibi alanlarda ortak politikalar hayata geçirmek gibi temel hedefler doğrultusunda hareket etmektedir. Bu hedeflerin hayata geçirilmesi adına ortak para birimi oluşturulması, gümrük birliğinin hayata geçirilmesi ve mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına yönelik iş birlikteliği girişimlerinde bulunan KİK, bu açıdan önemli bir bölgesel yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁰ Sahip olduğu potansiyel ve öneme karşın KİK'in AB modeli bir iş birliği yapılanmasına dönüşebilmesi için üye devletler arasında belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelik engel teşkil eden sorunların yeni iş birliği mekanizmaları aracılığıyla çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Lâkin son dönemde Katar'a yönelik uygulanan yaptırımlar ve BAE -Suudi Arabistan anlaşmazlıkları başta olmak üzere KİK'e üye devletler arasında yaşanan sorunlar mevcut kazanımları yeni iş birliktelikleri aracılığıyla artırıp geliştirme noktasında engelleyici bir rol oynamaktadır.

İran'da yaşanan devrimin Körfez ülkeleri arasında iş birliğini teşvik ettiği dönemlerde Afrika bölgesinde de yeni iş birliği yapılanması hayata geçirilmekteydi. Senegal ve Gambiya'nın konfederal bir yapılanma şeklinde hayata geçirmiş oldukları bu iş birliği yapılanması 1982 yılında gerçekleşmiştir. Bu iş birlikteliğinin temel nedenlerini kısaca iki başlık altında özetlemek mümkündür. Öncelikle coğrafi olarak Senegal tarafından çevrelenmiş olan Gambiya ekonomik ve siyasî anlamda varlığını devam ettirebilmek adına Senegal'le iş birliği yapmaya önemli derecede ihtiyaç duymaktaydı. Ayrıca benzer sömürge geçmişine sahip olan bu iki İslam ülkesi arasında geliştirilecek yeni iş birliktelikleri bölgesel istikrarı arttırması ve güçlü bir askeri birliğin oluşturulması açısından Senegal için önemli fırsatlar sunmaktaydı. Bu nedenlerden ötürü iki ülke arasında gerçekleşen bir anlaşma ile her iki ülkenin egemenliklerinin korunması şartına bağlı olarak Senegambiya Konfederasyonu kurulmuştur. Senegambiya Konfederasyonu temelde iki ülke arasında askeri bir birlik kurma ve ekonomik bütünleşmeyi sağlayarak ortak para birimine geçmek gibi hedeflere sahipti. Lâkin Senegal'in Konfederasyon içerisinde sahip olduğu ekonomik ve askeri üstünlük Gambiya'nın kendi bağımsızlığını koruma konusunda giderek daha fazla endişe duymasına neden olmaktaydı.¹¹¹ Bu sebepten ötürü Gambiya'nın

¹¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (MFA), "Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK)" (Erişim 1 Ekim 2025).

¹¹¹ Lucie Colvin Phillips, vd. "The Senegambia Confederation", *USAID*, (Erişim 2 Ekim 2025).

1989 yılında konfederasyondan ayrılma kararı alması sonucunda Senegambiya Konfederasyonu kuruluşundan 7 yıl sonra yıkılmıştır.

80’li yıllarda Orta Doğu ve Afrika bölgelerinde varlıklarını devam ettiren İslam ülkeleri arasında yeni iş birlikteliği arayışları sürdürülürken aynı dönemlerde Asya bölgesinde de tıpkı ASEAN örneğinde olduğu gibi İslam ülkelerinin taraf olduğu yeni iş birliği arayışları devam etmekteydi. Bu arayışlar neticesinde 1985 yılında Güney Asya Bölgesi İşbirliği Örgütü (SAARC) kurulmuştur. Kurucu üyeleri arasında Bangladeş, Maldivler ve Pakistan gibi İslam ülkelerinin bulunduğu SAARC, diğer kurucu üyeler olan Nepal, Sri Lanka, Butan ve Hindistan’a ek olarak 2007 yılında Afganistan’ın birliğe katılmasıyla üye sayısını 8’e çıkarmıştır. Mevcut 8 üyesi ile günümüzde faaliyetlerine devam etmekte olan SAARC’ın kuruluşunun temel amacı ise üye ülkeler arasında ekonomik entegrasyonu sağlamak, sosyal ve kültürel kalkınmayı teşvik etmek, bölgesel yoksulluğu azaltmak ve barış ve güvenliği tesis ederek bölgesel iş birliğini güçlendirmektir.¹¹² İleri’ye göre günümüzde faaliyetlerine aktif bir şekilde devam etmesine karşın SAARC’ın kuruluşundan bugüne kadar çözümlenemeden gelen yapısal eksiklikleri bulunmaktadır ve bu yapısal eksiklikler daha çok Hindistan’ın küçük ülkeleri etkisi altına almayı hedefleyen politikalarından kaynaklanmaktadır.¹¹³ SAARC’ın sahip olduğu yapısal eksiklikler nedeniyle bölgesel sorunlara yönelik başarılı çözümler sunma noktasında etkili olamaması Asya bölgesinde hedeflenen barış, güven ve istikrar ortamının inşasının istenildiği gibi gerçekleştirilememesine neden olmaktadır. Bu nedenle SAARC Asya bölgesinde birlik sağlama noktasında AB modeline benzer bir bütünleşme sürecini hayata geçirememektedir.

1989 yılına gelindiğinde İslam ülkeleri arasında iş birliği arayışlarına Afrika kıtasının Akdeniz kıyısında bulunan Magripli İslam ülkeleri yeni bir bölgesel iş birliği yapılanması oluşturarak katkı sağlamışlardır. Mağrip bölgesinde bütünleşmeyi teşvik etmek ve bölgedeki istikrarı sağlamak amacıyla bir araya gelen Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve Moritanya liderleri yakın bir iş birliği oluşturma fikri çerçevesinde Mağrip Arap Birliği’ni (MAB) kurmuşlardır. MAB üyesi ülkelerin sömürge sonrası dönemde bağımsızlıklarını güvence altına almak, komşu ülkelerle ekonomik bütünleşmeyi sağlamak amacıyla serbest ekonomik bölge ve gümrük birliğini hayata geçirmek ve dış politikada

¹¹² South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC), “About SAARC” (Erişim 2 Ekim 2025).

¹¹³ İleri, *İslam Dünyası’ndaki Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş Birliği Çabalarında Türkiye Pakistan Örneği*, 49.

uyum içerisinde hareket edecek mekanizmaları geliştirme gibi temel hedefleri olmasına karşın üye ülkeler arasına yaşanan bölgesel sorunlar iş birliği sürecini önemli derecede sekteye uğratmaktadır.¹¹⁴ Fas ve Cezayir arasında yaşanan Batı Sahra anlaşmazlığı birliğin hedeflerini sekteye uğratan önemli bölgesel sorunlardan birisi olarak bilinmektedir. MAB’ın hedeflemiş olduğu bütünleşme sürecini hayata geçirebilmesi adına öncelikli olarak üye ülkeler arasında yaşanan ve birlikteliğin hedeflerine ulaşmasında ciddi bir engel teşkil eden sorunlara kalıcı çözümler üretebilecek işlevsel mekanizmaları oluşturması gerekmektedir. MAB ancak bu yolla bütünleşme süreçlerinde yaşanan tıkanıklıkları gidererek AB modeli bir iş birliği sürecinin Mağrip bölgesindeki öncülüğünü yapabilecek bir iş birliği örneği hâline gelebilecektir.

1990’lı yıllar itibarıyla Soğuk Savaş’ın sona erdiği ve uluslararası yapı içerisinde ABD hegemonyasının zaferini ilan ettiği yeni bir döneme girilmiştir. Bu yeni dönemde uluslararası sistem içerisinde bir taraftan Francis Fukuyama tarafından ‘Tarihin Sonu’ başlığı altında liberal demokrasi ve kapitalizmin zaferi ilan edilirken öte yandan Samuel Huntington tarafından “Medeniyetler Çatışması” başlığı altında yeni dönemde yaşanacak çatışmaların temelini oluşturacak olan kültür ve medeniyetlere yönelik vurgu yapılmaktaydı. Küresel gündemde cereyan eden bu gündeme karşın aynı dönemlerde İslam ülkeleri yeni iş birliği yapılanmaları oluşturma faaliyetlerine devam etmekteydi. Nitekim 1969 yılına kadar İslam ülkeleri arasında doğrudan İslam iş birliğini sağlamaya yönelik başarılı bir yapılanma hayata geçirilememiştir. Bu boşluğu doldurmak amacıyla 1969 yılında kurulan İslam İşbirliği Teşkilatı, kuruluş amacı itibarıyla İslam ülkelerini ortak bir çatı altında toplayarak İslam iş birliğini kurumsallaştırmayı hedeflemiş olsa da, mevcut yapısı ve işleyişi nedeniyle bu hedefi derinleştirilmiş bir entegrasyon düzeyine taşımakta başarılı olamamıştır. Bu nedenden ötürü İslam iş birliğini doğrudan sağlama hedefiyle 1997 yılında Türkiye öncülüğünde Gelişen Sekiz Ülke yani D-8 ekonomik iş birliği yapılanması oluşturulmuştur. Türkiye ile birlikte Mısır, İran, Endonezya, Malezya, Pakistan, Bangladeş ve Nijerya’nın da üyesi olduğu D-8 örgütü, ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesi amacı doğrultusunda üyesi bulunan İslam ülkeleri arasında yeni bir entegrasyon sürecini başlatmayı hedeflemekteydi. D-8’de belirlenen ekonomik hedefler arasında genel olarak üye ülkeler arasında mevcut ticaret hacmini genişletmek ve ticaret engellerini azaltmak amaçları ön plana çıkmaktadır. Ayrıca farklı coğrafyalarda yer alan D-8 üyesi devletlerinin

¹¹⁴ Kheireddine Saidi, “Arap Mağrip Birliği”, *Afrika Koordinasyon ve Eğitim Merkezi* (Erişim 1 Ekim 2025).

sahip oldukları doğal kaynaklar ve katma değeri yüksek ürün üretebilme potansiyellerini ortak çıkarlar doğrultusunda verimli bir şekilde kullanmak gibi önemli ekonomik hedeflere de sahip olan D-8 örgütü, bu hedefler doğrultusunda İslam ülkelerinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek özgün bir finansal yapılanma oluşturmayı da amaçlamaktadır.¹¹⁵ Bu hedeflerin nihai amacı ise D-8 üyesi ülkeler arasında ortak pazar anlayışını hayata geçirmek ve bu sayede mevcut iş birliği yapılanmalarına başarılı bir alternatif oluşturmaktır. D-8 yapılanması AB modeline benzer bir genişleme süreci yaşayarak İslam ülkelerinin genelini kapsayan bir birlik oluşturulması idealinin gerçekleştirilmesi adına döneminin önemli bir iş birliği örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Lâkin her ne kadar İslam ülkeleri arasında başarılı bir birlikteliğin tesis edilmesi noktasında D-8 yapılanması önemli bir örnek olarak karşımıza çıksa da başta İran, Mısır ve Türkiye olmak üzere örgüte üye olan devletlerin sahip oldukları farklı ekonomik ve siyasî yapılanmalar ve bu alanlarda yaşanan kriz ve istikrarsızlıklar mevcut iş birlikteliğinin geliştirilmesi noktasında önemli engeller oluşturmaktadır. Ayrıca, üye ülkelerin üç farklı kıtaya yayılmış coğrafi kopukluğu ile liderlerin projeye yönelik motivasyon eksiliği ve çatışan dış politika öncelikleri D-8 bünyesinde kurumsal bir bütünleşmenin sağlanmasının önünde büyük engeller teşkil etmektedir.¹¹⁶ Günümüzde üye devletler arasında varlığı halen devam etmekte olan bu engeller nedeniyle D-8 örgütü AB modeli bir bütünleşme süreci yaşayarak Avrupa Birliğine benzer bir şekilde diğer İslam ülkelerini de kapsayan geniş tabanlı bir iş birliği kurma idealine ulaşamamaktadır.

2. Dünya Savaşı sonrasında Arap milliyetçiliğinin teşvik edici rolü sayesinde hayata geçirilen Arap Birliği'ne benzer bir şekilde 2009 yılına gelindiğinde bu sefer Türk milliyetçiliğinin teşvik edici rolü sayesinde Türk İslam ülkeleri arasında Türk Devletleri Teşkilatı yapılanması hayata geçirilmiştir. Tıpkı Arap Birliği örneğinde olduğu gibi Türk Devletleri Teşkilatı da temel amaç olarak İslam birliğini sağlama gayesine sahip olmamakla birlikte Türk kimliği ekseninde Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşamakta olduğu Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin öncülüğünde hayata geçirilmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı kurucu metni olan Nahçıvan Anlaşmasında örgütün temel amacı ise "Türk dili konuşan ülkelerin halkları arasındaki bağları, ortak dil, kültür ve gelenekleri

¹¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (MFA), "Gelişen Sekiz Ülke (D-8) Teşkilatı" (Erişim 1 Ekim 2025).

¹¹⁶ Berdal Aral, "An inquiry into The D-8 Experiment: An Incipient Model of An Islamic Common Market?", *Alternatives Turkish Journal of International Relations* 4/1&2 (Haziran 2005), 101-106.

temel olarak kapsamlı iş birlikteliğinin daha da derinleştirilmesinin arzu edildiği” belirtmektedir.¹¹⁷ Türk devletleri arasında derinleştirilmesi planlanan konular arasında siyasi, ekonomik, ticari, hukuki ve bilimsel çalışmalar yer almaktadır. Bu konu başlıklarına ek olarak Türk Devletleri Teşkilatı’nın bölgesel ve küresel barışa katkı sağlanması, insan hakları ve evrensel hukuk kurallarının benimsenmesi, uluslararası terörizm ve diğer yasa dışı faaliyetlere karşı mücadelenin sürdürülmesi, Türk dil, kültür ve tarih mirasının korunup geleceğe aktarılması gibi önemli amaçları da bulunmaktadır. Yukarıda ismi zikredilen dört kurucu üyesi ile faaliyetlerine başlayan Türk Devletleri Teşkilatı 2019’da Özbekistan’ın tam üyeliğe kabul edilmesi ile birlikte üye sayısını beşe çıkarmıştır. Bu beş ülkenin yanı sıra Macaristan, Türkmenistan ve KKTC devletleri gözlemci ülke olarak ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ise gözlemci kuruluş olarak Türk Devletleri Teşkilatı faaliyetlerine iştirak etmektedirler.¹¹⁸ Günümüzde faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdürmekte olan Türk Devletleri Teşkilatı her ne kadar Türk devletleri arasında iş birliği ve dayanışmayı gerçekleştirmeye çalışsa da kuruluş hedefleri arasında AB modeli bir bölgesel bütünleşmeyi hayata geçirme amacı bulunmamaktadır.

İslam ülkeleri arasında gerçekleştirilmiş olan mevcut iş birliktelikleri genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda şu ana kadar ele alınan iş birliği oluşumlarının İslam ülkelerinin genelini kapsamı içerisine alabilen ve doğrudan İslam işbirliği maksadıyla hareket eden bir yapılanma oluşturmadığı veya oluşturamadığı bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. Daha çok bölgesel, konfederal ve ekonomik iş birliktelikleri şeklinde örgütlenen bu yapılanmalar başta iş birlikteliklerine taraf olan üye devletler arasında yaşanan çıkar çatışmaları olmak üzere bölgesel ve küresel birçok sorun nedeniyle AB modeli bir bütünleşme sürecini hayata geçiremedikleri anlaşılmaktadır. Bu duruma karşın 1969 yılında kurulan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) İslam ülkelerini genelini kapsamı içerisine alacak şekilde ve doğrudan İslam iş birliğini hedefleyen bir birliği oluşturabilmiş olması açısından diğer iş birliği yapılanmalarında ayrılıp önemli bir inceleme alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle ilgili bölümün ikinci alt başlığı altında İİT kapsamlı bir şekilde ele alınacak ve ilerleyen bölümlerde Avrupa Birliği Modeli ile karşılaştırmalı analizi gerçekleştirilecektir.

¹¹⁷Türk Devletleri Teşkilatları Kurucu Belgesi, “Nahçıvan Anlaşması”, (Erişim 29 Eylül 2025). https://www.turkicstates.org/u/d/basic-documents-tr/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf (Erişim 29 Eylül 2025).

¹¹⁸ Türk Devletleri Teşkilatları (TDT), “Türk Devletleri Teşkilatı” (Erişim 1 Ekim 2025).

4.2.İslam Ülkeleri Arasında İş Birliğinin Kurumsal Yapısı: İslam İşbirliği Teşkilatı

İslam İşbirliği Teşkilatı, uluslararası ilişkiler literatüründe din temelli örgütlenen ilk ve tek devletlerarası kuruluş olması bakımından bir önceki bölümde değinilen diğer iş birlikteliklerinden tamamen ayrılmaktadır. Bu özgün kurumsal yapısı itibarıyla İslam İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Birliği gibi, klasik örgütlenme modellerinin dışında kalan sui generis bir yapı niteliği taşımaktadır. Kuruluşundan bu yana isminde bir din adı barındırması, teşkilatın hem kimliğini hem de amaç ve faaliyet alanlarını İslami dayanışma ve ümmet bilinci çerçevesinde şekillendirmesine teşvik edici olmuştur. Teşkilatın ortaya çıkışındaki temel itici güç, 14 asırlık İslam tarihinin mirası olan ve Müslümanları bir arada tutan “İslam dayanışması”dır. Bu kurumsal yapılanmanın somut bir zemine oturmasını sağlayan sembolik ve tarihi gerekçe ise, 1969 yılında fanatik bir Siyonistin Kudüs’teki El Aksa Camii’ni kundaklaması olmuştur. İslam dünyasında derin bir infiale yol açan bu saldırı, Müslüman ülkelerin aralarındaki siyasi görüş ayrılıklarını bir kenara bırakarak ortak çıkarlarını koruyacak kurumsal bir yapı altında birleşmelerini sağlamış ve 1969 Rabat Konferansıyla birlikte İİT’nin temelleri atılmıştır.

Teşkilatın bünyesinde Kudüs ve Filistin meselesi varoluşsal bir öneme sahiptir. Örgütün kurucu metni olan Şartın 21. Maddesinde, teşkilatın bugün Suudi Arabistan’ın Cidde şehrinde bulunması, “Kudüs’ün kurtarılmasına kadar geçici bir merkez” olarak tanımlanmıştır.¹¹⁹ Mart 1970’te alınan bu karar, teşkilatın kuruluş gerekçesinin merkezinde yer alan Filistin sorununun ne denli önemli olduğunu resmi olarak göstermektedir. Bu da örgütün kuruluş gerekçesinde olduğu kadar günümüzdeki faaliyetleri açısından da Filistin sorununun önemli bir yer teşkil ettiğine işaret etmektedir. Teşkilatın sahip olduğu bu yapısal özellik, İİT’yi diğer bölgesel ve küresel örgütlerden ayıran en çarpıcı yönlerinden biridir.

¹¹⁹ İslam İşbirliği Teşkilatı Kurucu Belgesi, “Charter of the Organisation of Islamic Cooperation”, (Erişim 10 Ekim 2025). https://www.oic-oci.org/upload/documents/charter/en/oic_charter_2018_en.pdf

ŞEKİL 1: İslam İşbirliği Teşkilatı Logosu

Kaynak: İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), (Erişim 11 Ocak 2026), <https://www.oic-oci.org/>

Teşkilatın bu birleştirici ve kapsayıcı vizyonu, görsel kimliğini yansıtan logosunda da sembolik bir dille ifade edilmiştir. İİT logosunda, beyaz zemin üzerinde yeşil bir hilalin kuşattığı meridyen ve paralel çizgileriyle bir ‘küre’ ve bu kürenin tam merkezinde mukaddes Kâbe figürü yer almaktadır. Logodaki her bir unsur derin bir anlam taşımaktadır. İslam Dünyası’nın odak noktası olan Kâbe, Müslümanların inanç ve eylem birliğini temsil ederken; üzerindeki meridyen çizgili küre, üye ülkelerin coğrafi ve kültürel farklılıkları içerisindeki uyumunu simgeler. Küreyi bütünüyle kuşatan yeşil hilâl ise tüm İslam Dünyası’nı bir çatı altında toplayan koruyucu ve birleştirici iradeyi sembolize etmektedir. Teşkilatın adı, kuruluş gerekçeleri ve kurumsal sembolleriyle doğrudan İslam iş birliği fikrine atıf yapan İİT, bu yönüyle önemli bir inceleme alanı olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, söz konusu kurumsal yapı bu bölümde ayrıca incelemeye tabi tutularak İslam ülkeleri arasında iş birliği çabalarının mevcut durumu ele alınmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda öncelikle birliğin doğuşu, akabinde birliğin kurumsallaşma süreci ve son olarak birliğin işlevselliği konuları üç ayrı alt başlık altında ele alınacaktır.

4.2.1.Birliğin Doğuşu: Tarihî Arka Plan ve Kuruluş Süreci

İslam ülkeleri arasında kurumsal anlamda iş birliği ihtiyacı 14 asırlık İslam tarihinin 13 asrı aşkın süresi boyunca Halifelik makamı aracılığıyla karşılanmaya çalışılmaktaydı. Lâkin 1924 yılına gelindiğinde Türkiye Cumhuriyeti tarafından Halifelik makamının kaldırılması İslam ülkeleri arasında yeni bir kurumsal iş birliği yapılanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Müslüman toplumlar arasında böylesi bir iş birliği ihtiyacını teşvik eden en önemli faktör olarak karşımıza tarihi İslam tarihi kadar eski bir geçmişe dayanan ümmet olma duygusu çıkmaktadır.¹²⁰ İslam dininin Müslümanları iş birliği ve dayanışmaya teşvik eden emir ve tavsiyelerinin kurumsal yapısına işaret eden ümmet kavramı halifelik makamının son temsilcisi olan Osmanlı İmparatorluğunun Müslüman toplumlar arasında birlik ve dayanışmayı sağlamak adına son dönemlerinde müracaat ettiği bir birleştirici faktör olmuştur. Ümmet olma bilinci ile hareket eden siyasetçi ve düşünürlerin bu amaç doğrultusunda İslam birliğini sağlamak adına yapmış oldukları fikrî ve fiilî faaliyetler Batı tarafından Panislamizm kavramı adı altında tanımlanmaktadır.¹²¹ Hâlihazırda son birkaç yüzyıl içerisinde İslam toplumlarının yeniden toparlanıp eski ihtişamlı günlerine kavuşabilmesi adına savunulan düşüncelerden biri olan Panislamizm yani İslam birliği düşüncesi halifeliğin kaldırılması sonrası dönemde yeni kurumsal yapılanmaların oluşturulması konusunda karar alıcıların önemli bir referans kaynağı olmuştur.

Halifeliğin kaldırılması sonrası oluşan yeni dönemde Müslümanlar arasında birliğin yeniden tesis edilmesi noktasında ortak fikrî ve fiilî girişimler başlatılmasına karşın bu birlikteliğin nasıl hayata geçirilmesi gerektiği konusunda önemli ayrılıklar yaşanmaktaydı. Bu dönemde İslam dünyasında birlikteliğin tesis edilmesine yönelik ortaya atılan fikirlerden biri, kaldırılmış olan halifelik kurumunun yeniden, daha güçlü ve işlevsel bir biçimde ihya edilmesi hedefiydi. Bu doğrultuda, hilafetin kaldırılmasıyla görevden alınan son Osmanlı halifesi 2. Abdülmecid'in halifelik makamına devam etmesi yönündeki taleplerle,¹²² Hicaz'daki mevcut konumunu meşru bir zemine oturtabilmek amacıyla Halife

¹²⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası* (İstanbul: Timaş Yayınları,2014), 33.

¹²¹ Zekeriya Kurşun, “Fikri ve Siyasi Hareketlerin Ortaya Çıkışı”, *Orta Doğu’yu Kuran İdeolojiler*, ed. Zekeriya Kurşun (İstanbul: Vadi Yayınları, 2020), 17.

¹²² Bu talepler Türkiye’de Halifelik makamının kaldırdığı dönemlerde Britanya Hindistanı’ndaki Müslüman temsilciler ve Hilafet Hareketi, Mısır ve El-Ezher Uleması ve Türkiye İçindeki Siyasi ve Entelektüel Muhalefet kesimlerinden gelmiştir.

olmak isteyen Mekke Şerifi Hüseyin'in girişimleri öne çıkmıştır.¹²³ Son Osmanlı Halifesi 2. Abdulmecid'in yeniden halife olarak ümmetin başına geçmesine yönelik yapılan çağrılar bu girişimlerin ilkleri arasında yer almaktadır. Bu çağrılarının başarısız olmasıyla birlikte Mekke Şerifi Hüseyin'in öncülüğünde, halifelik kurumunun yeniden ihya edilmesi amacıyla Mekke Konferansı düzenlenmiştir. Hac dönemine denk getirilen bu toplantı ile esasen Şerif Hüseyin'in halifeliğinin ilan edilmesi hedeflenmiş ancak bu girişim de istenilen sonucu vermemiştir. Bu nedenden ötürü iki dünya savaşı arası dönemde halifelik makamının yeniden hayata geçirilerek Müslümanların tek çatı altında birleştirilmesi çabaları sonuçsuz kalmıştır.

İslam ülkeleri arasında yeni bir kurumsal iş birliği yapılanması oluşturulması noktasında ilham kaynağı olan fikri alt yapı iki savaş arası dönemde hayata geçirilen Milliyetler Cemiyeti yapılanmasından esinlenilerek oluşturulmuştur. Uluslararası yapı içerisinde Milletler Cemiyetine benzer bir yapılanmanın oluşturulabilmiş olması bağımsızlığını yeni kazanan ve iş birliği mekanizmalarının oluşturulmasına ciddi oranda ihtiyaç duyan İslam ülkeleri için halifeliğe alternatif bir iş birliği yapılanması olarak önemli bir ilgiye mahzar olmuştur. Böylesi bir iş birliği yapılanmasının İslam ülkeleri arasında da hayata geçirilmesi adına ilgili dönem aralığında bir dizi konferans ve görüşme gerçekleştirilmiştir. 1924 Mekke Konferansı, 1926 Kahire ve 2. Mekke Konferansları, 1931 Kudüs Konferansı ve 1935 Cenevre Konferansı iki dünya savaşı arasında İslam ülkeleri ve aydın kesimlerin katılımlarıyla gerçekleşen ve İslam coğrafyasında yaşanan sorunların ele alınarak yeni bir kurumsal iş birliği yapılanmasının oluşturulması noktasında önemli görüşmelerin yapıldığı girişimler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁴ Lâkin İslam ülkeleri arasında Halifeliğe alternatif olarak hayata geçirilmeye çalışılan kurumsal yapılanma çabaları da iki dünya savaşı arası dönemde istenilen şekilde neticeye vurdurulamamıştır. Her ne kadar İslam birliğini tesis etme noktasında kurumsal bir iş birliği yapılanması hayata geçirilememiş olsa da İslam ülkeleri arasında gerçekleşen görüşmeler İslam dünyasının başta Filistin sorunu olmak üzere güncel diğer sorunları ele alıp yeni iş birliği arayışlarını gündemde tutması sebebiyle İslam İşbirliği Teşkilatı'nın temellerinin atılmasını sağlamıştır.

¹²³ Bilal Sağlam, *İslam İşbirliği Teşkilatının (İİT) Uluslararası Bir Aktör Olma Potansiyeli* (Ankara: Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 12.

¹²⁴ A.g.m, 12-14.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürge yönetimi altında bulunan birçok ülke, değişen uluslararası koşullar ve verdikleri bağımsızlık mücadeleleri sonucunda egemenliklerini kazanmışlardır. Hâlihazırda İslam birliğini tesis etme noktasında başarılı bir kurumsal iş birliği modeli hayata geçirilememişken bağımsızlıklarını yeni kazanan Pakistan, Endonezya ve Kuzey Afrika ülkelerinin de sürece dahil olmasıyla birlikte mevcut iş birliği çabaları önemli bir ivme kazanmıştır. Savaş sonrası dönemde İslam ülkelerinin bu arayışı sürdürmelerinin temelinde ise kendi refah ve güvenliklerini sağlama noktasında yeterli siyasi deneyim, güçlü askeri yapılanma ve bağımsız bir ekonomik güce sahip olmamaları ve özellikle başta Filistin meselesi olmak üzere İslam coğrafyasında acil çözüm bekleyen önemli sorunların varlığı yatmaktadır.

2. Dünya Savaşı sonrası dönemde İslam ülkeleri arasında İslam birliğinin oluşturulması fikrinin en önemli savunucusu olarak Kral Faysal bin Abdülaziz liderliğindeki Suudi Arabistan ön plana çıkarken bu birlikteliğin karşısındaki en önemli muhalefet ise Arap milliyetçiliği politikaları ile tanınan Mısır'ın ünlü lideri Cemal Abdul Nasır'dan gelmekteydi. Abdul Nasır bölgesel güvenlik ve istikrarın sağlanması noktasında İslam birliği önerilerine karşı Arap birliğini oluşturma çabası içerisinde olan bir liderdi. Bu nedenle iktidarda olduğu dönemde iş birliği süreçlerini daha çok daha önce değinmiş olduğumuz Arap Devletleri Ligi ve Birleşik Arap Cumhuriyeti gibi iş birliği yapılanmaları ile sürdürmeye çalışmaktaydı. Nasır'ın izlemekte olduğu Arap milliyetçiliği politikalarına karşı İslam ülkeleri arasında kurumsal bir iş birliği yapılanmasını hayata geçirme çabaları Pakistan, Suudi Arabistan, Malezya ve diğer Arap ülkelerinin girişimleriyle devam ettirilmeye çalışılmaktaydı. Bu girişimlerin ürünü olarak 1949 yılında bağımsızlığını yeni kazanmış olan Pakistan tarafından Müslüman Dünya Kongresi, 1955 yılında Pakistan ve Suudi Arabistan'ın yanı sıra Mısır'ın da katıldığı ve iki yıl sonra çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle faaliyetlerine son verilen Genel İslam Konferansı ve Malezya'nın girişimleri sonucu 1969 yılında Müslümanların mevcut sorunlarının ele alındığı İslam Konferansı gerçekleştirilmiştir.¹²⁵

2. Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya konulan bu çabalar İslam birliğinin oluşturulması yönünde önemli katkılar sunmuştur. Lâkin İslam ülkeleri arasında kurumsal bir iş birliği yapılanmasının hayata geçirilmesi noktasında en önemli girişimlerden birisi 1964 yılında altıncısı düzenlenen Müslüman Dünya Kongresi'nde yaşanmıştır. Nitekim

¹²⁵ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 40-43.

kongreye ev sahipliği yapan Somali Cumhurbaşkanı Aden Abdullah Osman toplantının açılış konuşmasında İslam ülkeleri arasında hükümetlerarası iş birliği yapılanmasının hayata geçirilmesi yönünde önemli bir çağrıda bulunmuştur. İslam birliğinin sağlanması yönünde önemli çabaları bulunan Suudi Arabistan lideri Kral Faysal Somali Cumhurbaşkanı Osman'ın görüşlerine yönelik desteğini belirterek bu hedefi gerçekleştirebilmek adına konferans sonrası süreçte İslam ülkelerine yönelik yoğun bir ziyaret trafiği gerçekleştirmiştir.¹²⁶ Kral Faysal'ın bu ziyaretleri gerçekleştirmesinin temel nedeni İslam ülkelerinin katılım sağladığı bir İslam zirvesinin acilen toplanmasını sağlamak ve zirvede alınacak ortak kararlar İslam ülkeleri arasında iş birliğini sağlayacak kurumsal yapılanmayı oluşturmaktır. Suudi Arabistan ve İran başta olmak üzere birçok İslam ülkesinin desteklediği ve Faysal'ın gerçekleştirmeye çalıştığı İslam zirvesinin 1966 yılında Cezayir'de yapılması planlanmaktaydı. Lâkin Nasır yönetimindeki Mısır'ın bu girişimlere yönelik sert bir muhalefet başlatması ve Cezayir'de düzenlenmesi planlanan zirveye katılmayarak süreci protesto edeceğini söylemesi nedeniyle Kral Faysal'ın gerçekleştirmek istediği zirve toplantısı hayata geçirilememiştir.

1967 yılına gelindiğinde İsrail ile Mısır, Suriye ve Ürdün arasında patlak veren Altı Gün Savaşları İslam ülkelerinin gündemini önemli derecede etkilemiştir. Bu savaşta İsrail karşısında ağır bir yenilgi yaşayan Arap ülkeleri yaşanan bu yenilgi sebebiyle hem Filistin meselesinde hem de egemenliklerini güvence altına alabilmek adına Arap ülkelerinin vermiş olduğu mücadelelerin artık tek başına yeterli olamadığı kanaatine varmışlardır.¹²⁷ Bu savaşı takip eden 1969 yılında fanatik bir Hristiyan Siyonistin¹²⁸ Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'ya yönelik kundaklama saldırısı gerçekleştirmesi Kral Faysal'ın uzun süredir gerçekleştirmeye çalıştığı İslam Zirvesi'nin toplanması adına önemli bir teşvik edici rol oynamıştır. İslam dini için Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi'den sonra üçüncü kutsal ibadet mekânı olan Mescid-i Aksa'ya yönelik gerçekleştirilen bu çirkin saldırı İslam ülkelerinin aralarındaki mevcut anlaşmazlıkları bir kenara bırakarak ortak bir tepki

¹²⁶ Ensar Muslu, *Uluslararası Sistemde Uluslararası Örgütlerin Rolü: İslam Konferansı Örgütü Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 73.

¹²⁷ Burcu Öztürk, *The Role Of Religion In International Relations: The Case Of The Relations Between Turkey And Organisation Of Islamic Cooperation (OIC)* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 12-13.

¹²⁸ 21 Ağustos 1969 tarihinde gerçekleşen kundaklama hadisesi Avustralyalı bir Hristiyan Siyonist olan Denis Michael Rohan tarafından gerçekleştirilmiştir. Rohan, bu terör eylemini ülkesinden ilk olarak Londra'ya, oradan da Filistin'e geçerek gerçekleştirmiştir. Gerçekleştirmiş olduğu terör eyleminin amacını ise: "Tanrı'yı kıyamete zorlamak istedim." sözleriyle ifade etmiştir.

vermelerini sağlamıştır. Bu tepkiyi ortak bir duruş sergileyerek göstermek ve İslam ülkelerinin mevcut sorunları hakkında görüşmek üzere 22 Eylül 1969 yılında Fas'ın Rabat kentinde toplanan 25 İslam ülkesi Birinci İslam Konferansı'nı gerçekleştirmişlerdir. Konferansın kapanış bildirgesinde Kudüs'te bulunan mukaddes mekanlara yönelik gerçekleştirilen saldırıların İsrail'in bölgedeki işgalleri nedeniyle gerçekleştiği ve 1967 yılı öncesi sınırlara dönülmediği takdirde İslam'ın kutsî değerlerine yönelik tehditlerin devam edeceği ifadelerine yer verilmiştir. Bu nedenden ötürü İsrail'in Kudüs'teki 1967 öncesi sınırlarına geri dönmesi haricindeki diğer bütün çözüm önerilerini reddettiklerini ortak bir karar ile deklare eden İslam ülkeleri bu kararın hayata geçirilmesi noktasında yapılması gereken hamlelerin değerlendirilmesi için Birinci İslam Konferansına katılan devletlerin Dışışleri Bakanları tarafından 1970 yılında tekrardan toplantı düzenlenmesi kararı almışlardır. Konferansa katılan ülkeler arasındaki iletişimi sağlamak ve ortaklaşa gerçekleştirilecek politik süreçleri koordine etmek adına daimî bir sekreterlik kurulması kararının da alındığı Birinci İslam Konferansı alınan bu önemli kararlar nedeniyle İslam İşbirliği Teşkilatı'nın kurucu konferansı olarak bilinmektedir.¹²⁹ Birinci İslam Konferansında alınan karar neticesinde 1970 yılında ilk toplantısı gerçekleşen İslam Ülkeleri Dışışleri Bakanları Konferansı'nda (DİBK) toplantıya katılım sağlayan 22 İslam ülkesi tarafından Genel Sekreterlik yapılanmasının resmi olarak hayata geçirilmesi sağlanmıştır. Genel Sekreterlik yapısının oluşturulması sonucu kuruluş yıllarında İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) olarak adlandırılan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın resmi kurulumu da gerçekleşmiş olmuştur. Bu dönemde alınan önemli kararlar ve atılan önemli adımlar Halifelik'in kaldırılması sonrası dönemde kurumsal bir iş birliği ihtiyacını giderecek bir yapılanma arayışı içerisinde olan İslam ülkelerini bir çatı altında toplayacak olan İKT'nin başarılı bir şekilde hayat geçirilmesini sağlamıştır.

4.2.2.Birliğin Kurumsallaşması: İslam Konferansı Teşkilatından İslam İşbirliği Teşkilatı'na Birliğin Gelişim Süreci

“Her kurumun varlığı bir düşünceler ve gerçekler bileşkesinde temellenir. İKT'nin ortaya çıkışında bunu harekete geçiren itici güç ‘İslam dayanışması’ olmuştur.”¹³⁰ İslam Konferansı Teşkilatı'nın (İKT) İslam dayanışması temelinde başlayan iş birliği süreci Birinci İslam Konferansında alınan ve 1970 yılında ilk toplantısını gerçekleştiren İslam

¹²⁹ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 44-46.

¹³⁰ A.g.e, 20.

Ülkeleri Dışışleri Bakanları Konferansı (DİBK) ile kurumsal yapısını kazanmaya başlamıştır. Birincisi düzenlenen DİBK'e katılım sağlayan 22 İslam ülkesi bu konferansta İslam coğrafyasında yaşanan sorunları ele almış ve hâlihazırda çözüm bekleyen ve ileride yaşanması muhtemel sorunlara karşı ortak çözümler üretilip alınan kararların denetlenebilmesi adına yılda bir kere toplanılması konusunda ortak mutabakata varmışlardır. Her yıl yapılması planlanan DİBK toplantılarını organize etmesi ve iş birliği sürecine taraf olan ülkeler arasında uyum içerisinde hareket edilebilmesini sağlamak adına ise daha önce de bahsedildiği üzere Genel Sekreterlik yapısı hayata geçirilmiştir. Genel Sekreterlik yapısı ile her yıl düzenli olarak gerçekleştirilmesi planlanan DİBK toplantıları İslam ülkeleri arasında yaşanan iş birliği sürecinin kurumsal bir yapıya dönüştürülmeye çalışıldığı yeni dönemde İslam Konferansı Teşkilatı'nın kurumsal temellerinin atılmasını sağlamıştır.¹³¹

1970 yılı Aralık ayında Pakistan'ın ev sahipliğinde ikincisi düzenlenen DİBK toplantısı İKT'nin kurumsallaşma sürecinde önemli hedeflerin belirlendiği bir konferans olarak bilinmektedir. Nitekim İKT'nin temel kuruluş metni olan Şart'ın hazırlanmaya başlanması, İslam ülkeleri arasında ticareti geliştirmek adına İslam Bankasının kurulması fikrinin gündeme taşınması ve Genel Sekreterliğe ait bir bütçe oluşturulmasına onay verilmesi gibi konularda görüşmelerin gerçekleştirildiği 2. DİBK toplantısı, İKT'nin kurumsallaşma sürecinin hız kazanarak belirlenen hedefler doğrultusunda şekillenmeye başlamasını sağlamıştır.¹³² 1972 yılına gelindiğinde üçüncüsü gerçekleştirilen DİBK toplantısı ise İKT tarihinin en önemli görüşmesi olarak bilinmektedir. 3. DİBK toplantısına böylesi bir önem atfedilmesinin altında yatan temel neden ise İKT'nin anayasası olarak bilinen Şartın onaylanarak yürürlüğe geçirilmesinden kaynaklanmaktadır. İslam ülkeler tarafından İKT Şartının onaylanması ile birlikte İslam Konferansı Teşkilatı'nın resmi olarak kuruluş amacı, hedefleri, kurumsal yapısı ve işleyişi belirlenmiş oldu. Şartın kabulü ile İKT'nin temel amaçları “Üye devletler arasında dayanışmayı geliştirmek; ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel vb. alanlarda iş birliğini pekiştirmek; ırk ayrımını, eşitsizliği ve sömürgeciliğin her çeşidini ortadan kaldırmak; milletlerarası barışa yardım etmek için gerekli ölçüleri koymak; mukaddes beldelerin korunması için ortak çaba sarfetmek; Filistin halkının mücadelesini desteklemek ve onlara yardım etmek; Müslüman halkların bağımsızlık ve millî haklarını elde etmeleri için mücadelelerini desteklemek. Teşkilâtın

¹³¹ A.g.e, 45-46.

¹³² Sağlam, *İslam İşbirliği Teşkilatının (İİT) Uluslararası Bir Aktör Olma Potansiyeli*, 19.

başlıca ilkeleri de üye devletler arasında tam eşitlik; birbirlerinin toprak bütünlüklerine, bağımsızlık ve egemenliklerine saygı; iç işlerine karışmama; aralarında doğabilecek anlaşmazlıkları görüşme, ara buluculuk, uzlaşma veya hakem kararıyla halletme; herhangi birinin siyasî bağımsızlığına, millî birliğine veya toprak bütünlüğüne karşı güç kullanımı veya tehditten kaçınma olarak belirlenmiştir”¹³³3. DİBK toplantısında onaylanan şarta göre İKT üç temel organdan meydana gelmektedir. Bu organların ilki Teşkilata üye devletlerin üst düzey devlet yöneticilerinin katıldığı bu nedenle Devlet ve Hükümet Başkanları Toplantısı olarak da bilinen İslam Zirvesi’dir. İKT’nin en önemli karar alma organı olan zirve toplantıları üye ülkelerin ev sahipliğinde üç yılda bir yapılmakta ve Müslümanları ilgilendiren önemli sorunlar bu toplantıda ele alınmaktadır. İKT’nin ikinci önemli karar organı ise İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı’dır. Teşkilata üye devletlerin Dışişleri Bakanlarının katılımı ile her yıl gerçekleştirilen bu konferans İKT Genel sekreterinin belirlemek, zirve toplantılarında alınan kararların uygulanmasını denetlemek ve İKT’nin işleyişini sağlayacak alt organları oluşturup bütçelerini belirlemek gibi görevleri yerine getirmektedir.¹³⁴ İKT’nin üçüncü temel organı ise Genel Sekreterlik’dir. İKT’nin idari yapısını temsil eden ve teşkilatın alt organlarını denetleyen Genel Sekreterlik Suudi Arabistan’ın Cidde ilinde yer almaktadır. Ayrıca üye ülkeler arasında uyumlu bir iş birliği sürecinin yaşanması için faaliyetler de yürüten Genel Sekreterlik düzenli olarak yayınladığı raporlarla üye ülkeler arasında gerçekleştirilen iş birliktelikleri hakkında bilgi paylaşımında bulunmaktadır. 1972 yılında üçüncüsü düzenlenen DİBK toplantısı İKT şartının kabulünün yanı sıra İslam Üniversitesi, İslam kültür çalışmaları yapan yeni merkezlerin kurulması ve İslam ülkeleri arasında güncel gelişmelerin daha iyi bir şekilde öğrenilmesi adına Uluslararası İslam Haber Ajansı kurulması gibi önemli kararlar da almıştır. Alınan bu kararlar ve üye ülkelerin ortak mutabakat çerçevesinde hayata geçirilen İKT Şartı nedeniyle 3. DİBK toplantısı İslam İşbirliği Teşkilatı’nın kurumlaşma sürecinin en önemli toplantılarından biri olma özelliğini günümüzde hâlâ korumaktadır.

İslam ülkeleri arasında gerçekleşen iş birliği süreçlerinin İKT bünyesinde kurumsal bir zeminde sürdürülme çabaları 3. DİBK toplantısında alınan önemli kararlar sonrasında da hız kesmeden devam ettirilmiştir. Bu doğrultuda 3. DİBK toplantısını takip eden ilk önemli gelişme 1970 yılında gerçekleşen 2. DİBK toplantısında gündeme gelen İslam Bankası oluşturma fikrinin 1973 yılında ilki ve 1974 yılında ikincisi düzenlenen Maliye

¹³³ Davut Dursun, “İslam Dünyasında Entegrasyon Hareketleri”, (Ankara: İşaret Yayınları, 1999), 142-149.

¹³⁴ Sağlam, *İslam İşbirliği Teşkilatının (İİT) Uluslararası Bir Aktör Olma Potansiyeli*, 22.

Bakanları Konferanslarında yeniden ele alınması olmuştur. Pakistan'ın 1. Maliye Bakanları Konferansı'nda kurulması yönünde bir teklif sunduğu İslam Kalkınma Bankası (IDB) Mısır'ın da katılım sağladığı bir süreç sonrası 1975 yılında faaliyete geçirilmiştir. Kuruluşu gerçekleştirilen IDB'nin temel amacı ise İslami değerlere uygun bir bankacılık uygulaması ortaya koyarak İslam ülkeleri arasında ekonomik kalkınmayı desteklemektir.¹³⁵ Bu amaç doğrultusunda hareket eden ve İslam Dinarı para biriminde sermaye stoku bulunan IDB İslam ülkelerine yönelik desteğini günümüzde aktif bir şekilde devam ettirmektedir. Bu gelişmeleri takip eden 1974 yılı içerisinde ikincisi düzenlenen İslam Zirvesi'nde ise 1.ve 2. Maliye Bakanları Konferansının İslam ülkeleri arasındaki ekonomik iş birliğine katkı sağlayan kararlarının devamı niteliğinde bir karar alınarak İslami Dayanışma Fonu oluşturulmuştur. Oluşturulan bu fon temelde İslam ülkelerini ekonomik yönde destekleyerek Müslümanların hayat standartlarını yükseltmek, İslam kültür ve değerlerini geliştirmek, 3. DİBK'te kurulması yönünde görüşmelerin başlatıldığı İslam üniversitelerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve bu sayede İslam ülkeleri arasında iş birliği ve dayanışmayı güçlendirmek amaçlarına hizmet etmeyi hedeflemektedir.¹³⁶

Bu gelişmeleri takip eden 1975 yılı 6. DİBK toplantısında İKT'nin temel kuruluş sebebi olan Filistin meselesi ile daha iyi bir şekilde ilgilenebilmesi adına Kudüs Kurulu ve radyo ve televizyon gibi döneminin önemli iletişim araçları aracılığıyla İslam ülkeleri arasında gündeme dair bilgi alışverişini sağlayabilmek adına ise İslam Devletleri Yayın Teşkilatı'nın kurulması kararlaştırılmıştır. İKT çatısı altında oluşturulan mevcut alt kuruluşları 1976 yılı 7. DİBK toplantısında kurulmasına karar verilen İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi ile İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi takip etmiştir. 1977 yılına gelindiğinde Uluslararası Kızılay İslam Kurulunun temelleri 8. DİBK'te atılmış ve 1978 yılında Teknoloji İslam Üniversitesi kurulmuştur. 1979 yılı 10. DİBK toplantısında ise İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü kurulması fikri görüşülüp kurulması yönünde karara bağlanmıştır.¹³⁷

Daha önce de değinildiği üzere İKT'nin temelleri Halifeliğin kaldırılması sonrası dönemde İslam ülkeleri arasında birliği sağlayacak bir kurumsal iş birliği yapılanması oluşturma çabalarının sonucu olarak 1969 yılında atılmaya başlanmıştır. İslam ülkeleri

¹³⁵ Muslu, *Uluslararası Sistemde Uluslararası Örgütlerin Rolü: İslam Konferansı Örgütü Örneği*, 66.

¹³⁶ Şefik Çalışkan, *İslam Konferansı Örgütü* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 66-67.

¹³⁷ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 52-57.

kuruluşundan 1980’li yıllara kadar geçen 11 yıllık süre zarfında İKT’nin kurumsallaşma sürecini tamamlamak adına birçok önemli adım atmış ve mevcut iş birlikteliğini geliştirmeye yönelik yeni yapılanmalar oluşturmuştur. Lâkin her ne kadar İKT’nin kurumsallaşma sürecinde önemli adımlar atılmış ve bu sayede Filistin meselesi temelinde başlayan İslam ülkeleri arasındaki iş birliği süreci genişleyerek ekonomiden kültüre geniş bir alana yayılmış olsa da başta Filistin meselesi olmak üzere İKT’nin var oluş nedeni olan birçok temel mesele 80’li yıllara gelindiğinde hâlâ çözüme kavuşturulamamıştır. Filistin meselesinin çözümüne yönelik somut adımların sınırlı kalmasının yanı sıra, İKT’nin üye ülkeler arasında yaşanan Irak–İran Savaşı ve Sovyetler Birliği’nin Afganistan’ı işgali gibi gelişmeler karşısında ortak ve etkili bir siyasi tutum ortaya koymakta zorlanması, teşkilatın kurumsal etkinliğine ilişkin tartışmaları artırmış; mevcut yapısının sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. Bu gündemlere ek olarak Mısır ve İsrail arasında Camp David sürecinin yaşanması İKT’nin kuruluşunun asli nedeni olan Filistin Meselesinde dahi üyesi olan ülkeler arasında ortak bir tutum sergilenerek hareket edilebilmesini sağlayamadığı izlemi oluşturmuştur.¹³⁸ Bu gündemler eşliğinde 1981 yılında Suudi Arabistan’ın ev sahipliğinde toplanan 3. İslam Zirve Konferansı mevcut meseleler ve İKT’nin mevcut yapısı hakkında önemli kararlara imza atılmasına imkân tanımıştır. Zirvede görüşülen temel konuların başında gelen Filistin meselesi hakkında Genel Sekreterlik bünyesinde İsrail’i Boykot Bürosu ve Filistin Meselesi ile ilgilenecek bir genel sekreter yardımcısı atanması kararı alınmıştır. SSCB’nin Afganistan’ı işgali meselesinin çözüme kavuşturulmasını sağlamak adına ise İran, Pakistan, Tunus ve Gine’nin Dışişleri Bakanları ve İKT Genel Sekreteri’nden oluşan bir Afganistan Komitesi oluşturulması kararı alınmıştır. Ayrıca zirvede yayınlanan Mekke Bildirisi ile İKT’ye üye İslam ülkeleri mevcut iş birliği süreçlerinin devam ettirileceği konusundaki kararlılıklarını ifade ederek üye ülkeler arasında çıkabilecek olası sorunları ise barışçıl yollarla çözüme kavuşturacaklarına yönelik ortak beyanlarını bildirmişlerdir.¹³⁹

3. İslam Zirvesi sadece mevcut sorunlara yönelik önlemler alınmasına katkı sağlamakla kalmayıp ayrıca teşkilatın kurumsal yapısı hakkında da önemli kararların alınmasını sağlamıştır. Nitekim Teşkilatın daimî komiteleri arasında yer alan İktisadi ve Ticari İşbirliği Daimi Encümeni, Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Daimi Encümeni, Enformasyon ve Kültür İşleri Daimi Encümeni yapılanmalarının bu zirvede oluşturulması

¹³⁸ Bilal Sağlam, “İİT’nin Ortadoğu İcraatları”, (Erişim 22 Eylül 2025).

¹³⁹ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 54-56.

kararlaştırılmıştır.¹⁴⁰ Hayata geçirilen bu üç daimî komisyona ek olarak yeni dönemde ortaya çıkan ve çözüm bekleyen sorunların İslam dininin temel öğretilerine uygun şekilde içtihat edilerek hükme bağlanabilmesi adına İslam Fıkıh Akademisi de kurulmuştur. Ayrıca Uluslararası İslam Adalet Divanı ve İslam Ticareti Geliştirme Merkezi gibi kuruluşlar oluşturularak ve ekonomik iş birliğini geliştirmeye yönelik ortak eylem planı hazırlanarak ekonomiden hukuka geniş bir yelpazede İslam ülkeleri arasında iş birliğinin daha güçlü bir şekilde geliştirilip derinleştirilmesi hedeflenmiştir.

80'li yılların başlarında İKT'nin kurumsal yapısını güçlendirmeye yönelik başlatılan yeni süreç mevcut sorunlara etkin ve başarılı çözümler üretilebilmesi adına reform hareketleriyle de desteklenmeye çalışılmıştır. Bu yıllarda başlayan ilk reform hareketlerinde İKT'nin yapısal sorunlarına çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Bu hedef doğrultusunda 1982 yılında başlayıp 1989 yılına kadar devam eden Niamey reform süreci gerçekleştirilmiş ve 1989 yılında yapılan Riyat Konferansı'nda alınan kararlarla ilgili süreç bir neticeye vardırılmıştır. İKT'nin 80'li yıllara damgasını vuran ilk reform girişiminde Teşkilata bağlı kurumların yeniden düzenlenip güçlendirilmesi ve karar alma süreçlerinde kurumların uyum ve iş birliği içerisinde faaliyet yürütebilme kapasitelerinin artırılması hedefleri benimsenmiş ve bu hedefler hayata geçirilmeye çalışılmıştır.¹⁴¹

1991 yılında SSCB'nin yıkılması sonrasında Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazandıkları yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemde bağımsızlıklarını yeni kazanan Türk-İslam devletlerinin de üyeliklerinin kabul edilmesi ile birlikte İKT'nin üye yapısı ve coğrafi olarak etki alanı nihai anlamda şekillenmiştir. İKT'nin üyelik yapısının şekillenmesi sürecinde temel faktör olarak nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşan ülkelerin üyelik başvurularının dikkate alınması ön koşulu etkili olmuştur. Bununla birlikte, teşkilatın üyelik pratiği incelendiğinde, söz konusu koşulun zaman zaman esnek biçimde yorumlandığı ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman olmamasına karşın Surinam ve Guyana ile Afrika'dan Mozambik ve Uganda gibi bazı ülkelerin de tam üyeliğe kabul edildiği görülmektedir. Pratikte karşımıza çıkan bu esnekliğin temel amacı ise İKT'nin politikalarıyla benzer çizgide olan Müslüman azınlıkların yaşadığı ülkeleri ortak bir çatı altında toplayarak daha etkili politikalar üretme arzusu olmuştur. Ancak 2008 yılında Dakar Zirvesi'nde kabul edilen yeni Şart ile birlikte, Birleşmiş Milletler üyesi olma ve Müslüman çoğunluğa

¹⁴⁰ Muslu, *Uluslararası Sistemde Uluslararası Örgütlerin Rolü: İslam Konferansı Örgütü Örneği*, 52.

¹⁴¹ İlay Aygün Kılıç, *İslam İşbirliği Teşkilatı ve Ekmeleddin İhsanoğlu Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 29.

sahip bulunma kriterleri üyelik için açık biçimde tanımlanmıştır. Bu bağlamda şekillenen İKT'nin üyelik yapısı incelendiğinde 1969 yılında Rabat'ta düzenlenen Birinci İslam Konferansına katılan Afganistan, Cezayir, Çad, Endonezya, Fas, Güney Yemen, Gine, İran, Kuveyt, Lübnan, Libya, Malezya, Mali, Mısır, Moritanya, Nijer, Pakistan, Somali, Sudan, Suudi Arabistan, Tunus, Türkiye, Ürdün, Yemen Arap Cumhuriyeti ve Hindistan Müslüman Topluluğu ile birlikte İKT'nin 25 kurucu üyeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. 1970 yılında gerçekleşen 1. DİBK'te Senegal ve 1972 yılında düzenlenen 3. DİBK'te Bahreyn Krallığı, Birleşik Arap Emirliği, Katar, Oman Sultanlığı, Sierra Leone Cumhuriyeti ve Suriye Arap Cumhuriyeti devletlerinin katılımıyla İKT üye sayısı Şartın onaylandığı 1972 yılında 32'ye ulaşmıştır. 1974 yılında Bangladeş, Burkina Faso, Kamerun, Gabon, Gambiya, Gine-Bissau Cumhuriyeti, Filistin ve Uganda, 1975'te Irak ve Maldiv Cumhuriyeti, 1976'da Komor Birliği, 1978 yılında Cibuti, 1983'te Benin Cumhuriyeti, 1984'te Brunei Darüsselam ve 1986 yılında Nijerya'nın İKT'ye katılması sonrasında İKT üye sayısı 45'e yükselmiştir. Türk devletlerinin üyeliklerinin gerçekleştiği 90'lı yıllarda İKT'ye üyeliği kabul edilen ilk ülke Azerbaycan olmuştur. Dakar'da gerçekleşen 6. İslam Zirvesi'nde üyeliği onaylanan Azerbaycan'ı 1992 yılında gerçekleşen 6. Olağanüstü DİBK toplantısında üyelikleri onaylanan Arnavutluk, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın katılımları takip etmiştir. Bu katılımları 1994 yılında Mozambik Cumhuriyeti, 1995'te Kazakistan, 1996'da Özbekistan ve Surinam Cumhuriyeti, 1997'de Togo Cumhuriyeti, 1998'te Guyana Cumhuriyeti ve 2001 yılı 28. DİBK toplantısında Fildişi Sahilinin katılımları takip etmiş ve bu sayede İKT günümüzdeki güncel rakam olan 57 üye sayısına ulaşmıştır.¹⁴²

2000'li yıllara gelindiğinde Afrika kıtasında 27, Asya kıtasında 26, Avrupa kıtasında 2 ve Amerika kıtasında da 2 üyesi bulunan İKT, sahip olduğu mevcut üye kapasitesi ve etki etmiş olduğu coğrafi alan dikkate alındığında Birleşmiş Milletler'den sonra uluslararası sistem içerisinde ikinci büyük kurumsal iş birliği yapılanması hâline geldiği anlaşılmaktadır. Sahip olduğu yapısal büyüklüğe karşın İslam coğrafyasında varlığı devam etmekte olan mevcut sorunlara yönelik başarılı çözümler üretemeyen örgüt, 2000'li yıllara gelirken patlak veren Bosna ve Körfez Savaşları, Somali İç Savaşı, radikal yapılanmalarının oluşumu ve artan İslamofobi¹⁴³ gibi yeni sorunlarla da mücadele etmek

¹⁴² İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 54-56.

¹⁴³ İslamofobi, etimolojik kökeni itibarıyla "İslam" ve korku anlamına gelen "fobi" kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuş, kelime anlamı olarak "İslam korkusu" veya "Müslümanlara karşı duyulan korku ve nefret" şeklinde ifade edilen bir kavramdır. Ancak akademik literatürde ve güncel

zorunda kalmıştır. Özellikle İslamofobi ile mücadele, İKT'nin Genel Sekreterlik vasıtasıyla sürdürdüğü önemli bir ortak gündem konusudur. İKT Genel Sekreterliği 11 Eylül sonrasında güçlenmiş bulunan İslamofobi yani Müslüman karşıtı önyargı, ırkçı nefret ve hareketlere karşı uluslararası kuruluşlar ile iş birliğini sürdürmek suretiyle siyasi ve kültürel çalışmalar gerçekleştirmektedir. Bu çalışmaların ilki, İslamofobinin bariz bir şekilde ve daha da artarak kendisini göstermekte olduğu Batı dünyasıyla İslam dünyası arasında karşılıklı diyalog ortamı oluşturma çağrısıyla yapılmıştır. 9-11 Aralık 1997'de Tahran'da gerçekleşen Yedinci İslam Zirvesinde yapılan çağrıyla Batı dünyasının İslam medeniyetini daha yakından tanınması ve İslam'a ve Müslümanlara yönelik önyargı ve ırkçı nefret söylemlerinin azaltılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda atılan adımlar sonucunda, 2001 yılı BM tarafından Medeniyetler Arası Diyalog Yılı ilan edilmiştir.¹⁴⁴ İKT, ayrıca 2005 yılı itibariyle İslamofobiyle mücadeleyi mutlak bir hedef olarak tanımlamış ve Genel Sekreterlik bünyesinde kurulan İslamofobi Gözlemevi aracılığıyla İslamofobi biçimlerini doğrudan izleme, yıllık rapor yayınlama ve ilgili kurumlarla iş birliği içerisinde çözümler üretebilme hedeflerine yönelik ciddi adımlar atmıştır.¹⁴⁵ Ancak bu gelişmelere rağmen, başta Batı ülkeleri olmak üzere, İslamofobi dünya genelinde artış göstermeye devam etmiştir. Özellikle 2000'li yıllar itibariyle Batı tarafından üretilen terörle savaş söylemi kapsamında İslam coğrafyasına yönelik gerçekleştirilen saldırıların meşrulaştırılmaya çalışılması, İslam'ı şiddetle ve terörle özdeşleştirerek güvenlikleştirme hedefine hizmet etmiş;¹⁴⁶ ilerleyen süreçte yükselen aşırı sağ ve göçmen karşıtlığı politikaları ise Müslümanlara ve İslam'a yönelik saldırıların farklı coğrafyalarda artmasını besleyen dinamikler arasında yer almıştır.¹⁴⁷ Bu dönemde yaşanan ve Müslümanlara yönelik artan terör ve yükselen nefret söyleminin en çarpıcı örneklerinden biri, 15 Mart 2019'da Yeni Zelanda'nın Christchurch şehrindeki El Nur Camii ve Linwood İslam Merkezi'ne yönelik gerçekleştirilen terör saldırısı olmuştur. 51 kişinin hayatını kaybettiği ve 49 kişinin ise yaralandığı bu terör eyleminin üçüncü yıl dönümünde, saldırının gerçekleştiği 15 Mart

tartışmalarda bu kavram, basit bir korku halinden ziyade çok daha kapsamlı ve sistemsel bir ırkçılık türü olarak tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda İslamofobi kavramı, Müslüman bireylere ve topluluklara karşı haksız ayrımcılık, İslam dinine karşı temelsiz düşmanlık, Müslümanların siyasi-toplumsal meselelerden dışlanması ve Müslüman karşıtı ırkçılık olarak tanımlanmaktadır.

¹⁴⁴ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 170-171.

¹⁴⁵ A.g.e, 174-175.

¹⁴⁶ Fatma Sarıaslan, "İslamofobinin Ekonomik Kökenleri ve ABD Dış Politikasının Küreselleştirici Rolü", *İletişim ve Diplomasi* 5 (Temmuz 2021), 97.

¹⁴⁷ Enes Bayraklı, "İslamofobi: Bir Kavramın Soy Kütüğü", *MEDİAD* 8/1 (Haziran 2025), 18-19.

tarihi İKT\İİT tarafından Uluslararası İslamofobiyle Mücadele Günü olarak ilan edilmiştir. İstanbul’da düzenlenen İKT\İİT Yürütme Komitesi olağanüstü toplantısında alınan bu kararı takiben, 2022 yılında Türkiye ve Pakistan’ın İKT\İİT adına sunduğu tasarı BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmiş ve böylece 15 Mart Uluslararası İslamofobiyle Mücadele Günü evrensel düzeyde resmiyet kazanmıştır. Karar ile birlikte insan haklarına ve farklı din ve inançlara saygıya dayalı, hoşgörü ve barış kültürü ile küresel diyalogu teşvik eden uluslararası çabaların güçlendirilmesi çağrısı da yapılmıştır. Kararda ayrıca dini inançları nedeniyle kişilere ve tüm ibadet yerlerine yönelik her türlü şiddet olayı güçlü bir şekilde kınanmış¹⁴⁸ lakin bu ortak duruş günümüzde İslamofobinin başta Batı ülkeleri olmak üzere dünya genelinde artarak devam etmesini durduramamıştır. Nitekim Chatham House, Avrupa İslamofobi Raporu ve Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı raporları İslamofobinin küresel ölçekte artarak devam ettiğini açıkça göstermektedir.¹⁴⁹

Son dönemlerde İKT acil çözüm üretilmesi gereken sorunlar karşısında da başarılı bir süreç yönetimi gerçekleştiremediği için ağır eleştirilerin hedefi hâline gelmiştir. Başta teşkilata üye ülkeler olmak üzere birçok farklı kesim tarafından yöneltilen eleştirilere kayıtsız kalamayan İKT yeni dönemde örgüt içi karar alma süreçlerini hızlandırmak ve alınan kararların başarılı bir şekilde hayata geçirilebilmesini sağlamak adına yeni bir reform sürecine girmiştir. 1990’lı yıllarda oluşturulan Akil Adamlar Grubu ve Hükümetlerarası Uzmanlar Grubu ile 2000’li yılların başlarında gerçekleştirilen Accenture girişimi yeni reform hareketinin ilk denemeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Lâkin reform girişimlerinin temel amacı olan örgüt içi etkin ve hızlı karar alma mekanizmalarının oluşturulması çabaları yine örgüt içinde ortak karar alma noktasında yaşanan sorunlar nedeniyle başarılı bir şekilde hayata geçirilememiştir.¹⁵⁰ İKT’nin rapor düzeyinde kalan ve hayata geçirilemeyen mevcut reform girişimleri sonrasında başarısızlıkla sonuçlanan bu süreci tersine çevirebilmek adına İKT üyesi İslam ülkeleri tarafından yeni reform girişimleri gerçekleştirilmiştir. DİBK tarafından yapılan Genel Sekreter atamasının 2004 yılında mevcut atama yöntemi olan oy birliği ile belirlenmesi kararı yerine gizli oy kullanılarak seçilmesi yöntemine geçilmesi yeni reform girişimlerinin ilk başarısı olarak

¹⁴⁸ Birleşmiş Milletler (UN), “Marking International Day to Combat Islamophobia, General Assembly Adopts Resolution Condemning Anti-Muslim Violence, Calling for Action against Religious Intolerance”, (Erişim 8 Ocak 2026).

¹⁴⁹ Bahse konu raporları incelemek için bkz. <https://www.chathamhouse.org/2017/02/what-do-europeans-think-about-muslim-immigration> ; <https://islamophobiareport.com/islamophobiareport-2024.pdf> ; https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2024-being-muslim-in-the-eu_en.pdf

¹⁵⁰ Kılıç, *İslam İşbirliği Teşkilatı ve Ekmeleddin İhsanoğlu Örneği*, 30-32.

karşımıza çıkmaktadır. İKT tarihinde seçimle başa gelen ilk başkan olan Ekmelettin İhsanoğlu'nun İKT'nin başarılı bir reform süreci geçirerek çağının gereksinimlerini karşılayabilecek modern bir yapılanmaya dönüştürülmesi gerektiğine yönelik yapmış olduğu vurgu yeni dönemde reform girişimlerinin üye İslam ülkeleri ve İKT genel Sekreterliğinin güçlü desteğiyle daha cesur bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda 2005 yılında Suudi Arabistan'ın davetiyle Mekke'de olağanüstü olarak toplanan İslam Zirvesi yeni reform döneminin temellerini atmıştır. Zirvede gerçekleştirilmesi kararlaştırılan reform süreci 10 yıllık eylem planı ile hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Genel olarak bakıldığında 10 yıllık eylem planı ile başlayan yeni reform süreci içerisinde yer alan önemli başlıklar şunlardır:

1-) İKT kurucu metni olan Şartın modern ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yeniden gözden geçirilmesi

2-) Acil konularda etkin ve hızlı karar alınabilmesi adına bir Yürütme Kurulu oluşturulması

3-) Müslümanların karşılaştığı olduğu yeni sorunlara karşı İslam dininin farklı içtihat yöntemlerini dikkate alarak ortak ve etkili çözümler geliştirecek İslam Fıkıh Akademisi'nin hayata geçirilmesi

4-) İslam ülkeleri arasında güncel bilgi alışverişini sağlayan Uluslararası İslam Haber Ajansı ve ekonomik anlamda İslam ülkeleri arasındaki iş birliğini destekleyen İslam Dayanışma Fonu'nun daha aktif rol oynayabilecek şekilde yeniden yapılandırılması

5-)İKT'nin uluslararası yapı içerisinde varlığını ve etkinliğini daha aktif bir şekilde hissettirebilmesini sağlamak

6-) İKT'nin doğal afetler ve insani yardım konularında daha aktif ve güçlü bir şekilde çalışmalar gerçekleştirebilmesi adına güçlendirilmesini sağlamaktır.¹⁵¹

2005 yılı Olağanüstü Mekke Zirvesi'nde başlayan yeni reform süreci 2008 yılında düzenlenen 8. İslam Zirvesi'nde alınan önemli kararlar ile en önemli başarısını elde etmiştir. Nitekim Senegal'in ev sahipliğinde düzenlenen 8. İslam Zirvesi İslam coğrafyasında yaşanan mevcut sorunlara karşı etkili çözüm üretilmesi noktasında engel teşkil eden mevcut İKT Şartının değişen günümüz koşullarına uygun bir şekilde tasarlanan güncel hâlinin kabul edildiği bir konferans olmuştur. 8. İslam Zirvesi'nde kabul edilen yeni

¹⁵¹ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 94-98.

Şart İKT'nin Soğuk Savaş sonrası değişen uluslararası yapıya daha iyi uyum sağlayabilmesi ve İslam ülkeleri arasında iş birliği süreçlerinin değişen koşullara uygun bir şekilde başarıyla hayata geçirilmesi adına önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. 2011 yılında düzenlenen 38. DİBK kararıyla İslam Konferansı Teşkilatı'nın isim değişikliğine giderek günümüzdeki bilinen ismi olan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) adını alması devam eden reform sürecinin bir diğer önemli gelişmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Güncellenen yeni kurucu metni ve adı ile İİT yeni dönemde 11 temel organdan oluşmaktadır. Bu organlar: İslam Zirvesi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Daimi Komiteler, İcra Komitesi, Uluslararası İslami Adalet Divanı, Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonu, Daimi Temsilciler Komitesi, Genel Sekreterlik, Alt Organlar, Uzmanlık Kuruluşları ve İlgili Kuruluşlar'dır.¹⁵² İİT'ye bağlı temel organlardan biri olan Daimi Komiteler 4 alt kurumsal yapıdan oluşmaktadır. Bu yapılar: Kudüs Komitesi, Enformasyon ve Kültürel İşler Daimi Komitesi, Ekonomik ve Ticari İşbirliği Komitesi ve Bilim ve Teknoloji İşbirliği Daimi Komitesi'dir. İİT'ye bağlı Alt Organlar ise İslam Zirvesi ve DİBK kararıyla kurulan İslami Ticaret Geliştirme Merkezi, İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi ve İslami Fıkıh Akademisi gibi birçok kurum ve kuruluşlardan oluşmaktadır. Bu yapılanmalara ek olarak İslam Kalkınma Bankası, İslami Eğitim, Bilim ve Kültürel Organizasyonu ve İslami Devletler Yayın Organizasyonu ise İİT'ye bağlı temel organlardan biri olan Uzmanlaşmış Kurumlar arasında yer almaktadır. Son olarak İİT'nin Bağlı Kurumları ise İslam Ticaret ve Sanayi Odası, Dünya İslam Ekonomi Formu ve İslam Bankaları Uluslararası Birliği gibi kurumlar tarafından temsil edilmektedir.

2005 yılında olağanüstü olarak Mekke'de toplanan İslam Zirvesi ile başlayan reform sürecinin devamı niteliğinde olacak şekilde, 14-15 Nisan 2016 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen 13. İslam Zirvesinde 2016-2025 yıllarını kapsayan yeni On Yıllık Eylem Programı açıklanmıştır. Bu yeni On Yıllık Planlama, üye ülkeler arasında dayanışmayı güçlendirmeyi ve Müslüman dünyasının karşılaştığı siyasi, ekonomik ve sosyal zorluklara karşı ortak çözümler üretmeyi hedefleyen 107 hedefle 18 öncelikli alana odaklanmış bir yol haritası niteliği taşımaktadır. Başta Filistin davası, barış, güvenlik ve terörle mücadele olmak üzere, yoksulluğun giderilmesi, eğitim, sağlık ve çevre gibi konu başlıkları, belirlenmiş olan on sekiz farklı öncelikli alanın kapsamına girmektedir. Bu

¹⁵² Çalışkan, *İslam Konferansı Örgütü*, 48.

öncelikler sırasıyla Filistin ve Kudüs; Terörle Mücadele, Aşırıçılık, Şiddet İçeren Aşırıçılık, Radikalleşme, Mezhepçilik ve İslamofobi; Ilımlılık, Kültürel ve Dinler Arası Uyum; Barış ve Güvenlik; Çevre, İklim Değişikliği ve Sürdürülebilirlik; Yoksulluğun Giderilmesi; Ticaret, Yatırım ve Finans; Tarım ve Gıda Güvenliği; İstihdam, Altyapı ve Sanayileşme; Bilim, Teknoloji ve İnovasyon; Eğitim; Sağlık; Kadınların İlerlemesi ve Güçlendirilmesi, Aile Refahı ve Sosyal Güvenlik; Ortak İslami İnsani Eylem; İnsan Hakları, İyi Yönetişim ve Hesap Verebilirlik; Medya ve Kamu Diplomasisi; BİT ve Dijital Bilgi Yapısı ve İİT Kurumsal Reformları başlıkları altında derlenmiştir.¹⁵³ Teşkilat, ikinci On Yıllık Planlamayla ekonomik entegrasyonu artırmayı, teknolojik gelişimi teşvik etmeyi ve İslami değerleri küresel ölçekte savunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, kurumsal yapının modernize edilmesi ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması için üye devletler arasında daha etkin bir iş birliği modeli hayata geçirilmesi amaçlanmıştır. Yeni planlama, İslam dünyasının refahını artırmak adına belirlenen vizyonun hayata geçirilmesi için somut stratejik hedefler ve uygulama ilkeleri içermesi hasebiyle önemli bir reform çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu noktada bir hususa özellikle değinmek gerekmektedir. Her ne kadar İİT içerisinde On Yıllık Planlamalarla örgüt daha işlevsel bir hale getirilmeye çalışılsa da İslam dünyasının içerisinde bulunduğu mevcut durum ilgili reform ve kurumsal iyileştirmelerin hâlâ yetersiz olduğunu bizlere gösteriyor. Bu nedenle devam etmekte olan reform sürecinin örgütün çözüm bulmak zorunda olduğu mevcut sorunları giderebilecek şekilde planlanıp uygulanması İİT'nin geleceği için hayati bir öneme sahiptir.

4.2.3. Birliğin İşlevsellik Sınavı: Arap Baharı ve İsrail Soykırımı Ekseninde Bir Değerlendirme

Reformlarla başlayan yeni dönemde daha kuşatıcı bir isim ve iyileştirilmiş Şart ile İslam ülkeleri arasında iş birliğini koruyup sürdürmeyi amaçlayan İİT, 2011 yılında başlayan Arap Baharı süreciyle birlikte önemli bir sınav dönemine girmiştir. Ekonomik sorunlar ve baskıcı yönetim anlayışlarına karşı halk kitlelerinin ayaklanmaları ile başlayan bu dönem, birçok İslam ülkesinde iç savaşlara ve bölgesel istikrarsızlıklara neden olmuştur. Bu süreçte baş gösteren şiddet olayları ve iktidar değişimleri İİT üyesi ülkelerin siyasî istikrarsızlık dönemine girmelerine, yaşanan iç savaşlar nedeniyle Müslüman nüfusunun

¹⁵³ İslam İşbirliği Teşkilatı (OIC), “The OIC – 2025 Programme of Action” (Erişim 9 Ocak 2026).

önemli bir kesiminin temel sağlık, gıda ve barınma malzemelerine erişim sorunları yaşamasına ve küresel bir sorun hâline gelen yeni mülteci akınları ve terör yapılanmalarının oluşmasına neden olmuştur. İİT her ne kadar ciddi bir reform süreci geçirerek kurumsal yapısında önemli yenilikler gerçekleştirmiş olsa da Teşkilata üye olan devletler arasında yaşanan fikir ve çıkar ayrılıkları sebebiyle Arap Baharı sürecinde ve sonrasında yaşanan sorunlara yönelik başarılı çözümler ortaya konulamamıştır. Başta İslam ülkelerinin yeniden siyasî ve ekonomik istikrarlarını kazanması konusu olmak üzere bölgesel terör yapılanmalarının oluşumunu engelleme ve İslam ülkeleri arasında yaşanan fikri ayrılıklarını ve çıkar çatışmalarını barışçıl bir şekilde çözüme kavuşturma noktasında başarısız olan İİT, beklentileri karşılayamayışı nedeniyle reform döneminde de eleştirilerin hedefi hâline gelmiştir.

Arap Baharı döneminde yaşanan sorunlara yönelik İİT'nin aktif ve etkili çözümler üretememesinin temelinde yatan neden reform öncesi dönemde olduğu gibi yeni dönemde de İİT bünyesinde ortak kararlar alınıp başarılı bir şekilde hayata geçirilememesi olmuştur. Bu noktada İİT'nin karar alma usulü ve karar verme süreçlerinde etkili olan üye ülkelerin rolü önemli bir inceleme konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. İİT Şartı'nın 33. Maddesi gereği kararlar öncelikle konsensüs yani üyelerinin tamamı arasında gerçekleşen bir uzlaşılıyla alınmaktadır.¹⁵⁴ Ortak uzlaşının sağlanamaması durumunda ise, eğer Şartta belirtilen aksine bir durum söz konusu değilse,¹⁵⁵ kararlar toplantıya katılan ve oy kullanan üyelerin üçte iki (2/3) çoğunluğuyla alınmaktadır. Ancak İİT bünyesinde ortak bir konsensusun oluşması durumu, üyesi bulunan 57 ülkenin sahip olduğu farklı ulusal çıkarlar, mezhep anlayışları ve ideolojik yaklaşımlar düşünüldüğünde oldukça nadir bir şekilde gerçekleşmektedir. Teşkilatın sahip olduğu bu heterojen yapısı özellikle yüksek politika alanlarını giren güvenlik ve dış politika konularında tam bir uzlaşının sağlanamamasına neden olmaktadır. Bu duruma karşın üçte iki çoğunluk sağlanarak ortak karar alınsa bile bu sefer kararların üye ülkeler tarafından uygulanması noktasında sorunlar yaşandığı gözlemlenmektedir. Nitekim İİT, üyeleri üzerinde yaptırım gücü olmayan bir örgüttür. İİT Şartının 1. Maddesi gereği örgüte üye devletler kendi kaderlerini tayin ve iç işlerine karışılmaması haklarına sahiptir.¹⁵⁶ Ayrıca yaşanabilecek olası anlaşmazlık

¹⁵⁴ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 337.

¹⁵⁵ İİT Şartına göre yeni üye kabulü (İİT Şartı 3. Maddesi) veya bir devlete ya da uluslararası kuruluşla gözlemci statüsü verilmesi (İİT Şartı 4. Maddesi) gibi konularda üyelerin tamamını kapsayan mutlak bir konsensusun oluşması zorunludur.

¹⁵⁶ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 324.

durumlarında sorunların istişare, müzakere, uzlaşma veya tahkim yoluyla çözülmesi zorundallığı Şartın 37. Maddesi gereğince zorunlu koşullmaktadır.¹⁵⁷ Bu nedenle İİT, üyeleri üzerinde bağlayıcı olan kararlar alamamakta ve bu durum örgütün istişare forumundan öteye gidememesine neden olmaktadır. Bu yapısal ve politik engeller nedeniyle İİT, Yemen, Suriye ve Libya gibi iç savaşların yaşandığı bölgelerde etkili ve somut çözümler üretmekte yetersiz kalmıştır. Çünkü Yemen’de İran Husileri desteklerken Suudi Arabistan ve koalisyon ortakları uluslararası tanınan hükümet ya da anti-Husi bloğu desteklemiş, Suriye’de İran Esad rejimini desteklerken Türkiye, Katar ve Suudi Arabistan gibi ülkeler muhalifleri desteklemiş ve Libya’da Türkiye ve Katar Trablus merkezli BM tarafından tanınan meşru iktidarı desteklerken Mısır, BAE ve Suudi Arabistan ise General Halife Hafter’i desteklemiştir. Bu durum Arap Baharı sürecinde İİT’ye üye devletler arasında fikir ayrılıkları yaşandığını açıkça göstermektedir. İİT üyeleri arasında yaşanan bu dış politika farklılıkları ile teşkilatın mevcut yapısal sınırlamaları bir araya geldiğinde, Arap Baharı sürecinde yaşanan bölgesel sorunlara yönelik etkili çözümler üretilenmemiştir. Bu durum İİT’nin Arap Baharı sürecinde işlevsiz bir yapılanma olarak tanımlanmasına katkı sağlamıştır.

İİT’nin işlevsellik noktasında yaşadığı sorunları gözler önüne seren son olay 2023 yılı Ekim ayında başlayan ve günümüzde hâlâ devam etmekte olan İsrail soykırımı olmuştur. Kuruluşunun temel amacı Filistin meselesi olan İİT ise İsrail’in Filistin halkına yönelik Gazze’de yürütmekte olduğu soykırım harekâtına karşı ilk olarak kınamada bulunmuş ve yardım seferberliği başlatmıştır. Bu gelişmeyi takip eden 11 Kasım 2023 tarihinde İİT Suudi Arabistan’ın başkenti Riyad’da Arap Birliğiyle ortaklaşa Arap-İslam Ortak Olağanüstü Zirvesi’ni gerçekleştirmiştir.¹⁵⁸ Bu zirvede Arap Birliği ve İİT’nin yayımladığı ortak bildiriyle İsrail’in eylemleri savaş suçu olarak nitelendirilerek soykırımı meşrulaştırmaya yönelik ileri sürülen meşru müdafaa tezleri açık bir şekilde reddedilmiştir. Riyad Zirvesi’nde alınan kararlar önemli bir girişim olan Gazze Temas Grubu da oluşturulmuştur. Türkiye’nin de içerisinde yer aldığı Grup farklı ülkelere yaptığı ziyaretlerle İsrail üzerindeki diplomatik baskıyı artırarak BM Genel Kurulu oylamalarında Filistin lehine geniş bir mutabakat oluşmasını sağlamıştır. Aynı zirve kapsamında kurulan Medya Gözlemevi ise İsrail soykırımını dijital platformlar ve haftalık raporlar yoluyla

¹⁵⁷ A.g.e, 338.

¹⁵⁸ İletişim Başkanlığı (TCİB),” Arap İslam Ortak Olağanüstü Zirvesi Sonuç Bildirgesi” (Erişim 8 Ocak 2026).

belgeleyerek yaşanan vahşeti gözler önüne sermiş; İİT bünyesinde oluşturulan Hukuki İzleme Birimi de Güney Afrika'nın Uluslararası Adalet Divanı'nda açtığı davayı destekleyerek İsrail'in işlediği soykırımı gözler önüne seren kanıtları derlemiştir. Tarihler Mayıs 2024 yılını gösterirken Gambiya'nın başkenti Banjul'da gerçekleşen 15. İslam Zirvesinde ise Banjul Deklarasyonu yayımlanarak İsrail'e yönelik silah ihracatının durdurulması için tüm devletlere çağrı yapılmıştır.¹⁵⁹Süreç boyunca Gazze'ye insani yardımın engelsiz girişi ve İsrail'e yönelik silah ambargosunun başlatılıp sürdürülmesi için uluslararası toplumu harekete geçiren teşkilat, Mart 2025'te ise Gazze'nin yeniden inşası için hazırlanan Arap Planı'nı kabul ederek Filistin halkının kendi topraklarındaki varlığını ve bağımsız devlet haklarını korumaya yönelik faaliyetlerini desteklemiştir.

Son iki yıllık süreç genel olarak incelendiğinde İİT'nin İsrail'in işlediği soykırım, etnik temizlik ve savaş suçlarını uluslararası hukuk ve küresel diplomasi zemininde çözmeye çalıştığı açıkça anlaşılmaktadır. İsrail'in her türlü savaş suçunu işleyip uluslararası hukuku defalarca çiğnemesine rağmen, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın (İİT) yine de diplomasi ve hukuk yolunda ısrar etmesi, beklenen caydırıcılığı sağlayamamıştır. Aksine bu pasif tutum hukuk tanımaz İsrail'i daha da cesaretlendirmiş ve İslam ülkelerinden somut bir savunma desteği alamayan masum Gazze halkına yönelik soykırım politikasını şiddetlendirmesine zemin hazırlamıştır. Yaşanan bu gelişmelerin de katkısıyla Gazze halkı günümüzde tarihin en büyük soykırımlarından birine maruz kalarak ağır bir insani krizle mücadele etmek zorunda kalmaktadır. İİT bünyesinde alınan kararların tavsiye niteliğini geçememesi, üyesi bulunan ülkelerin İsrail'le ticari ve diplomatik ilişkilerini sürdürmesi ve bu nedenle teşkilat bünyesinde ortak bir ekonomik yaptırımın hayata geçirilememesi, Teşkilatın bir barış gücü kurma yetkisi dahi olmadığı için sahadaki askeri operasyonları durdurma kapasitesinin sınırlı kalması kuruluş amacı olan Filistin Meselesinde dahi ortak bir karar alıp hayata geçiremeyen İİT'ye karşı ciddi bir güvensizliğin ve işlevsiz bir yapı olduğuna dair düşüncelerin güçlenmesine neden olmuştur.

İİT'nin hem Arap Baharı sürecinde hem de İsrail soykırımına karşı barış ve istikrarı sağlayıcı çözümler üretememesi durumu günümüzde İslam ülkelerinin acil çözüm beklenen konularda aralarındaki iş birliği ve dayanışmayı sağlayacak yeni yapılanmalar oluşturma arayışı içine girmelerine neden olmaktadır. İİT, geleceğini ciddi bir tehlikeye sokan bu

¹⁵⁹ Banjul Deklarasyonunun tamamı için bknz. <https://new.oic-oci.org/Lists/ConferenceDocuments/Attachments/2630/Banjul%20Declaration%20Final.pdf>

durumu bir çözüme kavuşturup işlevselliğini kazanabilmesi için karar alma ve uygulama süreçlerini güçlendirecek bir yapısal reform sürecini başarılı bir şekilde hayata geçirmesi gerekmektedir. Başta Filistin meselesi olmak üzere İİT nezdinde çözüm üretilmesi beklenen birçok önemli konu hakkında başarılı adımların atılması ve İslam ülkeleri arasındaki iş birliğinin daha fazla geliştirilmesi ancak İİT'nin karar alma süreçlerinde gerçekleştireceği iyileştirmelerle mümkün olacaktır.

5.BÖLÜM: İSLAM ÜLKELERİ ARASINDA İŞ BİRLİĞİ VE AB

5.1.İslam Ülkeleri Arasında İş Birliği ve Ulus Üstü Entegrasyon

Avrupalı devletler arasında AB modeli bir iş birliği yapılanması belli koşulların bir araya gelerek entegrasyon sürecini tetiklemesi sebebiyle hayata geçirilebilmiştir. Entegrasyon teorileri ise Avrupa Birliği'nin ortaya çıkışını mümkün kılan bu koşulları sistematik ve analitik bir çerçeve içinde ele almamıza imkân tanımaktadır. Bu bağlamda, entegrasyon teorilerinin Federalizmle başlayan ve zaman içerisinde Hükümetlerarasıcılık gibi daha gerçekçi ve ayakları yere basan yaklaşımlarla gelişen bir seyir izlemesi, Avrupa Birliği entegrasyon sürecinde yaşanan somut gelişmelerle doğrudan ilişkilidir. Bu ilişkiyi anlayabilmek ve İslam ülkeleri arasında iş birliği konusunu daha gerçekçi bir yaklaşımla ele almak adına, bu bölümde AB oluşum sürecini tetikleyen gelişmeler entegrasyon teorileri yardımıyla tespit edilip İslam ülkeleri arasında böylesi bir süreci başlatabilecek koşulların varlığı sorgulanacaktır. Bu nedenle bu bölüm iki temel alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlar: Federalizm Üzerinden Ulus Üstü Entegrasyonun Değerlendirilmesi ve Hükümetlerarasıcılık Yaklaşımı Üzerinden Ulus Üstü Entegrasyonun Değerlendirilmesi'dir.

5.1.1.Federalizm Üzerinden Ulus Üstü Entegrasyonun Değerlendirilmesi

AB oluşum sürecini tetikleyen temel nedenlerin başında dünya tarihinin en ölümcül ve yıkıcı savaşı olarak bilinen ve uluslararası sistemin yeniden şekillenmesi hususunda dönüm noktası teşkil eden 2. Dünya Savaşı gelmektedir. Rönesans ile başlayan ve Sanayi Devrimi ile birlikte devam eden dönemde uluslararası sistem içerisinde gücünün zirvesine ulaşan Avrupa, kendisini üzerinde güneş batmayan imparatorlukların bulunduğu, bilimsel gelişmelerin merkezi konumunda olan ve medeniyet anlayışının ölçüsünü belirleyip temsilciliğini üstlenen bir güç merkezi olarak tanımlamaktaydı. Lakin 2. Dünya Savaşı durumu tersine çevirecek önemli bir kırılmaya şahitlik etmiştir. Savaş sonrasında eski gücünü kaybeden Avrupa, savaşın sona erdiği 1945 yılında ağır ekonomik ve toplumsal sorunlarla karşı karşıya kalmış ve uluslararası sistem içerisinde sahip olduğu eski konum savaş sonrası dönemde Amerika ve Sovyetler Birliği arasında paylaşılmaya başlanmıştır.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Çağrı Erhan, “Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51/1 (Ocak 1996) 259-261.

Bu durum karşısında Avrupalı devletler hem savaş sonrası dönemde üstesinden gelmek zorunda oldukları sorunlara hızlı ve kalıcı bir şekilde çözüm bulabilmek adına hem de Avrupalı devletler arasında bir daha 2. Dünya Savaşı örneğinde olduğu gibi büyük yıkımlara sebebiyet verecek çatışmalar yaşanmaması için barış ve iş birliği mekanizmaları geliştirme ihtiyacı duymaya başlamışlardır. Barışa ve iş birliğine yönelik ihtiyacı en üst seviyede hissettirmesi nedeniyle 2. Dünya Savaşı, Avrupa Birliği'nin hayata geçirilmesi noktasında bir dönüm noktası olmuştur.

2. Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni koşullar AB oluşum sürecini teşvik edici bir etki yapmış ve entegrasyon teorileri bu koşulları farklı açılardan ele almak suretiyle bütünleşmenin gerekçelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Federalizm yaklaşımı 2. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da yaşanan sorunların daha önce de bahsetmiş olduğumuz gibi ortak bir anayasal düzenleme ile devletlerin egemenlik haklarını oluşturulacak olan ulus üstü bir yapılanmaya devrederek çözüme kavuşturmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Federalizm yaklaşımını savunan düşünürlerin bu görüşü desteklemelerinin altında yatan nedenlerden biri federal yönetim anlayışını başarılı bir şekilde hayata geçirebilmiş olan ABD örneğinden kaynaklanmaktadır. Uzun bir geçmişe dayanan Avrupa Birliği idealinin hayata geçirilmesi noktasında¹⁶¹ ABD'nin model olarak alınmasını teşvik eden gerekçelerin başında ise 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen iki büyük dünya savaşı esnasında ve sonrasında ABD'nin oynadığı kritik rol gelmektedir. Nitekim her iki savaşta da barışı getiren bir aktör olarak ön plana çıkan ABD, Avrupa'da oluşturmuş olduğu bu pozitif izlenim ve sahip olduğu güç potansiyelinden dolayı Avrupa birliğinin oluşturulması noktasında düşünürlerin model olarak aldığı bir örnek olmuştur. Bu nedenle federalizmin önemli isimlerinden olan Richard Coudenhove-Kalergi iki savaş arası dönemde Avrupa'da barış ve istikrarın sağlanabilmesi adına ABD örneğinden yola çıkarak Avrupa halklarını temsil eden bir Temsilciler Meclisi ve Avrupalı ülkeleri temsil eden bir Senato'nun oluşturulması gerektiğini savunmuştur.¹⁶² Her ne kadar Avrupa birliğinin sağlanması noktasında önce Coudenhove-Kalergi ve sonrasına Altiero Spinelli gibi önemli isimlerin girişimleri ile federal bir ulus üstü yapılanma oluşturulmaya çalışılsa da entegrasyon süreci, devletlerin egemenlik haklarını doğrudan üst bir otorite lehine devretmeye yanaşmamaları nedeniyle federalistlerin istediği şekilde hayata geçirilememiş ve Avrupa federasyonu hedefine günümüzde hâlâ ulaşamamıştır. Lâkin bu süreçte Federalizm yaklaşımına

¹⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. **2.1.1. Federalizm**

¹⁶² Mehmet Büyükkıçık, *Teoriden Pratiğe: Avrupa Birliği*, 8-9.

yöneltiren eleştiriler sonucu daha çok ön plana çıkan Konfederal yaklaşım İslam ülkeleri arasında iş birliğini sağlama noktasında Panislamcı düşünürlerin referans aldığı bir görüş olmuştur.¹⁶³ Nitekim 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğunun fiilen yıkılması nedeniyle İslam coğrafyasında yeni iş birliği arayışları başlatılmıştır. Savaş sonrası dönemde egemenliklerini yeni kazanan birçok İslam ülkesi bu süreçte yeni kazanmış oldukları egemenlik haklarından üst bir otorite lehine feragat ederek federal bir yapılanmayı hayata geçirme hedefine sahip değillerdi. Ayrıca birçok İslam ülkesi de aynı dönemlerde hâlâ sömürge altında yaşamakta ve bağımsızlıklarını kazanabilmek adına ciddi mücadeleler vermekteydiler. Bu koşullar altında İslam ülkeleri arasında federal bir iş birliği yapılanmasının hayata geçirilmesi ulaşılması güç bir hedef olarak görülmekteydi. Bu duruma karşın 1. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Milletler Cemiyeti örneğinden ilhamla konfederal yapılanmanın İslam ülkeleri arasında hayata geçirilmesi hedefi Panislamcı düşünürler tarafından daha ulaşılabilir bir amaç olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 1920’li yıllardan 1970’li yıllara kadar geçen süre içerisinde İslam birliğinin hayata geçirilmesi noktasında İslam ülkeleri arasında bir dizi konferans ve görüşmeler¹⁶⁴ gerçekleştirilmiştir. Bu çabalar neticesinde konfederal bir yapılanma olan İslam Konferansı Teşkilatı’nın- yeni adı ile İslam İşbirliği Teşkilatı- hayata geçirilmesi İslam ülkeleri arasında iş birliğinin sağlanabilmesi adına önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şahsına münhasır bir yapıya sahip olması nedeniyle uluslararası ve/veya ulus üstü bir yapılanma olarak kesin bir tanımlama yapılamamasına karşın Avrupa Birliği örgütü de İKT(İİT) gibi belli konularda gerçekleştirilen ortak bir uzlaşa ile üst otoriteye yetki devri gerçekleştirmesi nedeniyle konfederal bir yapılanma olarak tanımlanabilmektedir. Bu anlamda ortak bir benzerliğe sahip olan AB ve İKT(İİT) arasındaki farklılıklara ayrıntılı olarak 5.2. İslam İşbirliği Teşkilatı ve Avrupa Birliği başlığı altında yer verilecektir.

5.1.2.Hükümetlerarasıcılık Yaklaşımı Üzerinden Ulus Üstü Entegrasyonun Değerlendirilmesi

AB oluşum sürecini sistematik bir şekilde gerekçelendiren teori Hoffmann’ın kurucusu olduğu Hükümetlerarasıcılık yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre 2. Dünya Savaşı sonrasında oluşan iç ve dış koşullar Avrupa’da entegrasyon sürecini teşvik edici bir yapı

¹⁶³ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 35.

¹⁶⁴ Ayrıntı bilgi için bkznz. 4.2.1.Birliğin Doğuşu: Tarihsel Arka Plan ve Kuruluş Süreci.

arz etmiş ve AB entegrasyon süreci başarılı bir şekilde hayata geçirilmiştir. Ancak gerçekleştirilen bu entegrasyonun yüksek politika alanı dışında kalan ekonomik, sosyal ve hukuki konularda yaşandığını vurgulamak gerekmektedir. Bu görüşleri nedeniyle Hükümetlerarasıcılık AB entegrasyon sürecini açıklama noktasında en tutarlı gerekçelendirmeyi sunan yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının belirtmiş olduğu iç ve dış faktör ayrımı, 2. Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni koşullarda AB oluşum sürecini anlayabilmemiz adına başarılı bir açıklama ortaya koymuştur. Bu yaklaşıma göre 2. Dünya Savaşı ile birlikte ekonomik, askeri ve siyasî anlamda önemli kayıplar veren ve bu alanlarda zorluklar çekmeye başlayan Avrupalı devletler, yeniden güçlerini toplayarak iç ve dış tehlikelere karşı yeterli güce ulaşabilmek için böylesi bir bölgesel iş birliği yapılanmasına ihtiyaç duymaktaydılar. Bu noktada uluslararası sistemin çift kutuplu bir yapıya dönüşmeye başlaması entegrasyon sürecinin teşvik eden önemli bir dış faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü 2. Dünya Savaşı sonrasında hegemon bir güç olma yarışına giren ABD ve SSCB izlemiş oldukları politikalar nedeniyle çift kutuplu bir uluslararası sistemin oluşmasına neden olmuşlardır. Savaş sonrası çift kutuplu dünyada Doğu ve Batı bloklarına ayrılan devletler ise SSCB ve ABD'nin liderliğinde ortak bir amaç ve çıkar doğrultusunda iş birliği içerisinde hareket etme gereksinimi duymuşlardır Hâlihazırda bölgesel iş birlikteliğine ihtiyaç duyan Batı Avrupalı devletler Soğuk Savaş döneminde ABD yanında yer alarak hem SSCB'ye karşı bölgesel güvenliklerini temin etmek hem de ABD'nin bölgesel barış ve istikrarın yeniden sağlanması adına vermiş olduğu desteklerden yararlanmak için Avrupa Birliği fikrini daha çok benimsemiş ve bu iş birliği süreçlerine dahil olmuşlardır. Başka bir deyişle Hükümetlerarasıcılık yaklaşımına göre bir tehdit unsuru olarak SSCB ve bir teşvik unsuru olarak ABD'nin varlığı dış faktörlerin AB entegrasyon sürecini teşvik edici bir rol oynamasını sağlamıştır.

Avrupa Birliği'nin oluşum sürecini teşvik edici bir diğer neden ise Avrupa'da yaşanan savaşlardan dolayı Avrupalı devletlerin eski ihtişamlı günlerini geride bırakmaları ve uluslararası sistem içerisinde küresel dünyayı şekillendirebilecek derecede önemli bir güç unsuru olma özelliklerini kaybetmeleridir. Nitekim uzun yıllar savaş ve mücadele içerisinde olan Fransa ve Almanya yaşanan savaşlardan dolayı ciddi derecede kayıplar yaşamış ve 2. Dünya Savaşı itibarıyla kendi güvenliklerini sağlayamayacak duruma gelmişlerdir. Bir daha böyle bir durumun yaşanmaması için ise her iki ülke de aralarında savaşa ve rekabetlere neden olan ve ileride tekrardan çatışmalara neden olabilecek

sorunların daha barışçıl bir şekilde çözüme kavuşturulabileceği yeni iş birliği mekanizmaları geliştirme çabası içerisinde girmişlerdir. Hoffmann'a göre bu dönemde Fransa ve Almanya arasında iş birliği çabalarının başarıya ulaşmasının altında yatan temel neden, 2. Dünya Savaşı sonrasında ağır bir yenilgiye uğrayarak ikiye bölünen Almanya'nın batı kanadında kurulan Federal Almanya devletinin ABD'nin etkisi altında hareket etmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁶⁵ Nitekim Fransa ile iş birliğinin gerçekleştirilmesine yönelik herhangi bir direnç gösterme potansiyeline sahip olamayan Federal Almanya, savaş sonrası dönemde hem ABD'yi yeniden karşısına almamak adına hem de içinde bulunduğu kötü durum ve güçsüzlükten kurtulup saygınlık ve eşit haklara geçişini sağlamak adına Fransa'nın da çıkarları ile uyuşan bu entegrasyon sürecine destek vermiştir. Bu sayede Avrupa entegrasyon süreci için büyük bir engel teşkil etme potansiyeline sahip olan Fransa Almanya rekabeti iş birliğini destekleyici bir dönüşüm yaşamıştır. Ayrıca, bu iki bölgesel güç arasında gerçekleşen rekabetten dolayı olumsuz anlamda önemli derecede etkilenen Hollanda, Belçika ve Lüksemburg, bu rekabetlerin son bulması ve bu bölgesel güçlere karşı kendi çıkarlarını koruyup savunabileceği bir ortam oluşturabilmek adına bu iş birliği sürecine aktif katılım sağlamıştır. İtalya'nın da böylesi bir bölgesel iş birliği sürecinin dışında kalarak çağdaşları karşısında güç kaybına uğramamak adına desteklediği bu iş birliği süreci, AKÇT'nin kurulmasıyla başlayan bir Avrupa Birliği sürecini başlatmıştır. Alçak politika alanlarına gerçekleştirilen başarılı iş birliktelikleri ise ulus üstü entegrasyon sürecinin günümüze kadar devam etmesini sağlamıştır.

Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı açısından İslam ülkeleri arasında iş birliği konusu ele alındığında AB oluşum sürecine benzer bir entegrasyon sürecini teşvik edici iç ve dış faktörlerin bulunmadığı açıkça görülmektedir. Nitekim 2. Dünya Savaşı sonrası yaşanan Soğuk Savaş döneminde dış faktörler açısından İslam ülkeleri; AKÇT ile başlayan AB entegrasyon sürecine taraf olan ve Batı bloğunda yer alan kurucu altı Avrupa ülkesinden farklı olarak Doğu, Batı ve Bağlantısızlar olmak üzere üç farklı bloğa ayrılmış durumdaydılar. Bu nedenle Batı bloğunda yer alan İslam ülkeleri SSCB'yi bir tehdit unsuru olarak görürken Doğu bloğunda yer alan İslam ülkeleri ise ABD ve aynı blokta yer alan diğer devletleri tehdit unsuru olarak görmekteydiler. Bu durum 2. Dünya Savaşı sonrasında çift kutuplu yapıya dönüşen uluslararası sistem içerisinde İslam ülkeleri tarafından ortak bir dost ve düşman tanımı üzerinde uzlaşa sağlanamamasına neden

¹⁶⁵ Hoffmann, "Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe", 893-894.

olmuştur. Dolayısıyla Soğuk Savaş döneminin ilk yıllarında dış faktörler İslam ülkeleri arasında entegrasyonun teşvik edilmesinden çok anlaşmazlıkların çıkmasına sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı dönemlerde İslam birliği düşüncesine karşı artan Arap milliyetçiliği nedeniyle Arap İslam ülkeleri arasında Arap birliğinin kurulmasına yönelik çabalar da giderek artmaktaydı. Bu durum ise, İslam ülkeleri arasında iş birliğinin sağlanması yönünde çaba sarf eden başta Suudi Arabistan olmak üzere birçok İslam ülkenin, Arap milliyetçiliği üzerinden ulus üstü entegrasyonu gerçekleştirmeyi hedefleyen başta Mısır olmak üzere birçok İslam ülkesiyle anlaşmazlık yaşamasına neden olmaktaydı. Nitekim 1945 yılında kurulan Arap Devletleri Ligi ve 1958 yılında hayata geçirilmeye çalışılan Birleşik Arap Cumhuriyeti yapılanması, Arap milliyetçiliği politikalarından etkisinin hissedildiği döneminin önemli girişimlerindenidir. Bu nedenlerden ötürü 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde oluşan iç ve dış koşullar İslam ülkeleri arasında AB sürecine benzer bir iş birliği yapılanmasının hayata geçirilmesini engellemekteydi. Lâkin 1967 yılına gelindiğinde yaşanan Altı Gün Savaşları, Arap ülkelerinin Arap milliyetçiliği politikaları üzerinden ulus üstü bütünleşmeyi sağlama fikirlerini gözden geçirmelerine neden olmuştur.¹⁶⁶ 1969 yılında Avustralyalı bir Hristiyan Siyonist olan Denis Michael Rohan tarafından gerçekleştirilen Mescid-i Aksa'nın kundaklanması hadisesi sonrasında ise İslam ülkeleri ortak bir amaç etrafında toplanarak İslam birliğini hayata geçirme noktasında önemli bir adım atmış ve İKT(İİT) çatısı altında iş birliği yapmaya başlamışlardır. 1969 yılı itibarıyla iç ve dış faktörlerin İslam ülkeleri arasında iş birliğini teşvik edici bir dönüşüm yaşaması nedeniyle halifeliğin kaldırılması sonrası doğan İslam birliğini sağlayacak bir ulus üstü yapılanma oluşturma ihtiyacı kurulduğu günden günümüze kadar geçen süre içerisinde İKT(İİT) çatısı altında karşılanmaya çalışılmıştır.

Her ne kadar İKT(İİT), İslam birliğini güçlendirmeyi amaçlayan önemli bir iş birliği platformu olarak öne çıksa da, İslam ülkeleri arasında ulus üstü bütünleşmeyi sağlama noktasında başarılı bir entegrasyon örneği teşkil edememiştir. Bununla birlikte, İslam dünyasında ortak çıkarlar doğrultusunda geliştirilen iş birliği arayışları yalnızca İİT ile sınırlı kalmamış; daha önce de değinildiği üzere ekonomik, bölgesel ve sektörel temelde farklı iş birliği yapılanmaları da hayata geçirilmiştir. Bu iş birliği yapılanmalarından kimisi başarılı bir şekilde günümüze kadar varlığını devam ettirirken kimisi ise belli nedenlerden ötürü başarısızlığa uğrayarak günümüze kadar varlığını devam ettirememiştir. İslam

¹⁶⁶ Öztürk, *The Role Of Religion In International Relations: The Case Of The Relations Between Turkey And Organisation Of Islamic Cooperation (OIC)*, 12-13.

lkeleri arasında başarılı bir şekilde hayata geçirilen iş birliktelikleri günümüzde faaliyetlerini aktif olarak alçak politika alanına giren ekonomik ve toplumsal konularda sürdürmektedirler. Bu iş birliktelikleri arasında ise ilk bölümde her birine ayrıntılı olarak değinmiş olduğumuz¹⁶⁷ Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Petrol İhraç Eden Arap lkeleri Örgütü (OAPEC), Körfez Arap lkeleri İşbirliği Konseyi (KİK), Mağrip Arap Birliği (MAB), Gelişen Sekiz lke (D-8) ve Türk Devletleri Teşkilatı gibi birçok yapılanma yer almaktadır. Bu yapılanmalar her ne kadar alçak politika alanlarında faaliyet gösteriyor olsalar da zaman zaman yüksek politika alanına giren güvenlik ve dış politika gibi alanlarda da entegrasyon sürecini başlatma girişiminde bulunmaktadırlar. Bu girişimde bulunan örgütlerden birisi de Körfez Arap lkeleri İşbirliği Konseyi'dir. Nitekim KİK bir dış faktör olarak kuruluşunda önemli bir rol oynayan İran tehdidine karşı bölgesel güvenliği sağlayabilmek adına tıpkı Arap Devletleri Ligi örneğinde olduğu gibi ortak bir Arap gücü oluşturma girişiminde bulunmuştur.¹⁶⁸ Başarısızlıkla sonuçlanan bu ilk girişimleri 2015 yılında yaşanan yeni girişimler takip etmiştir. Nitekim 2015 yılı itibarıyla Ortak Arap Gücü adı altında askeri bir güç oluşturma konusunda önemli kararlar alınmış olmasına karşın, Arap lkeleri tarafından günümüzde hâlâ güvenlik alanında faaliyet gösteren ulus üstü bir askeri yapılanma hayata geçirilememiştir. Her ne kadar üyesi olan ülkeler ile ortak bir Arap gücü oluşturma girişiminde bulunmuş olsalar da ne KİK ne de AL yüksek politika alanına giren bu girişimlerini başarıyla sonuçlandıramadığı tarihi süreç incelendiğinde açıkça görülmektedir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzeri İslam lkelerinin alçak politika alanına giren konularda günümüzde çeşitli iş birliktelikleri ve entegrasyon çalışmaları gerçekleştirmekte olmalarına karşın hâlâ yüksek politika alanına giren konularda ortak entegrasyon süreçlerini hayata geçirip ulus üstü bir yapılanma oluşturma konusunda başarılı bir entegrasyon örneği ortaya koyamamışlardır. Bu durum Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının yüksek politika alanına giren konularda devletler arasında entegrasyonun sağlanamayacağına yönelik görüşünün günümüzde İslam lkeleri arasında gerçekleşen iş birliği yapılanmaları üzerinde geçerliliğini aktif bir şekilde koruduğunu göstermektedir.

İslam lkeleri arasında başarılı bir ulus üstü yapılanmanın oluşturulamamasının bir diğer sebebi, bu ülkelerin henüz kendi ulusal entegrasyon süreçlerini tamamlayamamış olmalarıdır. Hoffmann'ın da vurgulamış olduğu gibi ulus üstü entegrasyonun

¹⁶⁷ Bknz. 4.1.2. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönemde İslam lkeleri Arasında İş Birliği

¹⁶⁸ Dursun, "Körfez İşbirliği Konseyi".

gerçekleştirilmesi için öncelikle ulusal entegrasyonun sağlanması gerekmektedir.¹⁶⁹ Çünkü entegrasyon süreci aslında devletleri temsil eden hükümetler arasında gerçekleşmektedir. Eğer bir hükümet temsil etmiş olduğu devlet içerisinde bulunan diğer çıkar grupları ile ulus üstü entegrasyon konusunda ortak bir mutabakata varamamış ise olası bir iktidar değişiminde başa geçen yeni hükümet tarafından mevcut entegrasyon süreçleri engellenebilme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Bu nedenle ulus üstü entegrasyonun başarıyla hayata geçirilebilmesi adına öncelikle entegrasyon sürecine katılım sağlayan devletlerin bu süreci destekleyen birbiriyle uyumlu ortak bir ulusal politikaya sahip olmaları gerekmektedir. Bu sayede ulusal anlamda entegrasyonunu sağlayan devletler ulus üstü entegrasyon süreçlerini daha sağlıklı bir şekilde sürdürme imkânı bulacaklardır. Lâkin çoğu İslam ülkesi çıkar grupları ile ortak olarak benimsemiş olduğu bir ulusal politikaya sahip olmadığı ve bu nedenle iç siyasetlerinde başarılı bir bütünleşme gerçekleştiremediği için ulus üstü entegrasyonun öncelikli şartı yerine getirilememektedir. Bu durum ise İslam ülkeleri arasında ulus üstü entegrasyonun sağlıklı bir şekilde hayata geçirilmesi ve bu süreçlerin sürdürülmesi noktasında ciddi engellerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

İslam ülkelerinde iç siyasî entegrasyonun sağlanamaması hususunda, Kalkınma için Bölgesel İş Birliği yapılanması, önemli bir inceleme konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1964 yılında Türkiye, Pakistan ve İran tarafından kurulan Örgüt kuruluş amaçları itibariyle İslam ülkeleri arasında AB modeli bir entegrasyon sürecinin hayata geçirilmesi noktasında önemli bir iş birliği yapılanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Lâkin birliğe üye olan devletlerin 1960'lı yılların sonları ve 70'li yıllarda yaşamış oldukları siyasî sorunlar ve iç problemler, kendi çıkar grupları ile ulus üstü entegrasyonu destekleyici ortak ulusal politikalar geliştirip uygulamaları noktasında önemli sıkıntılar yaşamalarına neden olmuştur. Bu dönemde örgüte üye olan ülkelerin ulus üstü entegrasyonu sağlayacak istikrarlı bir ulusal politika oluşturmaması nedeniyle Kalkınma için Bölgesel İş Birliği Örgütü kuruluşundan kısa bir süre sonra etki ve önemini kaybetmeye başlamış ve 1979 yılında İran'da gerçekleşen devrim sonrasında yaşanan rejim değişimi nedeniyle faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. 1980'li yıllara gelindiğinde ise üye ülkelerin yeniden tanımlanan ulusal çıkarları, ulus üstü entegrasyonu gerçekleştirme noktasında yeterli düzeyde teşvik edici rol oynayamamıştır. Bu nedenle Kalkınma için Bölgesel İş Birliği yapılanması, 1964 yılındaki kuruluşunda hedeflediği AB benzeri ekonomik entegrasyon

¹⁶⁹ Hoffmann, "Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe", 904.

sürecini hayata geçirme hususunda başarısız olmuştur. Bu örgütün devamı niteliğinde olan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı; her ne kadar alçak politika alanına giren konularda iş birliğini aktif olarak sürdürüyor olsa da, üye devletlerin ulusal politika anlayışlarının birbiriyle çatışması nedeniyle AB modeline benzer bir entegrasyonu gerçekleştirememektedir. Bu örnekten de anlaşıldığı üzere İslam ülkelerinin ulusal düzeyde siyasî istikrar ve birliği sağlama noktasında yaşadıkları sorunlar ulusal entegrasyonu ve dolayısıyla ulus üstü entegrasyonu sağlama noktasında önemli sorunlara yol açmaktadır.

İslam ülkeleri arasında ulus üstü entegrasyonun gerçekleşmesi noktasında engel teşkil eden bir diğer faktör ise Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması sonrası dönemde ulusal yapılanmalarını inşa etmeye başlayan İslam ülkelerinin günümüzde ümmet olma bilinci yerine daha çok ulusal bilinçle hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması sonrası ilk dönemlerde Hoffmann'ın değimiyle yolculuk bagajları hafif olan İslam ülkeleri köklü bir geçmiş ve/veya güçlü bir devlet yapılanmasına sahip olmamaları nedeniyle entegrasyon süreçlerini hayata geçirme noktasında daha istekli bir şekilde hareket etmekteydiler. Bu nedenle bağımsızlıklarını kazanan çoğu İslam ülkesi ortak noktaları olan ümmet olma bilinciyle İslam birliğini ya da ortak noktaları olan etnik kimlikleri nedeniyle Arap birliğini sağlayarak ortak bir ulus üstü yapılanma oluşturma noktasında aktif bir çaba içerisindeydiler. Arap milliyetçiliğinin önemli bir ismi olan Cemal Abdul Nasır'ın liderliğindeki Mısır tarafından hayata geçirilmeye çalışılan Birleşik Arap Cumhuriyeti girişimi Arap birliğinin sağlanması adına bu noktada döneminin önemli bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Mısır ve Suriye ile başlayan ve daha sonra diğer Arap İslam devletlerini de içerisine alacak bir şekilde ulus üstü entegrasyonu gerçekleştirmeyi hedefleyen bu girişim güçlenmeye başlayan ulusal bilincin Arap birliğini oluşturma idealine üstün gelmesi nedeniyle hayata geçirilememiştir. Nitekim Arap dünyasında güçlü bir birleşik devlet kurma hayalinin somut bir örneği olarak tarihteki yerini alan Birleşik Arap Cumhuriyeti, Suriye ve Mısır'ın başta siyaset ve ekonomi olmak üzeri ulusal politikalarını oluşturan temel alanlarda sahip oldukları farklılıklar nedeniyle uzun ömürlü olamamıştır.

Günümüzde İslam ülkeleri arasında ulusal bilincin daha da fazla güçlenmesi ve ciddi bir tarihi birikim ve deneyimin oluşması ulus üstü entegrasyonun İslam ülkeleri arasında hayata geçirilmesini daha da zor hâle getirmektedir. Aslında günümüzde yaşanan ve İslam ümmetini doğrudan ilgilendiren başta Filistin meselesi olmak üzeri birçok sorunun varlığına rağmen İslam ülkeleri arasında ortak bir iş birliği sürecinin hayata

geçirilememesinin altında yatan temel nedenlerden biri de güçlenen ulusal bilincin ümmet olma bilincinin önüne geçmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim ulusal çıkarları farklılık arz eden birçok İslam ülkesi günümüzde İslam ümmetin ortak çıkarlarıyla ters düşse bile ulusal çıkarları doğrultusunda hareket ederek en önemli konularda dahi ortak bir iş birliği gerçekleştirememektedir. Filistin meselesi bu durumun geçerliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü aralarındaki çıkar çatışmalarına ve ihtilaflara rağmen Filistin sorununa çözüm bulabilmek adına 1969 yılında ortak bir iş birliği gerçekleştirmeyi başarmış olan İslam ülkeleri günümüzde aynı çabayı ortaya koyamamaktadırlar. İslam ülkelerinin başta Gazze olmak üzere İslam coğrafyasına yönelik aktif bir soykırım politikası izlemeye devam eden İsrail'e karşı güçlü bir ortak tavır sergileyememelerinin altında yatan temel neden ise güçlenen ulusal çıkarlarını ümmetin ortak çıkarlarına baskın gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle İslam ülkeleri arasında güçlenen ulusal yapılanma iş birliği ve ulus üstü bir entegrasyonun sağlanmasını noktasında geçmişe nazaran günümüzde daha çok engelleyici bir rol oynadığı Filistin örneği üzerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Kısacası ulus üstü bir entegrasyonun hayata geçirilmesi adına ihtiyaç duyulan temel gereksinimler bulunmaktadır. Bu gereksinimlerin başında Hükümetlerarasıcılık yaklaşımının da belirtmiş olduğu gibi devletlerin tarihi kökleri zayıf olması ve/veya yapısal anlamda köklü bir gelişim gösterememiş olması ihtiyacı gelmektedir. Ancak bu gereksinimi karşılayan devletler alçak ve yüksek politika alanlarına giren konularda ulus üstü bütünleşmeyi hayata geçirerek başarılı bir entegrasyon süreci gerçekleştirilebilirler. Lâkin günümüzde ulusal bir tarihi birikim oluşturma ve güçlü bir devlet yapılanması inşa etme noktasında önemli yollar kat eden İslam ülkeleri ihtiyaç duyulan bu gereksinimi karşılayamamaktadırlar. Ulus üstü bir entegrasyonun hayata geçirilmesi adına ihtiyaç duyulan diğer bir gereksinim ise iç ve dış faktörlerin entegrasyonu teşvik edici bir rol oynaması ihtiyacıdır. İç faktörler açısından İslam ülkelerinin yaşamış olduğu iç sorunlar ve bu sorunların neden olduğu iç ve dış kutuplaşmalar, ulusal entegrasyonun sağlanarak iç faktörlerin ulus üstü entegrasyonu teşvik edici bir hâl almasını engellemektedir. Dış faktörler açısından incelendiğinde ise özellikle Soğuk Savaş döneminde yaşanan keskin kutuplaşmalar İslam ülkeleri arasında ulus üstü entegrasyonu engelleyici bir rol oynamıştır. Günümüz uluslararası sistemi içerisinde ise Çin-Rusya ekseninde yer alan İslam ülkeleriyle Batı eksenine entegre bir şekilde hareket eden İslam ülkeler arasında ulus üstü bir bütünleşmenin sağlanması önemli bariyerlerle karşılaşmaktadır. Ayrıca, başarılı bir ulus üstü entegrasyon sürecini hayata geçirebilmek adına ihtiyaç duyulan ulusal mutabakatın

sağlanamayışı ve ulusal bilincin geçmişe nazaran önemli derecede artmaya başlamış olması İslam ülkeleri arasında ulus üstü entegrasyonun hayata geçirilmesinin günümüzde daha da zorlaşmasına neden olmaktadır. Bu nedenlerden ötürü günümüzde İslam ülkeleri arasında devam etmekte olan iş birliktelikleri alçak politika alanına giren, iç ve dış faktörlere uygun bir şekilde oluşturulan ve ulusal çıkarlara hitap eden alanların ötesine geçememektedir. Bu durum İslam ülkeleri arasında ulus üstü bir entegrasyonun sağlanmasını günümüzde imkânsız hâle getirmektedir.

5.2. İslam İşbirliği Teşkilatı ve Avrupa Birliği

Her ne kadar İslam ülkeleri arasında ulus üstü bir bütünleşmenin hayata geçirilmesi günümüzde imkânsız bir hâl almış olsa da alçak politika alanlarına giren konularda daha gelişmiş iş birliktelikleri gerçekleştirilebilme ihtimali bulunmaktadır. Bu noktada İslam ülkeleri arasında mevcut iş birlikteliklerinin geliştirilebilmesi adına İslam İşbirliği Teşkilatı önemli imkânlar sunmaktadır. Nitekim İslam ülkeleri tarafından gerçekleştirilmiş en kapsamlı iş birliği yapılanması olan İİT hem sahip olduğu tarihi deneyim hem de ihtiyaç duyduğu başarılı bir reform gereksinimi nedeniyle alçak politika alanına giren konularda İslam ülkeleri arasında daha gelişmiş bir iş birliği yapılanması oluşturulması adına üyelerine önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu fırsatların başarılı bir şekilde değerlendirilebilmesi adına ise acil bir şekilde İİT bünyesinde ortak karar alma noktasında yaşanan sorunların giderilmesi gerekmektedir. Ancak günümüz iç ve dış faktörlerinin İslam ülkeleri arasında iş birliğini engelleyici bir rol oynaması İİT bünyesinde karar alma süreçlerini iyileştirecek reformların hayata geçirilmesini kısa vadede zorlaştırmaktadır. Bu nedenle İİT mevcut sorunlarını aşarak İslam ülkeleri arasında faaliyet göstermekte olduğu alçak politika alanlarında AB modeline benzer gelişmişlikte bir bütünleşmeyi gerçekleştirememektedir. Bu duruma karşın konfederal bir yapılanma örneği olarak benzer bir sınıflandırmaya tabi tutulmaları mümkün olan İİT ve AB yapılanmaları arasında bazı benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır. Bu bölümde bu iki örgüt arasındaki mevcut benzerlik ve farklılıklar incelenecek ve buradan çıkan sonuçla günümüzde İslam birliğini sağlama noktasında birincil öneme sahip yapılanma olan İİT üzerinden İslam ülkeleri arasında AB modeli bir iş birliği yapılanmasının neden hayata geçirilemediği konusu açıklanmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda ilgili bölüm iki alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlar: Oluşum Süreçleri Açısından İİT ve AB Yapılanmalarının Karşılaştırmalı Analizi ve Kurumsal Yapılanmaları Açısından İİT ve AB'nin Karşılaştırmalı Analizi'dir.

5.2.1.Oluşum Süreçleri Açısından İİT ve AB Yapılanmalarının Karşılaştırmalı Analizi

İİT ve AB'nin oluşumunu sağlayan temel nedenler esasında 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan olaylar sonucu doğan iş birliği ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Nitekim 1.Dünya Savaşı sonrası İslam coğrafyasını bir arada tutan Osmanlı İmparatorluğu yıkılınca özellikle Panislamcı düşünceyi benimseyen kesimler tarafından ümmet olma bilinciyle iş birliği gerçekleştirme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu nedenle sırasıyla 1924 Mekke Konferansı, 1926 Kahire Konferansı, 1926 2. Mekke Konferansı,1931 Kudüs Konferansı ve 1935 Cenevre Konferansları gerçekleştirilmiş ve İslam ülkeleri arasında ihtiyaç duyulan iş birliğini sağlayacak yapılanmalar hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte İslam birliğinin sağlanması noktasında halifelik çatısı altında dini bir ulus üstü yapılanmanın oluşturulması ve/veya Milletler Cemiyetine benzer bir uluslararası konfederal yapılanmanın oluşturulması çabası içerisine girilmiştir. İki savaş arası dönemde her ne kadar büyük uğraşlar verilmiş olsa da İslam ülkeleri arasında birliği sağlayacak bir iş birliği yapılanması dönemin iç ve dış faktörlerinin teşvik edici özellikten yoksun olması nedeniyle oluşturulamamıştır.

Bu duruma karşın 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde Mescid-i Aksa'ya yönelik gerçekleştirilen kundaklama olayı İslam ülkeleri arasında iş birliğinin sağlanması konusunda önemli bir teşvik edici rol oynamıştır. Bu olay nedeniyle bir araya gelen İslam ülkeleri 1969 yılında gerçekleştirilen İslam Zirvesi Konferansı'nda İİT'nin temellerinin atılmasını sağlamışlardır. Bu nedenle İİT'nin temelinde yatan kuruluş amacı İslam'ın mukaddes mekanlarının yer aldığı Filistin ve bu bölgede yaşayan Müslümanların sorunlarına çözüm bulma ihtiyacı olmuştur. Ancak İİT'nin kuruluş nedenini sadece Filistin meselesi üzerinden gerekçelendirmek hatalı olacaktır. Nitekim İslam ülkeleri arasında iş birliği çabalarının devam ettiği 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde İslam coğrafyası üzerinde önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Bu gelişmeler Hükümetlerarasıcılık yaklaşımında belirtilmiş olan iç ve dış faktörlerin İslam ülkeleri arasında iş birliğini teşvik edici bir hâl alması noktasında ciddi katkılar sunmuştur. Bu gelişmelerin başında ise İsrail'in kurulması gelmektedir. Nitekim savaş sonrası dönemde kurulan ve kısa sürede bölgesel güç olma yolunda önemli bir yol kat eden İsrail bölge devletleri tarafından önemli bir tehdit unsuru olarak algılanmaktaydı. Ayrıca bu dönemde enerji, ulaşım ve pazar açısından önemli fırsatlar sunan İslam coğrafyası dikkatleri üzerine çekmekteydi. İslam ülkeleri ise İslam coğrafyasının mevcut potansiyelinden daha çok yararlanabilmek adına aralarındaki iş

birliğini geliştirme eğilimi göstermekteydiler. Bu faktörler Mescid-i Aksa'ya yönelik gerçekleştirilen kundaklama olayı ile birleşince İslam ülkeleri arasında halifeliliğin kaldırılması sonrası gerçekleştirilmeye çalışılan İslam birliği çabalarının pratiğe dönüşümü için önemli bir imkân doğmuştur. Nitekim 1969 yılında yaşanan kundaklama olayı hem İsrail'i bir tehdit olarak gören hem de ulusal çıkarlarına hitap eden böylesi bir iş birliği sürecine katılmak isteyen İslam devletlerinin ortak bir paydada birleşerek kurumsal bir yapılanmayı hayata geçirmelerini sağlamıştır. Bu nedenle İİT'in temelinde yatan kuruluş amacı Filistin meselesi olmasına karşın bu iş birliğini teşvik edici faktörler İsrail tehdidi ve İslam ülkelerinin ulusal çıkarlarına hitap eden iş birliği fırsatlarıdır.

Avrupa Birliği yapılanmasının fikri temelleri ise köklü bir tarihi geçmişi bulunan Pan-Avrupa fikrine dayandırılmaktadır. Avrupa'da siyasî ve ekonomik bir birlik oluşturma düşüncesi olan Pan-Avrupa fikri 1. Dünya Savaşı sonrası dönemde Richard Coudenhove-Kalergi önderliğinde önemli bir canlanma dönemi yaşamıştır. Coudenhove-Kalergi'nin yazmış olduğu Pan-Europa adlı eseri ve oluşturmuş olduğu Pan-Avrupa Hareketi bu canlanmayı sağlayan temel faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Coudenhove-Kalergi ve takipçileri iki dünya savaşı arası dönemde her ne kadar federal bir Avrupa birliği oluşturmaya çalışsa da Avrupalı devletlerin iç ve dış faktörler açısından birleşime hazır olmamaları nedeniyle İslam ülkelerine benzer şekilde bu girişimler de iki savaş arası dönemde başarılı bir şekilde sonuçlandırılmamıştır. Avrupa Birliğinin oluşumunu sağlayacak iç ve dış koşullar ise ancak 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde oluşmaya başlamıştır. Nitekim savaş sonrası dönemde uluslararası sistemin dönüşüm yaşayarak çift kutuplu bir hâl almaya başlaması ve Avrupalı devletlerin savaş sonrası dönemde yeniden güçlenebilmeleri adına iş birliğine ihtiyaç duymaları Avrupa Birliği yapılanmasının oluşumunu teşvik edici bir etki yapmıştır. Çift kutuplu dünyada Sovyet tehdidine karşı ABD desteğini alan Avrupalı devletler iç ve dış faktörlerin teşvik edici rolü sayesinde 1951 yılında kurucu altı üye arasında imzalanan Paris Anlaşması ile AB oluşum sürecini başlatmışlardır.

İİT ve AB yapılanmalarının oluşum süreçlerini tetikleyen nedenler ayrı ayrı ele alındığında iç ve dış faktörlerin iş birliğini teşvik edici benzerliklere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bir tehdit unsuru olarak SSCB ve bir teşvik unsuru olarak ABD'nin varlığı dış faktörlerin AB entegrasyon sürecini teşvik edici bir rol oynamasını sağlarken aynı şekilde bir tehdit unsuru olarak İsrail ve bir teşvik unsuru olarak Filistin halkının varlığı dış faktörlerin İİT oluşumunu teşvik edici bir rol oynamasını sağlamıştır.

Ayrıca, her ne kadar farklı nedenlere dayansa da Avrupalı devletler ve İslam ülkeleri ulusal çıkarlarına hitap ettiği için benzer şekilde hareket ederek AB ve İİT oluşum süreçlerini destekleyici bir katılım sağlamışlardır.

Her iki örgütün de sahip olduğu benzerlikler olmasına karşın İİT'nin oluşum süreci AB'ye göre daha farklı bir gelişim göstermiştir. Nitekim ulus üstü bir bütünleşmeyi hayata geçirme hedefi bulunmayan ve uluslararası bir örgüt olarak İslam ülkeleri arasında ihtiyaç duyulan iş birliğini karşılamak amacı ile hareket eden İİT, bu özelliği ile AB yapılanmasından ayrılmaktadır. İİT'nin sahip olduğu uluslararası bir yapılanma olma özelliği kurumsallaşma süreci açısından da AB yapılanmasından farklılaşmasına neden olmuştur. Nitekim İİT kuruluşundan üç yıl sonra 1972 yılında kabul edilen kurucu metni olan Şart ile resmi olarak amaç ve ilkeleri, üyelik şartları, organları ve işleyişi gibi temel konuları belirlemeye başlamıştır. Süreç içerisinde ihtiyaç duyulan yeni kurum ve düzenlemeler ise Şart'ta belirtilen koşullara göre yetkili olan ilgili organlarca oluşturulup hayata geçirilmektedir. Kurucu metin olan Şart'ta da belirtildiğine göre İİT'nin kuruluş amacı “Üye devletler arasında dayanışmayı geliştirmek; ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel vb. alanlarda iş birliğini pekiştirmek (...). Teşkilâtın başlıca ilkeleri de üye devletler arasında tam eşitlik; birbirlerinin toprak bütünlüklerine, bağımsızlık ve egemenliklerine saygı; iç işlerine karışmama; aralarında doğabilecek anlaşmazlıkları görüşme, ara buluculuk, uzlaşma veya hakem kararıyla halletme; herhangi birinin siyasî bağımsızlığına, millî birliğine veya toprak bütünlüğüne karşı güç kullanımı veya tehditten kaçınma olarak belirlenmiştir.”¹⁷⁰ Kurucu Şart'ta açıkça belirtilen amaç ve ilkelerden de anlaşılmaktadır ki İİT'nin ulus üstü bir bütünleşme hedefi kuruluş amaçları arasında yer almamaktadır. Her ne kadar İİT Şart'ı 2008 yılında önemli bir revizyona uğramış olsa da yaşanan bu reform süreci İİT'nin ulus üstü bir yapılanmaya dönüştürülmesi gibi bir amaca hizmet etmek yerine mevcut uluslararası örgütlenmenin daha işlevsel bir hâle dönüştürülmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle İİT kurulduğu günden günümüze kadar geçen süre içerisinde uluslararası bir yapı olma özelliğini koruyarak gelmiştir ve günümüzde faaliyetlerine ulus üstü bir yapılanmaya dönüşme hedefi olmadan mevcut kurum ve kuruluşlarıyla üyesi olan İslam ülkelerinin iç işlerine karışmayacak şekilde devam etmektedir.

¹⁷⁰ Dursun, “İslam Konferansı Teşkilatı”.

AB kurumlarının oluşumu ve üye devletleri arasında iş birliğini sağlama süreçleri ise İİT'den taban tabana zıt bir şekilde gerçekleşmektedir. Nitekim İİT yapılanması devletler arası bir iş birliği süreci şeklinde sürdürülürken AB yapılanması ise ulus üstü bir entegrasyon süreci olarak hayata geçirilmiştir. Yani 1951 yılında AKÇT ile başlayan iş birliği süreci devletler arasında ekonomik alandan başlayan bir bütünleşmeyi hedeflemiş ve bu nedenle AB kurumsallaşma süreci üye ülkeler arasında hedeflenen entegrasyonun sağlanmasına bağlı olarak tedricen hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla AB'nin temel kurumsal organları ve kurucu metni İİT örneğinde olduğu gibi kuruluşundan kısa bir süre sonra oluşturulup bu doğrultuda kurumsallaşmanın ileri adımlarına geçilememiştir. Bunun yerine AB oluşum süreci 1951 yılında AKÇT ile başlayıp 1957 yılında ise Roma Anlaşması sayesinde Avrupa Ekonomi Topluluğu ve Eurotom ile devam eden bir süreç ile aşamalı olarak devam etmiştir. Daha sonra 1965 yılında gerçekleştirilen Füzyon Anlaşması ile bu üç yapılanma Avrupa Topluluğu çatısı altında birleştirilmiştir. AB oluşumunun kurumsallaşma süreci bu yönde şekillenmeye başlarken bu sürece paralel bir şekilde entegrasyon süreci de geliştirilmekte ve bütünleşmenin bir ileri seviyesi olan ortak pazar hedefinden tek pazar hedefine geçiş yapılmaktaydı. Nitekim 1985 yılında hazırlanan Beyaz Kitap tek pazar hedefine geçilmesi adına somut adımlar atılmasını sağlamış ve sürece üye olan ülkeler tarafından gerçekleştirilen başarılı bir ilerleme sonucunda 1991 yılında imzalanan Maastricht Anlaşması ise Avrupa Topluluğu'ndan Avrupa Birliği'ne başarılı bir geçişi sağlamıştır. 2007 yılında yapılan Lizbon Anlaşması ise birliğin kurucu anlaşmaları olan Roma ve Maastricht Anlaşmaları üzerinde düzenlemeler yaparak AB'nin günümüzde yürürlükte olan yasal zemininin oluşturmuştur.

Kısacası, AB kurumsallaşma süreci aşamalı olarak bir taraftan ulus üstü bir bütünleşmenin geliştirilmesini hedeflerken bu gelişmeye bağlı olarak da kurumsal yapısını ve yasal zeminini şekillendirmiştir. Bu duruma karşın İİT kurulduğu ilk günden beri uluslararası bir iş birliği yapılanması olma özelliğini koruyarak kurucu metni olan Şart'a bağlı bir şekilde faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Süreç içerisinde ihtiyaç duyulan yasal ve kurumsal düzenlemeler ise İİT'nin bu yapısal özelliğini bozmadan hayata geçirilmiştir. Bu nedenle İİT ve AB yapılanması oluşum süreçleri açısından iki farklı konfederal yapılanma örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, günümüzde İİT'nin üyesi olan İslam ülkeleri arasında entegrasyonu sağlama ve ulus üstü bir yapılanmaya dönüşme gündemi de bulunmamaktadır. Bu nedenle İslam ülkeleri arasında en geniş katılımlı iş birliğini sağlamayı başarmış bir yapılanması olan İİT, üyeleri arasında AB yapılanmasına

benzer bir şekilde gelişmiş bir iş birliğinin gerçekleştirilmesini sağlayamamaktadır.

5.2.2.Kurumsal Yapılanmaları Açısından İİT ve AB'nin Karşılaştırmalı Analizi

Kuruluşlarından bugüne kadar geçen süre içerisinde kurumsal yapılanma konusunda önemli bir gelişme kat eden İİT ve AB yapılanmaları, üyeleri arasındaki iş birliğini günümüzde sahip oldukları bu kurumlar aracılığıyla devam ettirmektedirler. Bu bölümde bu iki örgütün günümüzde sahip oldukları mevcut kurumsal yapılanmaları arasında benzer ve farklı yönler ele alınacak ve bu sayede İİT'nin İslam ülkeleri arasında AB modeli gelişmiş bir iş birliği imkânı sunamamasının nedenleri incelenmeye çalışılacaktır. İİT ve AB yapılanmaları birçok alt kuruluştan oluşmuş oldukları için yapılacak olan inceleme AB bünyesinde yer alan Avrupa Birliği Zirvesi ve AB aslı yapısal kurumları ile bu kurumlara karşılık gelen İİT temel organları arasında gerçekleştirilecektir.

Bu organlardan ilki Avrupa Birliği Zirvesi'dir. İİT bünyesinde temel organlar arasında yer alan Zirve Konferansına denk gelen Avrupa Birliği Zirvesi tıpkı İslam Zirve Konferansında olduğu gibi birliği üye devletlerin hükümet başkanlarının bir araya gelmelerini sağlamaktadır. Bu yapılar aracılığıyla gerçekleştirilen görüşmelerde her iki örgütün genel politikaları ve yönelimleri sürece taraf olan ülkelerin üst düzey devlet yöneticileri tarafından belirlenmektedir. Bu durum her iki örgütün işleyişinin üye ülke hükümetlerinin kontrolünde gerçekleştiğini açıkça göstermektedir. Her ne kadar Avrupa Birliği Zirvesi ve İslam Zirve Konferansı yapıları şekli olarak belli noktalarda benzerliklere sahip olsalar da işlevsel anlamda birbirlerinden farklılaşmaktadırlar. Nitekim Avrupa Birliği Zirvesi daha çok entegrasyon hedefi doğrultusunda iş birliği faaliyetlerini koruyup sürdürecektir önemli kararlar alırken İslam Zirve Konferansı ise daha ziyade üye devletler tarafından ortak ve güncel sorunların konuşulup üye ülkeler nezdinde bağlayıcılığı olmayan ortak kararların alındığı dayanışmayı teşvik eden bir uluslararası platform görevi görmektedir. Bu nedenle İİT'nin en önemli karar alma mekanizması olan İslam Zirve Konferansı Avrupa Birliği Zirvesi'ne kıyasla daha esnek bir yapılanmaya sahiptir. Bu durum ise İslam Zirve Konferansı nezdinde İİT'nin, gündeminde yer almaması nedeniyle üyesi bulunan ülkeler arasında AB örneğinde olduğu gibi bütünleşmeyi sağlayıcı bir etki yapamamasına neden olmaktadır.

İnceleme konusu olan ikinci alt oluşumlar ise üye devletler arasında bakanlıklar düzeyinde iş birlikteliklerinin sağlandığı organlardır. AB'nin kurumsal yapısı içerisinde bu

oluşum asli organlar arasında yer alan AB Bakanlar Konseyi'ne tekabül etmektedir. İİT bünyesinde ise bu oluşum örgütün temel organları arasında yer alan Dışışleri Bakanları Konseyi'dir. AB ve İİT bünyesinde alınmış olan Zirve kararlarının uygulanmasını ve bu süreçte ihtiyaç duyulan alt kararları alıp uygulama ve denetimini gerçekleştirme görevini yerine getiren bu yapılar bu özellikleri nedeniyle benzerlik arz etmektedirler. Bu duruma karşın işlevleri bakımından her iki organ arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim AB Bakanlar Konseyi'nin almış olduğu kararlar İİT Dışışleri Bakanları Konseyi kararlarına nazaran üyesi bulunan devletler üzerinde bağlayıcı bir etkiye sahiptir. Bunun temel nedeni ise AB oluşumunun alçak politika alanlarına giren konularda ulus üstü bir yapıya sahip olmasıdır. Çünkü AB oluşum sürecine taraf olan ülkeler ulus üstü entegrasyonu sağlamak adına gerçekleştirmiş oldukları anlaşmalar ile alçak politika alanına giren belli konularda AB'ye bağlayıcı kararlar alma yetkisi tanımışlardır. Bu duruma karşın İslam ülkeleri üyesi bulundukları İİT'ye alçak politika alanlarını dahi kapsıyor olsa iç işlerine müdahale edici bir bağlayıcı karar alabilme yetkisi vermemiştir. Bu nedenle İİT Dışışleri Bakanları Konseyi kararları iş birliğine taraf olan ülkeler üzerinde bağlayıcı bir güce sahip değildir ve daha çok İİT'nin kurumsal yapısı üzerinde bağlayıcı bir etkiye sahiptir. İİT'nin kurumsal yapısını oluşturan Zirve ve DİBK gibi organların üye ülkeler nezdinde bağlayıcı kararlar alamamaları İslam ülkeleri arasında iş birliğinin geliştirilmesi noktasında İİT'nin aktif çalışmalar yürütememesine neden olmaktadır. Bu durum ise İİT üzerinden AB modeline benzer bir iş birliği yapılanmasının İslam ülkeleri arasında hayata geçirilememesine sebebiyet vermektedir.

İncelemeye tabi olan üçüncü İİT ve AB organları ise İİT Genel Sekreterliği ve Avrupa Komisyonu'dur. İİT Genel Sekreterliği temelde İslam Zirve Konferansı ve İİT Dışışleri Bakanları Konseyi tarafından alınan kararların hayata geçirilmesinin takibi ve teşkilatı temsil etme sorumluluğunu icra etmektedir. Avrupa Komisyonu ise AB kurucu anlaşmalarının uygulanmasını sağlarken aynı zamanda birliği temsil görevini yerine getirmektedir. Bu nedenle her iki organ da ortak sorumluluklarından dolayı üstlenmiş oldukları yürütme görevi nedeniyle birbirine benzemektedirler. Her ne kadar belli alanlarda birbirlerine benzer görev ve sorumlulukları yerine getirmekte olsalar da Avrupa Komisyonu'nu İİT Genel Sekreterliği'nden ayıran önemli farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim Avrupa Komisyonu Komiser adı verilen 27 üyeden oluşan bir yapıya sahiptir. Âdeta hükümet görevi gören bu yapı Avrupa Parlamentosu'nda yasal faaliyetler

yürütmekte ve komisyon üyeleri sadece parlamentoya karşı sorumlu olmaktadır¹⁷¹ Avrupa Komisyonu’nun sahip olduğu yasa hazırlama ve yürütme fonksiyonları İİT Genel Sekreterliği’nden farklılaşmasına neden olmaktadır. Nitekim her ne kadar Genel Sekreterlik alt daireleri ile İİT’yi temsil eden önemli bir temel organ olsa da teşkilat bünyesinde Avrupa Komisyonu’na benzer şekilde yasama alanında süreç başlatma hakkına sahip değildir. İİT bünyesinde yasama faaliyetleri Zirve ve DİBK tarafından gerçekleştirilmektedir.

İİT’yi AB’den ayıran önemli bir fark olan dördüncü inceleme konusu AB oluşumunun asli organlarından olan Avrupa Parlamentosu’dur. Esasında Avrupa Parlamentosu AB yapılanmasının şahsına münhasır bir iş birliği örneği olarak anılmasını sağlayan organlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim birçok uluslararası yapılanmada daha önce bahsetmiş olduğumuz Zirve, Genel Sekreterlik ve Bakanlar Konseyi gibi organlarla farklı isimlerde ve farklı görev tanıma sahip şekillerde karşılaşılması mümkündür. Lâkin doğrudan halk seçimiyle oluşturulan bir parlamento organı uluslararası organizasyonlarda sıklıkla karşılaşılabilen bir örnek değildir. Nihayetinde İİT’nin de böyle bir parlamento organı bulunmamaktadır. Bu nedenle Avrupa Parlamentosu AB oluşumunu diğer organizasyonlardan ayırarak yegâna bir yapı teşkil etmesini sağlayan önemli asli organlarından birisidir. AB asli organları arasına Avrupa Parlamentosu’nun da olmasının temel nedeni ise AB’nin bir entegrasyon girişimi olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Avrupa Parlamentosu AB oluşumuna üye olan devletlerin vatandaşları ile birlik arasında doğrudan etkileşimi sağlayarak entegrasyonu teşvik edici bir rol oynamaktadır. Bu duruma karşın İİT ile İslam ülkeleri vatandaşları arasında doğrudan etkileşimi sağlayacak bir organ bulunmamaktadır. Ayrıca ulus üstü bir entegrasyon süreci başlatma hedefi olmayan İİT oluşumu günümüzde ortak bir parlamento kurulması gündemine de sahip değildir. Bu duruma karşın İİT aktif bir şekilde üyesi bulunan İslam ülkeleri parlamentoları arasında iş birliğini teşvik etmeye yönelik faaliyetler gerçekleştirmektedir. İİT Parlamento Birliği bünyesinde gerçekleştirilen bu faaliyetlerden çıkan kararlar tavsiye niteliğinde olup diğer İİT organlarında geçerli olduğu gibi üye ülkeleri bağlayıcı bir etkiye sahip değildir¹⁷² Görev tanımı bakımından incelendiğinde ise

¹⁷¹ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı (AB), “Avrupa Birliğinin Kurumları” (Erişim 15 Ekim 2025).

¹⁷² Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), “İslam İşbirliği Teşkilatı Parlamento Birliği (İSİPAB)”, (Erişim 15 Ekim 2025).

Avrupa Parlamentosu'nun ulusal parlamentolardan farklılık arz ettiği görülmektedir. Nitekim Avrupa Parlamentosu ulusal parlamentolar gibi kurucu yasalar oluşturma yetkisine sahip değildir ve mevcut yasama sorumluluğunu AB Konseyi ile birlikte paylaşmaktadır. Ayrıca Avrupa Parlamentosu'nun temel görevleri arasında yasama faaliyetlerinin yanı sıra denetim ve bütçe konuları yer almaktadır ve danışma görevi de bulunmaktadır.¹⁷³ İİT içerisinde bu görevler temel organlar arasında bölüştürülerek yerine getirilmeye çalışılmaktadır.

AB yapılanmasının asli organlarından olan Avrupa Adalet Divanı İİT'nin AB oluşumundan farklılaşmasına neden olan ve incelemeye tabi tutulan beşinci bir konu başlığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar İİT çatısı altında 1987 yılında Uluslararası İslami Adalet Divanı organı oluşturulmuş olsa da hâlâ yürürlüğe girmedığı için günümüzde İİT'nin asli yargı organı bulunmamaktadır.¹⁷⁴ Bu nedenle AB'nin asli yargı organı olan Avrupa Adalet Divanı üyesi bulunan ülkelere hukuk alanında sunduğu iş birliği imkânları ile AB iş birliği sürecinin İİT yapılanmasından farklılaşmasına neden olmaktadır. AB'nin bir diğer asli organı olan Avrupa Sayıştay'ı da Avrupa Adalet Divanı gibi İİT'nin AB oluşumundan farklılaşmasına neden olmaktadır. Nitekim Avrupa Sayıştay'ı temel olarak birliğin gelir ve giderlerini inceleyerek mali işlemlerin hukuk ve usule uygunluğunu sağlamaktadır¹⁷⁵. Her ne kadar İİT bünyesinde de mali denetimden sorumlu olan Mali Kontrol Organı bulunsun da bu yapı Avrupa Sayıştay'ı kadar kapsamlı ve bağımsız bir şekilde faaliyet yürütmemektedir. Bu nedenle mali denetim konusunda da AB oluşumu İİT'den farklılaşmaktadır.

AB'nin asli organları ile İİT yapılanmasının temel organları arasında yapılan karşılaştırmada iki yapı arasında önemli kurumsal farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklılıkların temel nedeni ise AB'nin üyesi bulunan ülkeler arasında ulus üstü bir entegrasyonu sağlama hedefi ile hareket etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum AB bünyesindeki organların, alçak politika konularında birliğe üye devletler için bağlayıcı kararlar alabilme yetkisine sahip olmalarını sağlamaktadır. Nitekim AB'nin sahip olduğu bağlayıcı kararlar alabilme yetkisi bünyesindeki kurumların uzmanlık alanlarına giren konularda daha verimli çalışmalar yapmalarına olanak tanımaktadır ve böylece AB üyesi

¹⁷³ Ercüment Tezcan, "Avrupa Parlamentosu", *Avrupa Birliği*, ed. Belgin Akçay – ed. İlke Göçmen, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2014) 136-139.

¹⁷⁴ İhsanoğlu, *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*, 331.

¹⁷⁵ AB, "Avrupa Birliğinin Kurumları".

bulunan devletlere İİT'ye kıyasla daha gelişmiş iş birliği fırsatları sunmaktadır. Lâkin İİT'nin temel ve yardımcı organlarının üye devletler üzerinde bağlayıcı kararlar alma yetkisine sahip olmaması durumu İslam ülkeleri arasında AB kurumlarının sağladığı gelişmiş iş birliği imkânlarının İİT tarafından sağlanamamasına neden olmaktadır. Hâlihazırda ulus üstü bir entegrasyonu sağlama amacı bulunmayan İİT bu nedenlerden ötürü Avrupa Birliği modeline benzer bir şekilde alçak politika alanına giren konularda entegrasyon sürecini İslam ülkeleri arasında gerçekleştirememektedir.

6.BÖLÜM: SONUÇ

İnsanoğlu doğası gereği var olabilmek, varlığını sürdürebilmek yani hayatını idame ettirebilmek ve yaşam serüveni sona erdikten sonra dahi anılabilmek adına kendisi dışında kalan insanlara ihtiyaç duymaktadır. Ekonomiden siyasete geniş bir alana yayılan yardım ve iş birliği ihtiyacı insanoğlunun toplumsal bir varlık olmasının en doğal sonucudur. Bu nedenden ötürü insanoğlu tarihi süreç içerisinde aileden devlete birçok farklı katmanda sosyal kurumlar oluşturup mevcut koşullar altında iş birliği ve dayanışma içerisinde var oluş mücadelesi verdiğine şahitlik etmekteyiz. İnsanoğlunun bu amaçlar doğrultusunda oluşturduğu kurumlardan biri de devlettir. Günümüzde uluslararası yapıyı oluşturan birçok farklı yönetim anlayışına sahip devlet yapılanmaları mevcuttur. Bu devlet yapılanmalarının uluslararası sistem içerisindeki yerini, önemini ve birbirleriyle olan ilişkilerini anlayabilmek ve anlamlandırabilmek adına teorik yaklaşımlar bizlere önemli izahatlar getirmektedir. Bizler ise bu yaklaşımlar sayesinde devletlerin bir taraftan savaş yaparken diğer taraftan ise iş birlikteliklerine gitmelerinin altında yatan nedenleri daha sistemik bir şekilde gerekçelendirebilmekteyiz.

Bu çalışmada uluslararası sisteminin temel aktörü olan devletlerin iş birliği süreçlerindeki yönelimlerini incelemek için entegrasyon teorilerinden istifade edilmiştir. Bu teorilerden biri olan Hükümetlerarasıcılık yaklaşımı İslam ülkeleri arasında mevcut iş birliği çabalarını anlamlandırma noktasında önemli bir referans noktası olmuştur. Hoffmann'ın Avrupa Birliği deneyimi üzerinden kurumsal temellerini oluşturduğu bu yaklaşım güçlü bir ulusal aidiyet ve tarihî arka plana sahip devletlerin özellikle yüksek politika alanına giren dış politika ve güvenlik konularında ulus üstü yapılanmalara egemenlik devrinde bulunmayacağını açıkça göstermektedir. Nitekim 70 yılı aşkın bir süredir devam eden Avrupa entegrasyonunu sağlama girişiminde yüksek politika alanlarında ulus üstü bir yapılanmanın halen oluşturulamamış olması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Aynı şekilde İslam ülkeleri arasında da güvenlik ve dış politikayı kapsayan yüksek politika alanlarında ulus üstü entegrasyonun sağlanamadığı tarihî süreç incelendiğinde açıkça anlaşılmaktadır.

Avrupa Birliği yapılanması yüksek politika alanına giren konularda ulus üstü entegrasyonu sağlayamamasına karşın alçak politika alanına giren ekonomi, ticaret, hukuk vb. alanlarda ulus üstü yapılanmalar oluşturarak günümüzde bölgesel ve küresel barış ve istikrara önemli katkılar sunmaktadır. Nitekim asırlardır savaş ve yıkımların beşiği olmuş

Avrupa, 20.yüzyılın başlarında yaşamış olduğu tarihinin en yıkıcı iki dünya savaşından sonra oluşturmuş olduğu bu iş birliği sayesinde istikrarlı bir bölge haline gelmiştir. Bu duruma karşın günümüzde ağır ölüm ve yıkımlara neden olan savaş ve rekabetler çoğunlukla Müslüman nüfusunun yoğunlukta olduğu İslam coğrafyasında gerçekleşmektedir. Bu durum İslam coğrafyası üzerinde bölgesel istikrarı sağlayacak yeni iş birliği mekanizmaları oluşturulması ihtiyacını doğurmaktadır. Bu noktada sui generis bir yapıya sahip olan Avrupa Birliği örneği İslam ülkeleri için incelenmeye değer bir yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan incelemeler neticesinde günümüzde Avrupa Birliği modeli iş birliği yapılanmasının İslam ülkeleri arasında uygulanabilmesi için bu ülkelerin aşması gereken önemli zorluklar olduğu tespit edilmiştir. Bu zorluklar İslam ülkelerinin benimsemiş oldukları farklı ulusal politika anlayışlarından küresel sistemin barındırmakta olduğu mevcut tehditlere kadar birçok iç ve dış faktörü kapsamaktadır. Var olan bu zorluklar nedeniyle günümüzde İslam ülkeleri arasında Avrupa Birliği modeli bir iş birliği yapılanması hayata geçirilememektedir. Bu duruma karşın İslam ülkeleri arasında uzun vadede AB modeli bir iş birliği yapılanması oluşturulabilme imkânı bulunmaktadır. Bu noktada İslam ülkeleri arasında ticari ilişkilerin geliştirilerek karşılıklı bağımlılığın artırılması, rekabet ve çatışmalara konu olan anlaşmazlıkların çözümü adına bağlayıcı kararlar alabilen ortak kurum ve kurallar oluşturulması ve de toplumlar arasında ekonomik ve kültürel bağların güçlendirilmesi aracılığıyla karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi sağlanmalıdır. Ayrıca, İslam ülkelerinin iç politikada istikrarlı bir yönetim ortaya koyabilmeleri adına desteklenmeleri de gerekmektedir. Bu gereksinimlere ek olarak, dış faktörler açısından uluslararası sistem içerisinde İslam ülkeleri arasında iş birliğini teşvik edici koşulların da oluşması zorunluluğu bulunmaktadır. Nitekim Batı yanlısı dış politika izleyen Körfez ülkeleriyle Batıyla çatışmacı bir dış politika anlayışına sahip olan İran arasında AB örneğine benzer bir ulus üstü entegrasyonun gerçekleştirilmesi günümüzde çok zordur. Dolayısıyla dış faktörlerin ulus üstü entegrasyon girişimini teşvik edebilmesi adına ya İslam ülkelerinin küresel güçlerle birbirine yakın dış politika anlayışına sahip olması gerekmekte ya da İslam ülkeleri arasından küresel bir güç olarak sıyrılan aktör veya aktörlerin bu iş birliğini teşvik edici bir rol üstlenmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde İslam ülkeleri arasında başarılı bir iş birliği süreci başlatılıp ardından geliştirilecek entegrasyon ve genişleme politikaları aracılığıyla Avrupa Birliği modeli bir yapılanma hayata geçirilebilir.

KAYNAKÇA

- AB, Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Başkanlığı. “Avrupa Birliğinin Tarihçesi”. Erişim 15 Ekim 2025. <https://ab.gov.tr/p.php?e=105>
- AB, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. “Avrupa Birliğinin Kurumları”. Erişim 15 Ekim 2025. EUhttps://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-kurumlari_45641.html
- AÇIKMEŞE, Sinem Akgül. “Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 1/1 (Bahar 2004), 1-32. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/539546>
- ADAKIOĞLU, Hasan Hüseyin. “İlk Selçuklu-Abbasi İlişkileri”, *Türk Tarihi*. Erişim 5 Eylül 2025. <https://www.altayli.net/ilk-selcuklu-abbasi-iliskileri.html>
- AKDEMİR, Erhan. “Avrupa Birliği’nin Bütünleşme Teorisi”. *Avrupa Birliği*. ed. Nejad Doğan - ed. Betül Yüce Dural. 39-68. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2019.
- AKDEMİR, Erhan. “Avrupa Bütünleşmesinin Tarihçesi”. *Avrupa Birliği*. ed. Belgin Akçay – ed. İlke Göçmen. 55-75. Ankara: Seçkin Yayınları, 1. Basım, 2014.
- AKGÜN, Ali. *Petrol Fiyatlarındaki Değişimlerin İmkb-100 Endeksine Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- AKTÜRK, Şener. “Not So Innocent: Clerics, Monarchs, and the Ethnoreligious Cleansing of Western Europe”. *International Security Dergisi* 48/ 4 (Bahar 2024), 87–136. https://doi.org/10.1162/isec_a_00484
- ARAL, Berdal. “An inquiry into The D-8 Experiment: An Incipient Model of An Islamic Common Market?”. *Alternatives Turkish Journal Of International Relations* 4/1&2 (Haziran 2005), 89-107. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/19455>
- ARISOY, Alper. “Avrupa da Federalizm Geleneği ve Avrupa Bütünleşmesinde Federalist Akımlar”, *Ege Akademik Bakis (Ege Academic Review)* 10/4 (2 Ekim 2025), 195-1195. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/558484>
- BAYRAKLI, Enes. “İslamofobi: Bir Kavramın Soy Kütüğü”, *MEDİAD* 8/1 (Haziran 2025), 1-31. <https://doi.org/10.47951/mediad.1604380>

- BOZKURT, Nebi - KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri. “MEDİNE”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Eylül 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine#1>
- BURCHİLL, Scott vd. *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. İstanbul: Küre Yayınları, 7. Baskı, 2019.
- BÜYÜKÇİÇEK, Mehmet. *Teoriden Pratiğe: Avrupa Birliği*. Ankara: İksad Yayınevi, 1. Baskı, 2019.
- COUDENHOVE-KALERGI, Richard. *Pan-Europa*. Viyana: Pan-Europa Verlag, 1. Baskı, 1923.
- ÇALIŞKAN, Şefik. *İslam Konferansı Örgütü*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- DEDE, Dilek. *Çok Düzeyli Yönetişim Olgusunun Kent Konseyleri Bağlamında İncelenmesi: Helsinki, Stockholm, Bergen, Barselona Kent Konseyleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- DURAN, Selman. *Yirminci Yüzyıl Sonrası Bölgesel Bütünleşme Teorileri: Uluslararası Sistemde Yeni Aktörler ve Egemen Ulus-Devletin Değişen Yapısı*. İstanbul: Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- DURGUN, Doğu. “Arap Devletleri Ligi”, *Tübitak Ansiklopedisi*. Erişim 28 Eylül 2025. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/arap_devletler_ligi#:~:text=Amac%C4%B1%2C%20%C3%BCye%20%C3%BClkeler%20aras%C4%B1nda%20%C3%A7%C4%B1kan,ekonomik%20ve%20k%C3%BClt%C3%BCrel%20ili%C5%9Fkilerini%20artt%C4%B1rmakt%C4%B1r.
- DURSUN, Davut. *İslam Dünyasında Entegrasyon Hareketleri*. Ankara: İşaret Yayınları, 1. Baskı, 1999.
- DURSUN, Davut. “İslam Konferansı Teşkilatı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam-konferansi-teskilati>
- DURSUN, Davut. “Körfez İşbirliği Konseyi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/korfez-isbirligi-konseyi>
- DÜZDEMİR, Kaan. “Avrupa Birliğinin Hukuki ve Siyasal Yapısının Federal-Konfederal Devlet Teorisi Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. *Milletlerarası Kamu Hukuku*

- Alanında Uluslararası Araştırmaları - I.* ed. Sadullah Özel. s.71-84. Ankara: Eğitim Yayınevi, 2025.
- ERHAN, Çağrı. “Avrupa’nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 51/1 (Ocak 1996), 259-261. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001889
- EI, European Institute. “BREXİT”. Erişim 12 Aralık 2025. https://eu.bilgi.edu.tr/tr/blog/brexit_tr/
- ERTAN, Temuçin Faik. “Sadabat Paktı”. *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim 18 Eylül 2025. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sadabat-pakti/?pdf=3397>
- ERTÜRK, Emin. “Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilatı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Eylül 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalkinma-icin-bolgesel-isbirligi-teskilati>
- FAYDA, Mustafa. “Hulefâ-yi Râşidîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Eylül 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulefa-yi-rasidin>
- GEÇİT, Mehmet Salih. “İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkisinin Tarihçesine Genel Bir Bakış”, *Universal Journal of Theology* 1/1 (Aralık, 2016), 31-50. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/264318>
- GÖÇMEN, İlke. “AB Kurumları ve Politika Yapım Süreçleri”. *Avrupa Birliği*. ed. Betül Yüce Dural ed. Nejat Doğan. 57-86. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- GÜNUĞUR, Haluk. *Avrupa Birliği*. Ankara: Avrupa Ekonomik Danışma Merkezi Yayını, 1. Baskı, 2007.
- HAKYEMEZ, Cemil. “Nasıl Bir Şii-Sünni Birlikteliği?”. *Eskiye* 25 (Temmuz 2012), s.71-81. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/476753>
- HAAS, Ernst Bernard. *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950-1957*. California: University of Notre Dame Press, 2004. <https://www.europarl.europa.eu/100books/file/EN-H-BW-0038-The-uniting-of-Europe.pdf>

- HOFFMANN, Stanley. “Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe”. *Daedalus Dergisi* 95/3 (1966), 862-915.
<https://www.jstor.org/stable/20027004>
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin. *Yeni Yüzyılda İslam Dünyası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- İLERİ, Muhammed Yılmaz. *İslam Dünyası’ndaki Siyasal Bütünlük ve İslam Ülkelerinin İş Birliği Çabalarında Türkiye Pakistan Örneği*. Ankara: Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İNCE, Fatma. “Selahaddin Eyyubî’nin İslam Birliğini Kurma Çabaları”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 16/63 (Eylül 2019), 455-466.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2251132>
- KANT, Immanuel. *Perpetual Peace: A Philosophical Essay*. çev. M. Campbell Smith. London: George Allen & Unwin, 1917. Erişim 30 Aralık 2025.
<https://archive.org/details/perpetualpeaceph00kant/page/n15/mode/2up>.
- KARAASLAN, İlknur. “Avrupa Birliği Sosyal Politikası: Tarihsel Gelişim, Temel Dinamikler ve Geleceğe Dair Öngörüler.” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/41 (Nisan 2021), 111-134. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1649723>.
- KARADUT, İsmail Cem. “Ulus-Ötesi Bir Siyasal Örgütlenme: Federalizm ve Konfederalizm Arasında Avrupa Birliği”. *Akdeniz İİBF Dergisi* 13/25 (Mart 2013), 1-20.
https://dergipark.org.tr/tr/pub/auibfd/article/359252#article_cite
- KELEŞ, Mahmut Recep. “Eyyûbîler Dönemi Siyasi ve Dinî Dinamikler Bağlamında Şeyh Şihâbeddin Sühreverdî’nin İdamı”. *Eskiye* 53 (Haziran 2024), 533-556.
<https://doi.org/10.37697/eskiye.1413223>.
- KILIÇ, İlay Aygün. *İslam İşbirliği Teşkilatı ve Ekmeleddin İhsanoğlu Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- KIRAÇ, Selda - İlhan, Buket. “Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortak Politikalar”. *Milli Eğitim Dergisi* 40/188 (Ekim 2010), 191-201.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/milliegitim/issue/36196/407010>
- KURŞUN, Zekeriya. “Fikri ve Siyasi Hareketlerin Ortaya Çıkışı”. *Orta Doğu’yu Kuran İdeolojiler*. 9-21. İstanbul: Vadi Yayınları, 1. Basım, 2020.

- KURŞUN, Zekeriya. “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 7 (Haziran 2017), 281-311. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/317600>
- MARKTLER, Tanja. “The Power of the Copenhagen Criteria”. *Croatian Yearbook of European Law and Policy (CYELP)* 2/2 (Aralık 2025), s.343-364. https://www.researchgate.net/publication/27212282_The_Power_of_the_Copenhagen_Criteria.
- MFA, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Afrika Birliği (AfB)”. Erişim 28 Eylül 2025. <https://www.mfa.gov.tr/afrika-birligi.tr.mfa>
- MFA, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Gelişen Sekiz Ülke (D-8) Teşkilatı”. Erişim 1 Ekim 2025. https://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa
- MFA, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN)”. Erişim 1 Ekim 2025. <https://www.mfa.gov.tr/guneydogu-asya-ulkeleri-birligi.tr.mfa>
- MFA, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK)”. Erişim 1 Ekim 2025. <https://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi.tr.mfa>
- MUSLU, Ensar. *Uluslararası Sistemde Uluslararası Örgütlerin Rolü: İslam Konferansı Örgütü Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- MORAVCSİK, Andrew - SCHİMMELFENNİĞ, Frank. “Liberal Intergovernmentalism”. *Princeton Education*. Erişim 10 Ekim 2025. <https://www.princeton.edu/~amoravcs/library/intergovernmentalism.pdf>
- NYE, Joseph S.- Welch, David A. *Küresel Çatışma ve İşbirliğini Anlamak*. çev. Renan Akman. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 6. Basım, 2021.
- OIC, İslam İşbirliği Teşkilatı. “İİT Logosu”. Erişim 11 Ocak 2026. <https://www.oic-oci.org/>
- OIC, İslam İşbirliği Teşkilatı. “The OIC – 2025 Programme of Action”. Erişim 9 Ocak 2026. https://www.oic-oci.org/page/?p_id=302&p_ref=106&lan=en
- ÖZCAN, Merve S. Ö. “Westphalian Devletler Sistemi ve Modernleşmenin Geleneksel Dünyanın Büyük Güçleri Olan İmparatorluklara Etkisi”. *Ekonomi İşletme Siyaset ve*

- Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)* 5/1 (Haziran 2019), 49-62.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/843945>
- ÖZKAN, Mustafa. “Medine Vesikası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Eylül 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi>
- ÖZKAN, Selim Hilmi. *Avrupa Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Baskı, 2021.
- ÖZTÜRK, Burcu. *The Role Of Religion In International Relations: The Case Of The Relations Between Turkey And Organisation Of Islamic Cooperation (OIC)*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
<https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12615909/index.pdf>, 2013.
- PHILLIPS, Lucie Colvin, vd. “The Senegambia Confedearation”. *USAID*. Erişim 2 Ekim 2025.
https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNAAY711.pdf
- PİTTOORS, Gilles. “The European Parliament and the development of European citizenship: From Tindemans to Spinelli (1972-1984)”. *EPRS | European Parliamentary Research Service* (Haziran 2024), 1-12.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/762345/EPRS_BRI\(2024\)762345_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/762345/EPRS_BRI(2024)762345_EN.pdf)
- ROBERTS, J.M. *Avrupa Tarihi*. çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015.
- PROUDHON, Pierre-Joseph. *Federasyon İlkesi*. çev. Merve Özsalan. İstanbul: Öteki Yayınevi, 2015.
- QURESHI, M. Naeem. “Dünya İslâm Kongresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dunya-islam-kongresi>
- SAARC, South Asian Association for Regional Cooperation. “About SAARC”. Erişim 2 Ekim 2025. <https://www.saarc-sec.org/index.php/about-saarc/about-saarc>
- SADAN, Enes. *Halifelik ve Şeyhülislamlık Kurumu’nun Tarihsel Arka Planı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- SAĞLAM, Bilal. “İİT’nin Ortadoğu İcraatları”. Erişim 22 Eylül 2025.
https://www.researchgate.net/publication/292996165_IIT_NIN_ORTADOGU_ICRAATLARI
- SAĞLAM, Bilal. *İslam İşbirliği Teşkilatının (İİT) Uluslararası Bir Aktör Olma Potansiyeli*. Ankara: Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

- SAİDİ, Kheireddine. “Arap Mağrip Birliği”. *Afrika Koordinasyon ve Eğitim Merkezi*. Erişim 1 Ekim 2025. <https://www.akem.org.tr/post/arap-ma%C4%9Frip-birli%C4%9Fi>
- SANCAKTAR, Caner. “Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri”. *Uluslararası İlişkiler Teorik Çalışmalar*. ed. Hasret Çomak – ed. Caner Sancaktar. 113-157. İstanbul: Beta, 1. Baskı, 2013.
- SANCAKTAR, Caner. “Uluslararası İlişkilerde İşlevselci Yaklaşım: İşlevsel İşbirliği, Bütünleşme ve Barış”. *Turansam* 14/55 (Eylül 2022), 135-138. https://ub5.ba6.myftpupload.com/wp-content/uploads/2023/01/TURAN-SAM_55.pdf
- SARIASLAN, Fatma. “İslamofobinin Ekonomik Kökenleri ve ABD Dış Politikasının Küreselleştirici Rolü”. *İletişim ve Diplomasi* 5 (Temmuz 2021), 81-104. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1885806>
- SAYGIN, Didem – Ultan, Mehlika Özlem. “Ekonomi ve Siyaset Bağlamında İngiltere-Avrupa Birliği İlişkileri: Tarihsel Bir Analiz”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 12/23 (2016), 71-102.
- SERBEST, M. Bürkan. “Bağdat Paketi’nin Kuruluş Süreci ve Gelişimine Türkiye’nin Rolü”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Temmuz 2016), 401-424. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/577483>
- SPINELLI, Altiero-ROSSI, Ernesto, “The Manifesto of Ventotene”. *CVCE*. Erişim 21 Eylül 2025. https://www.cvce.eu/obj/the_manifesto_of_ventotene_1941-en-316aa96c-e7ff-4b9e-b43a-958e96afbecc.html
- ŞAHİN, Kenan-CAVLAK, Çağla Mavruk. “Başarısız Bir Pan-Milliyetçilik Girişimi: Birleşik Arap Cumhuriyeti”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/16 (Ağustos 2018), 152-174. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/536431>
- ŞAHİN, Türel Yılmaz - KOCATEPE, Damla. “İran’ın Güvenlik Politikasında Yemen’in Rolü: Tarihsel ve Mezhepsel Bir Değerlendirme”. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 24/42 (Şubat 2022), 45-61. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2207476>
- TBMM, Türkiye Büyük Millet Meclisi. “Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun”. Erişim 3 Ocak 2026. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200431.pdf

- TBMM, Türkiye Büyük Millet Meclisi. “İslam İşbirliği Teşkilatı Parlamento Birliği (İSİPAB)”. Erişim 15 Ekim 2025. <https://www.tbmm.gov.tr/isipab-anasayfa>
- TCİB, İletişim Başkanlığı. “Arap İslam Ortak Olağanüstü Zirvesi Sonuç Bildirgesi”. Erişim 8 Ocak 2026. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/arap-islam-ortak-olaganustu-zirvesi-sonuc-bildirgesi>
- TDT, Türk Devletleri Teşkilatı. “Türk Devletleri Teşkilatı”. Erişim 1 Ekim 2025. [https://www.turkicstates.org/tr/turk-konseyi-hakkinda#:~:text=T%C3%BCrk%20Devletleri%20Te%C5%9Fkilat%C4%B1%20\(eski%20ad%C4%B1yla,%2C%20K%C4%B1rg%C4%B1zistan%20ve%20T%C3%BCrkiye%60dir.](https://www.turkicstates.org/tr/turk-konseyi-hakkinda#:~:text=T%C3%BCrk%20Devletleri%20Te%C5%9Fkilat%C4%B1%20(eski%20ad%C4%B1yla,%2C%20K%C4%B1rg%C4%B1zistan%20ve%20T%C3%BCrkiye%60dir.)
- TEKÇİ, Erdem. *Sermayenin Uluslararasılaşması, Devletin Dönüşümü: Avrupa Bütünleşme Teorilerine Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- TEZCAN, Ercüment. “Avrupa Parlamentosu”. *Avrupa Birliği*. ed. Belgin Akçay – ed. İlke Göçmen. s.117-142. Ankara: Seçkin Yayınları, 1. Baskı, 2014.
- TOPRAK, Elif. “Entegrasyon Teorileri”. *Uluslararası İlişkiler Kuramları II*. ed. Tayyar Arı, ed. Elif Toprak. s.2-24. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- TURAN, İlter. “Avrupa Birliği’nin Tarihsel Gelişimi”. *Digitaleurope*. Erişim 7 Ekim 2025. <https://digitaleurope.bilgi.edu.tr/html/1-2/index.html>
- UMAR, Ömer Osman. “Bağdat Paktı”. Atatürk Ansiklopedisi. Erişim 28 Eylül 2025. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/bagdat-pakti/>
- UN, Birleşmiş Milletler. “Marking International Day to Combat Islamophobia, General Assembly Adopts Resolution Condemning Anti-Muslim Violence, Calling for Action against Religious Intolerance”. Erişim 8 Ocak 2026. <https://press.un.org/en/2024/ga12587.doc.htm>
- VARDİ, Recep. “2. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyasetinin Sosyolojik Sonuçları”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/16 (Temmuz 2014), 137-154.
- VEZİROĞLU, Sinan. “Lüksemburg Uzlaşısına Giden Süreçte Yaşananlar ve Günümüze Etkileri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/41 (Ekim 2021), s.204-229. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1785005>

WARLOUZET, Laurent. “Charles de Gaulle’s Idea of Europe. The Lasting Legacy”. *Kontur* 19 (2010), 21-31.
https://kontur.au.dk/fileadmin/www.kontur.au.dk/kontur_19/04_Warlouzet.pdf

YILDIRIM, Mehmet Cevat. *Avrupa Birliğinde Federalist Yaklaşımın Bütünleşme Perspektifine Etkisi ve Türkiye Tartışması*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.